

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
ОСВІТА

Literature

Л. Т. Коваленко

Українська література

5
клас

Л. Т. КОВАЛЕНКО

Українська література

5 клас

**Підручник
для закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Видання друге, доопрацьоване

**Київ
Видавничий дім «ОСВІТА»
2018**

УДК 821.161.2.09(075.3)
К56

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 10.01.2018 № 22)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Коваленко Л. Т.

К56 Українська література. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти / Л. Т. Коваленко. — Вид. 2-ге, доопр. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2018. — 256 с. : іл.

ISBN 978-617-656-852-0.

УДК 821.161.2.09(075.3)

ISBN 978-617-656-852-0

© Л. Т. Коваленко , 2013
© Видавничий дім «Освіта», 2018

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ПРО МУЗИКУ СЛОВА І МИСТЕЦТВО ЧИТАННЯ

Ти тримаєш у руках підручник, який стане путівником у чарівний світ художньої літератури. Про талановитий витвір мистецтва кажуть *майстерний*, тобто вишуканий, художній, красивий. Письменника ж часто називають майстром слова. *Майстер* у перекладі з латинської мови означає вчитель, начальник. Отже, наші предки митцю відводили особливу роль — наставляти людей, впливати на світ і змінювати його.

Протягом усіх років перебування у школі ти вивчатимеш **українську літературу**, яка є мистецтвом слова. Художню літературу читатимеш протягом усього свого життя, бо вона має найбільший вплив на людину.

Вирушаючи в мандрівку чарівною країною під назвою **українська література**, ти крок за кроком наблизитимешся до того, щоб стати великим **читачем**. І в цьому допомагатиме твій друг — підручник.

Підручник зупинятиме тебе посередині великого за обсягом твору спеціальною позначкою, перевіряючи твою уважність і розуміння змісту.
І завжди пропонуватиме пофантазувати й передбачити, що відбуватиметься в наступній частині твору.

Наприкінці підручника розміщені твої помічники — *Словничок синонімів* і *Словничок-довідничок*, а на форзаці в кінці підручника — *Інтернет-порадник*.

Стануть також тобі у пригоді й такі рубрики:

Поліркуй над прочитаним

Збагацуй своє мовлення

Будь уважним до слова

Література в колі мистецтв

Ти – творча особистість

Твої літературні проекти

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК МИСТЕЦТВО СЛОВА

Нині людина не уявляє свого життя без мистецтва. Воно є однією з найважливіших складових нашої духовної культури. Одні люди створюють мистецькі шедеври, інші є їхніми палкими шанувальниками. Що ж таке мистецтво? Це вид людської діяльності, що змальовує життя в **художніх образах**. Ось приклади деяких видів мистецтва:

Архітектура

Музика

Театр

Живопис

Скульптура

Хореографія

Вид мистецтва	Приклади творів мистецтва	За допомогою чого створено художній образ
Архітектура	будинки, храми, палаци	масштаб, маса, форма, колір, декор, зв'язок із навколишнім пейзажем
Живопис	пейзаж, натюрморт, сюжетно-тематичні картини, портрет, мініатюра	фарба, олівці, пастель тощо, матеріали, на яких виконується малюнок
Музика	опера, духовна музика, співи, симфонічна музика, музика для оркестрів, музика для ансамблів	музичні звуки, музичні інструменти
Скульптура	статуя, рельєф, барельєф, ліплення	статуї з каменю, бронзи, мармуру, дерева, глини
Театр і кіно	п'єса, кінофільм	через дію, що її виконують актори на сцені або в кадрі; використовують елементи всіх видів мистецтва
Хореографія	танець	ритмічні рухи тіла
Художня література	вірші, казки, оповідання, повісті, романи, поеми, п'єси	слово

Серед видів мистецтва немає головних і другорядних, усі вони по-різному відображають світ і впливають на людину. Але література посідає особливе місце в житті людини. Вона є всеохоплюючим, тобто універсальним, видом мистецтва, тому що словом можна передати все: і звуки, і барви, і почуття та переживання, і події. Література зображує красу світу та людської душі.

Словом користуються й науковці, скажеш ти. І в науці слово допомагає пізнавати світ. Справді, це так.

Щоб зрозуміти відмінність між роллю слова в літературі та науці, порівняй два тексти:

**Художня література,
красне письменство,
люднознавство**

Науковий текст

Початок зими характеризується не тільки постійною хмарністю, але й частими туманами. На цей період припадає і найбільше число днів з ожеледицею. Сніговий покрив у цей час ще не дуже значний. Початок зими — найбільш похмура й темна пора року, коли сонце світить лише протягом 8 годин.

З підручника

Художній текст

Лягла зима, і білі солов'ї
Затьохкали холодними вустами.
В холодні землі взулися гаї
І стали біля неба, як стояли.
Скоцюрбивсь хвіст дубового листа,
Сорока з глоду водить небо оком,
І вітер пише вігрові листа,
Сорочим оком пише білобоко...

М. Вінграновський

Як бачиш, в обох текстах зображено одну пору року — зиму. Але розповідається про неї по-різному. У тексті ліворуч вжито наукові слова, точні визначення. Цей текст надав інформацію, але не вплинув на твої почуття.

У тексті праворуч такою зима постала в уяві Миколи Вінграновського. Він емоційно описав її прихід. Письменник створив *художній образ зими*, за допомогою слів змалював зиму образно. А ти, читаючи вірш, побачив зиму і так, як автор, і дещо по-своєму. Слова вірша збудили твою уяву, викликали пережиті колись враження, навіяли різноманітні почуття. Допомогло тобі все це відчутти образне слово, яке є першоелементом літератури. Наприклад, у вірші сказано, що *зима лягла, білі солов'ї затьохкали холодними вустами, в холодні землі взулися гаї*. Як бачиш, образність утворилася на основі переносного значення слова. Але вона виявляється не в одному слові, а в їх поєднанні. Чим більше слово викликає в тебе різноманітних вражень, тим воно образніше.

Вживання образних слів робить мову точною, емоційною, збагачує наше мовлення.

1. У чому полягає роль художнього слова в житті людини?
2. Поясни, як ти розумієш значення терміна *образне слово*.
3. Проведи експеримент. Прочитай уривок із вірша Юрія Клена.

Листом прив'ялим пахне ранок,
І на березах жовта мідь...

Яку картину ти уявляєш? Напиши, які спогади про осінь викликали в тебе образні слова цього вірша.

СВІТ ФАНТАЗІЇ ТА МУДРОСТІ

Міфи та легенди

Народні перекази

Народні казки

Літературні казки

Із народної мудрості

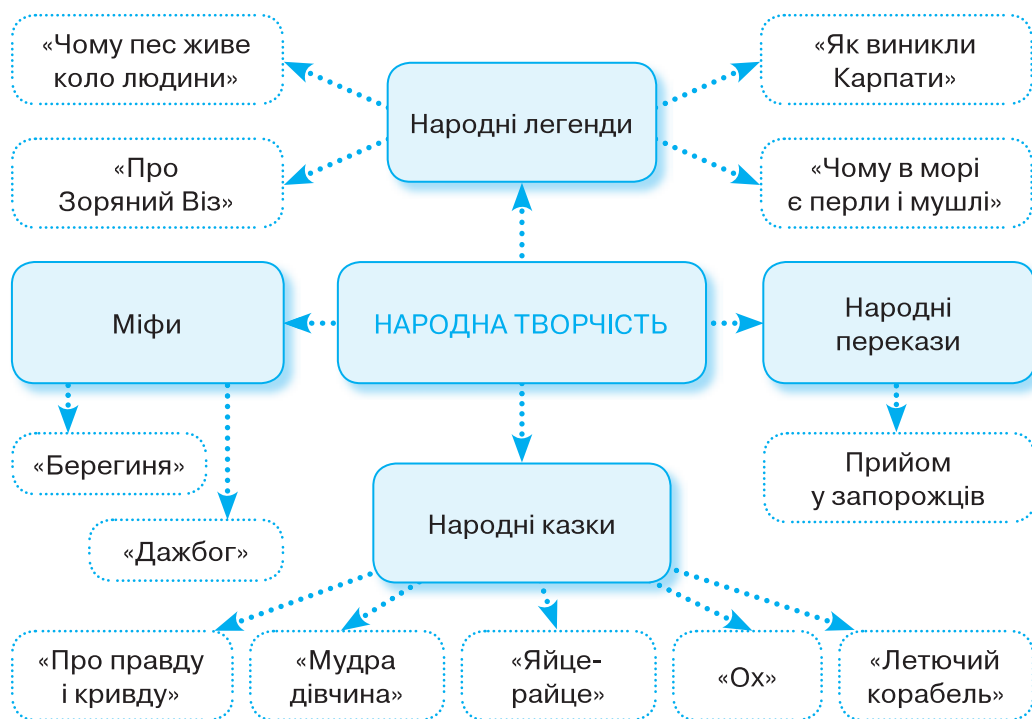

СВІТ ФАНТАЗІЇ ТА МУДРОСТІ

Перший розділ підручника перенесе тебе у світ фантастики. Фольклорні й літературні твори в ньому розповідають про події, яких у реальному житті бути не може. У них розповідається про багато чудес, наприклад, що звірі розмовляють, люди перекидаються у тварин та багато іншого. Ти не помиляєшся у своїх здогадках: у цьому розділі вміщено народні та літературні казки, а також міфи, легенди, перекази, загадки, прислів'я й приказки. Крім того, ти опануєш також деякі «секрети» літературного твору.

І хоч творів багато, усю важливу інформацію ти легко зрозумієш і запам'ятаєш, тому що її представлено у вигляді так званої «карти розуму». Подібні схеми протягом року ти навчишся складати й сам/сама. Вони допоможуть тобі упорядкувати свої знання та ідеї, сприятимуть швидкому засвоєнню великої кількості навчального матеріалу.

«Карта розуму» розділу

ПОЧАТОК СЛОВЕСНОГО МИСТЕЦТВА: ФОЛЬКЛОР І ЛІТОПИСИ

Протягом тривалого часу наші предки складали твори словесного мистецтва, коли ще не вмiли писати. Століттями люди передавали їх одне одному усно — із вуст в уста, із покоління в покоління. **Усна народна творчість, або фольклор (від англійського folk-lore — народна мудрість, народне знання), — це твори, які виникли в сиву давнину і передавалися в усній формі.** До усної народної творчості належать народні пісні, думи, казки, легенди, перекази, загадки, прислів'я та приказки тощо.

Твори усної народної творчості нерозривно пов'язані з життям, думками та прагненнями народу. У давнину в складанні фольклорних творів брала участь не одна особа, а багато людей. Як це відбувалося? Хтось один, творчо обдарований, створював пісню чи казку. Якщо твір припадав до душі, його запам'ятовували і переповідали або співали іншим. Під час виконання могли частково змінювати зміст твору, доповнювати й удосконалювати його. Так виникали різні варіанти. Отже, фольклор — творчість колективна, і йому властива варіантність.

Пізніше, паралельно з фольклором, виникає художня література. Це стало можливим з появою писемності. У Русі-Україні ченці при монастирях почали писати літописи. **Літопис — це твір, у якому розповідь про події велася за роками (літами).** У літописах зображували переважно життя і вчинки князів. Літописи є пам'ятками літератури й історії.

Твори усної народної творчості та літописи є першими зразками словесного мистецтва. Вони передають уявлення наших предків про світ, учать любити Батьківщину й виховують високі моральні якості. З виникненням письма мистецтво слова, що існувало в усній формі, розвинулося в художню літературу.

1. Що таке усна народна творчість?
2. У робочому зошиті намалюйте «Карту розуму» жанрів усної народної творчості.
3. Як виникли літописи?
4. Чого навчають твори усної народної творчості та літописи?

Нині кожен школяр знає, що різнокольоровий глобус — це сучасна Земля. А багато століть тому люди не мали наукових знань, тому вигадували надприродні сили, якими пояснювали світ. Наші предки спостерігали за різними явищами природи, перед якими були безпомічні. Вони задумувалися: чому така грізна блискавка? звідки бере силу вода навесні? як відбувається зміна пір року і чому ніч змінює день? Наші пращури не могли пояснити багатьох явищ природи. Вони припускали, що хтось керує вітром і водою, громом і блискавкою, від якихось вищих сил залежить урожай і навіть їхнє власне щастя й добробут. За прадавніми уявленнями, світом керували боги — могутні істоти, а всі дерева, квіти і трави мали душу, тобто були одухотворені. З потреби давніх людей пояснити Всесвіт і саму людину виникли міфи.

Міф — це розповідь про богів, духів, героїв, надприродні сили, які брали участь у створенні світу. Міф зберігав в усній формі накопичений людьми досвід, знання, культурні надбання. Віра в диво — головна характерна ознака міфу.

Прочитай уривок із твору «Княжа Україна» письменника Олександра Олеся. Чи ти чув / чула про давніх язичницьких богів, згаданих у ньому? Назви їхні імена. За змістом твору здогадайся, за що вони «відповідали».

Рано вдосвіта на сході
Прокидавсь ясний Дажбог...
По зелених пишних луках
Волос пас овець гладких...
Бог Стрибог літав на крилах,
Грав на кобзі золотій...
Бог Перун на чорних хмарах
Вічно землю об'їздив...

Перевір свої припущення за малюнками.

Дажбог — бог сонця, покровитель Руської землі.

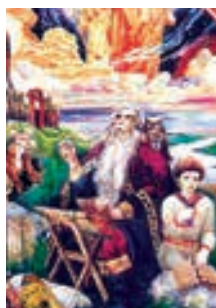
Стрибог — бог вітру.

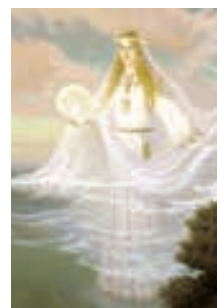
Сварог — бог-коваль, навчив людей шлюбу, хліборобства і подарував їм плуг.

Перун — бог грому і блискавки, бог війни і миру, їздив у хмарах колісницею.

Волос (Велес) — покровитель скотарства та поезії.

Берегиня — богиня добра й захисту від усілякого лиха.

Чорнобог — бог темряви, ночі, зими, холоду, сну.

Мара (Марена) — донька Чорнобога, богиня темної ночі, страшних сновидінь, привидів, хвороб, смерті.

БЕРЕГИНЯ

Міф

Йшли і йшли люди до Сварога та Берегині зранку й до вечора: подивитися на хатину, на піч і жорна, скуштувати того дива, що хлібом зветься й схоже на Сонце.

І нічого не таїв од людей Сварог, все показував і пригощав хлібом. Їли вони той хліб і казали: «Хочемо й ми піч мати та хліб пекти».

І казав їм Сварог: «Спочатку кутини будуйте, виходьте з печер та бурдеїв. Годі скніти в темряві та холоді. Час жити у світлій хаті...»

Тоді просили його люди: «Навчи ставити ті кутини».

І сказав їм Сварог: «Ось піду я від коша до коша показувати, як ставити хатину, як піч мурувати, як жорна тесати».

«Коли ж се буде?» — нетерпляче доскіпувалися люди.

«Ось тільки закінчу ткацький верстат будувати».

«А що воно таке?»

«Се таке, що на ньому ткатимете полотно так, як навчить вас Берегиня».

Тоді промовляла до людей Берегиня:

«Ось годі вам, люди, ходити в диких шкурах. Треба ткати біле м'яке полотно та ходити в білій одяганці, як личить дітям Білобога. Я навчу вас, люди, як з конопель куделю робити, як нитку сукати, полотно ткати, як його вибілювати та вишивати».

Люди слухали й раділи. Та надходила ніч і страх виповзав на Землю з усіх шпарин. Бо починала Земля трястись і гойдатися. То лютував Чорнобог. Він шаленів, метався у своєму похмурому Підземному Царстві, несамовито гупав усім тулубом своїм у Землю, намагаючись її розвалити чи перевернути. Та — дарма.

Тоді гримів його трубний голос:

«Он Сварог вже навчає людей кутини білі ставити, печі мурувати... А Берегиня хоче вдягати людей в біле полотно, аби відлякувати моє чорне військо, що боїться усього світлого. Тож мушу якнайскоріше знищити і Сварога, і Берегиню, і творіння їхнє...»

І зійшлися Чорнобог і Мара, і стали вони нутрощі свої спорожняти. І з тої твані смердючої вродилося ціле стадо ящерів — чорних панцирних потвор.

І повелів їм Чорнобог іти на Землю й розтоптати хатину Сварога й Берегині, і їхню піч, і жорна, і їх самих разом зі сварожичами.

Тоді здригнулася й загупотіла Земля, коли по ній важко полізли чорні ящери. Вони нестримно — тупою панцирною лавою — сунули на білу хату Сварога й Берегині.

І вихопилися назустріч потворам хоробрі сварожичі, але їхні двогострі мечі відскакували від зроговілого панцира ящерів, і сини Сварога мусили відступити геть. Не зміг зупинити Чорнобогове військо і бог Сварог — він кидав у плазунів палаючі смолоскипи, проте їхній панцир не горів і не пікся.

1. Як жили люди в первісному суспільстві?
2. Які знання передавав первісним людям Сварог? Прочитай про це в тексті.
3. Чого навчала людей Берегиня? Підтвердь відповідь уривками з тексту.
4. Як Чорнобог хотів перешкодити Сварогові й Берегині? Чому він хотів знищити Сварога й Берегиню? Як про це Чорнобог каже в міфі?
5. Які боги в міфі є втіленням світла й добра, а які — мороку й зла? Спираючись на текст, поясни, чому ти так думаєш.
6. Спробуй передбачити, хто з богів у міфі переможе. Чому ти так думаєш?
7. Прочитай наступну частину міфу і перевір свої припущення.

І коли загрозово наблизилась ящери й мали ось-ось розчавити першу на Землі хатину, з неї вийшла Берегиня. Вся в яскраво-білому вбранні, з червоними, вишитими на білому полотні «стрілами Перуна» та «соколами». Богиня здійняла догори руки — і... чорне військо враз зупинилося, ніби заворожене білою красою.

Тоді Берегиня сміливо рушила з піднятими руками на ящерів, і вони стали понуро відповзати.

І йшла вперед богиня в білому саяві своєму, і відкочувався назад чорний морок потвор. І тоді загнала Берегиня чорних ящерів у річку Рось. І закишила вода від них, і почорніла, і загнила вмить. І сморід дійшов до Вирію, і в гніві великому Білобог — творець Росі — змахнув чарівною рукою своєю — і тої ж самої миті панцирні потвори перетворились у скелі, що обрамили береги цієї річки.

І Краса засяяла довкруг, і Берегиня була богинею Краси і захисницею її. І пішла по Землі слава про Берегиню як захисницю Білої Хати. І стали люди її віншувати і молитись їй, захисниці дому людського від чорних сил. І, навчившись робити полотно, стали роси, і гукри, і кияни вишивати не тільки «стріли Перуна» та «соколів», а й Берегиню з піднятими в захисному пориві руками, і почали вони вирізьблювати образ Великої Охоронниці на дверях, на вікнах, вишивати її постать на рушниках, на сорочках, аби Берегиня захищала їх від усього злого завжди й повсюдно.

Поміркуй над прочитаним

1. Чим закінчилася розповідь про Сварога, Берегиню й Чорнобога? Чи відповідає кінцівка твоїм припущенням?
2. Чому на вбранні Берегині були вишиті стріли Перуна та соколи? Як ці зображення допомогли їй перемогти темні сили? Щоб відповісти на

ці запитання, за Словничком-довідничком прочитай про Вирій, Першодерево та Рода-Сокола.

3. У чому була сила Берегині? Підтвердь відповідь словами з тексту.
4. Яку думку утверджено в цьому творі?
5. Розкажи, чи є в твоїй оселі обереги. Перекажи своїм батькам міф про Берегиню.

Збагачуй своє мовлення

Що спільного між богинею Марою та словами *мор*, *морок*, *марево*, *хмара*, *мерзнути*, *смерть*? Перевір свою відповідь за Словничком-довідничком.

Будь уважним до слова

Жорна — кам'яні круги, між якими мололи зерно на борошно.

Кутина — хатина.

Скніти — жити в тяжких умовах. Синоніми — *животіти*, *нидіти*, *бідувати*.

Коноплі — назва рослини, з якої наші предки ткали тканини й виготовляли одяг.

Куделя — прядиво або вовна, намотані на спеціальний пристрій — кужівку.

Твань — болото, трясовина, тонкі густі водорості, що зустрічаються в болотистих місцинах.

Бурдэй — землянка.

Кош — легке переносне житло кочовика; літнє тимчасове поселення.

Література в колі мистецтв

Порівняй зображення Берегині в різних видах мистецтва. Що між ними спільне і чим вони різняться?

Берегиня
в живописі

Символ Берегині
на вишивці

Символ Берегині
на писанці

ДАЖБОГ

(Скорочено)

Міф

Син великого Сварога, славетний Дажбог-Сонце, після батька довгі роки владарював над богами, над людьми і над усім світом. Він був родоначальником русів-українців, першим їхнім князем і незмінним покровителем. Цілі покоління українців гордо іменували себе «Дажбожими внуками»...

Дажбог мав мужнє, широке, схоже на сонячне колесо обличчя, русяву бороду і підстрижене волосся. У правій руці він завжди тримав величезний турячий ріг з вином, а ліва торкалася руків'я довгого меча, що висів на поясі, — бо Дажбог був богом даючим і караючим. Гаптований золотом плащ його сягав колін. На шиї блищала золота гривна. Коли Дажбог ступав по землі, то під ним западався ґрунт, а вся його постать променилася сліпучим світлом.

Але частіше Дажбог мчав зі сходу на захід на баскому білому коні. Вишявали оздоблені сріблом та золотом вуздечка й сідло, дзвеніли золоті стремена. Кому із смертних щастило доторкнутися до повода того коня, той ставав князем у своєму племені.

Кожну з'яву Дажбога урочисто оповіщав своїм співом півень — божий вісник. Тому зображення віщої птиці було неодмінним на жертовниках і на всіх речах, які присвячувалися Дажбогові. А хто з людей хотів його повсякчасного заступництва, той носив при собі оберіг із зображенням півня. Носили й інші сонячні обереги, на яких зображували коня, диск, хрест, ромб, бо вони — всіма знані символи Дажбога.

Бог Сонце давав усім і всьому життєві сили. Без його проміння не зроста б жодна травинка, не існувала б жодна істота. Він був джерелом багатства й благополуччя кожної родини. Тож як було не схилити голови перед щедрим подателем благ! Для пошанування Дажбога люди обрали один із семи днів тижня — неділю.

Дажбог подарував українцям сонячний календар і навчив по ньому правильно лічити літа і розрізняти пори року. Він визначив для наших далеких предків основні життєві закони і звелів дотримуватися їх. Він заступався за свій народ у часи війн і лихоліть, дарував силу і життєву снагу, вміння й мудрість.

Бувало, Дажбог гнівався на людей за ті чи інші провини або за недостатню повагу до нього, могутнього бога. Тоді він нещадно палив поля посухою і нищив хліба або ж, навпаки, довго не посилав тепла на землю і дозволяв холодам дошкуляти людям. Проте він був насамперед богом, який давав, а не карав, тому свою ласку змінював на гнів дуже й дуже рідко.

Якщо траплялося, що Дажбог переходив комусь дорогу, то тій людині випадало особливе щастя: їй і жито завжди родило, і худоба велася, і всілякі лиха обминали хату. Тому на кожному весіллі найперше бажали молодому, якого в цей день величали «князем», щоб йому по дорозі до молодой стівся сам Дажбог.

Разом із своїм братом Сварожичем Дажбог мудро повелівав Всесвітом, аж поки верховну владу не перейняв грізний громовержець Перун. Однак і тоді слава Дажбога не померкла, адже він лишився й далі богом Сонця і богом жнив, подателем благ для людей. Тому люди, якщо хотіли когось виділити з-поміж інших за його добротність і духовну красу, то прирівнювали до Дажбога і називали «красним сонечком».

Поліркуй над прочитаним

1. Назви богів, згаданих у творі, та розглянь їх зображення на сторінці 14. Опиши, яким на малюнку представлено Дажбога.
2. Прочитай опис зовнішності Дажбога у творі. Чи схожий його портрет на той, що на малюнку? Доведи свою думку.
3. Поясни, що означають виділені слова в реченні *Коли Дажбог ступав по землі, то під ним западався ґрунт...*
4. Чому на речах, присвячених Дажбогу, малювали півня?
5. Намалюй у зошиті «карту розуму», у якій занотуй, які блага дарував Дажбог природі й людям. Поясни свою схему сусідові по парті. Порівняйте ваші схеми і при потребі доповніть їх.
6. Кого в народі називають «красним сонечком»? Чому?
7. Чому українці називали себе «Дажбожими внуками»?

Будь уважним до слова

Турячий: від іменника *тур* — вимерлий дикий бик.

Гривна — металева прикраса (обруч), яку носили на шиї.

Баский — дуже швидкий, прудкий, жвавий (переважно про коней).

Твої літературні проекти

Прочитай міфи Давньої Греції та порівняй їх з українськими. Яким українським богам відповідають такі само грецькі? Який висновок зі свого дослідження ти можеш зробити? Підготуй повідомлення про спільні ознаки української та грецької міфології.

Література в колі мистецтв

Символ Дажбога на вишивці

Розглянь рушники у твоєму домі (у родичів, знайомих). Дізнайся від старших, які символи на них зображено. Що спільного між цими трьома зображеннями?

ЛЕГЕНДИ УКРАЇНЦІВ

Легенди люди творили, щоб пояснити незрозуміле навколо себе: чому так названо планети, дерева, квіти, як приручили тварин, як утворилися гори й моря тощо. Наші предки вірили в те, що всі події, розказані в легендах, відбувалися насправді.

Легенда — усне народне оповідання про чудесну подію, що сприймається як достовірна.

Прочитай заголовок легенди. Чи здогадаєшся ти, про яке із сузір'їв у ній ітиме мова?

ПРО ЗОРЯНИЙ ВІЗ

Легенда

Колись давно, а де саме — невідомо, та трапилась велика посуха; така посуха, що не тільки в річках та озерах, а навіть і в колодязях повисихала геть-чисто вся вода, і люди без води почали хворіти та мерти. В тім краю, де ото трапилась така посуха, та жила одна вдова, а в тієї вдови була всього-на-всього одна дочка. Удова без води захворіла, і дочка, щоб не вмерла її мати, взяла глечик та й пішла шукати воду. Де вона її шукала, хто її знає, а тільки десь-то найшла. Набрала в глечик і понесла додому. По дорозі зустріла одного чоловіка, що вмирав без води; дала йому напитись і тим одволала його од смерті. Далі зустріла вона другого, такого ж само; потім третього, четвертого і, нарешті, сьомого. Всім давала пити і всіх врятувала од смерті. Води залишилось у неї тільки на самому дні.

Йшла вона, йшла та по дорозі сіла відпочити, а глечик поставила біля себе на землю. Коли в той час де не взявся собака. Хотів, мабуть, теж напитись та й перекинув глечик. Коли той глечик перекинувся, то з нього вилетіло сім великих зірок і восьма маленька та й поставали вони на небі.

Ото ті зірки і є Віз, або душі тих людей, що дівчина їм давала пити, а восьма маленька — так то душа собаки, що перекинув глечик. Так ото бог на те їх і поставив на небі, щоб усі люди бачили, яка щира була тая дівчина, а за її щирість бог послав дощ на ту країну.

Поліркуй над прочитаним

1. Яка подія змусила дівчину йти шукати воду?
2. Що трапилося з дівчиною по дорозі додому? Як характеризують дівчину її вчинки?
3. Якою вона була: доброю, байдужою, здатною до співпереживання, злою? Прочитай уривки, які підтверджують твою думку.

4. Чому легенду названо саме так? Чи можна дати їй іншу назву? Які назви дібрали твої однокласники? Яка з них є найвдалішою? Поясни свою відповідь.
5. Що є правдивим, а що незвичним у розказаній історії? Підтвердь свою думку уривками з тексту.
6. Що народ хотів сказати цим твором? Прочитай речення, у якому висловлено головну думку легенди.

Будь уважним до слова

1. Як правильно сказати: *зла собака* чи *злий собака*? Відповідь знайди в тексті.
2. Добери синоніми до слова *колодязь*. Відповідь перевір за Словником синонімів.

ЧОМУ ПЕС ЖИВЕ КОЛО ЛЮДИНИ?

Легенда

Давно, дуже давно жив собі самотній пес. Нарешті надокучило йому все самому блукати в лісі й вирішив знайти собі друга-товариша, з котрим би жив. Але хотів, аби сей його товариш був найсильніший з усіх тварин.

Лісові звірята радили йому піти до вовка. Пішов пес до нього й каже:
— Вовче, брате, живімо разом!

Вовк відповів:
— Чому би ні!

Зачали жити разом. Раз, як ночували в лісі, почув пес якийсь шелест і почав трястися-боятися. Збудив вовка, а той йому каже:

— Будь тихо, бо прийде ведмідь і з'їсть нас!

Пес тоді здогадався, що ведмідь сильніший за вовка. Пішов до ведмедя й каже:

— Ведмедю, братику, живімо разом!
— Коли разом, то разом, — відповів ведмідь.

Минула коротка доба. Раз на зорях вчув пес якийсь шелест і почав боятися. Пробудився ведмідь та й сказав:

— Ховаймося в корч, бо ще надійде лев та роздере нас обох!

Подумав пес, що лев має бути сильнішим. Залишив ведмедя й пішов до двору короля лева.

— Лево, Лево, королю звірів, живімо разом!
— За слугу прийму тебе, — відповів лев.

Пес зостався з ним. Одного разу ввечері почув пес боятися й почав вити, гавкати. Вибіг лев з палати й каже:

— Мовчи, бо ще надійде людина й застрілить нас обох!

Пес замовк, але здогадався, що та людина має бути сильнішою, коли її лев боїться. Пішов пес до людини, пристав до служби в неї. Від того часу й живе пес із людиною.

Поліркуй над прочитаним

1. Розташуй у правильній послідовності істот, з якими пес хотів товаришувати:

- ведмідь
- людина
- вовк
- лев

2. Знайди в тексті ключові слова, за допомогою яких можна розповісти про пошуки собакою товариша.
3. Про що свідчить той факт, що пес залишився жити з людиною? Як про це сказано в тексті?

Ти – творча особистість

Перекажи легенду «Чому пес живе коло людини?» від імені собаки. Подивися на події його очима, передай, які почуття він переживав, коли блукав самотній у лісі та коли знайшов людину. Почати розповідь можеш приблизно так: «Колись я був самотнім бездомним псом. Ніхто не хотів мене захистити...»

Збагачуй своє мовлення

1. Блукати (ходити або їздити без певної мети чи напрямку або в пошуках кого-, чого-небудь) — бродити, тинятися, плентатися. Які з цих слів вживають у книжках, а які — тільки в розмовному мовленні?
2. Звертайся правильно: *мамо, тату, Олено Іванівно, друже*. А як звертається пес до тварин? Відповідь знайди в тексті.

Чи знаєш ти, яку рослину в народі називають *неопалимою купиною*? Вислови припущення, чому її так назвали. Перевір себе за Словничком-довідничком.

НЕОПАЛИМА КУПИНА

Легенда

Було це дуже давно. Два королі — польський та угорський — об'єднали свої війська і підступили до стін славного міста Дорогобужа (зараз райцентр Смоленської області). Захисникам града зайти передали листа. Пропонували без битви відчинити міські брами, вийти в поле без зброї і здатися в полон. За це королі обіцяли всім зберегти життя. В іншому ви-

падку погрозували, що місто буде спалене і на ласку переможців сподіватися нічого.

Коли минув відведений на роздуми час, із Дорогобужа вийшов посланець. Зайди-воїни зустріли його і провели на узвишшя, де на золочених стільчиках восідали королі.

— Я приніс відповідь на ваш лист, — сказав посланець і передав угорському та польському владарям бадилину із схожим на ясенове листям та з блідо-рожевим суцвіттям на верхівці.

— Як?! — здивувалися владарі. — Оце й усе?

Посланець вклонився:

— Мені старійшини доручили передати тільки це. А ще веліли сказати: якщо вам цього зілля замало, то ось довкола вас на пагорбі його цвіте скільки завгодно.

Зібрали королі своїх радників та наймудріших мужів. Думали, думали — ніяк не зрозуміють, що саме захисники міста сказали їм цим зелом. Коли знайшовся один:

— Я знаю це зілля. Воно горить і не згоряє.

Він узяв із багаття палаючу гілку і підніс її до квітучого куща. В ту ж мить увесь кущ спалахнув голубувато-зеленкуватим полум'ям. Та ще через мить полум'я згасло. І всі побачили, що кущ стоїть неушкоджений — такий же рожевоквітний, усміхнений.

І всі зрозуміли, що саме відповіли захисники Дорогобужа на ультиматум. І мовив угорський король польському:

— Ми ніколи не завоюємо цієї країни. Тому я повертаю своїх воїнів додому. І тобі раджу зробити те ж саме.

Давно це було.

Відтоді сотні разів вороги воювали наш край. Але кожного разу залишалися з облизнем. А край зеленіє під синім небом та ясним сонцем. І щоліта тут рожево квітують кущі неопалимого зела, стверджуючи незнищенність української землі і її народу.

Неопалима купина. Так називається це зело. Здавна так називається.

Поліркуй над прочитаним

1. Де й коли відбуваються події, описані в легенді? Підтвердь словами з твору.
2. У тексті знайди ключові слова, які дають уяву про місце події. Перевір себе за Словничком-довідничком. Спираючись на ці слова, опиши, яким ти собі уявляєш місце події. Вдома на малюй описану місцевість олівцями або фарбами.
3. Чи злякалися чужинці-завойовники неприступної фортеці? Як про це сказано в легенді?

4. Прочитай виразно розмову посланця з чужинцями. Що змусило ворогів відступити від міста без бою?
5. Що символізує квітка неопалимої купини? Як про це сказано в легенді?
6. Що народ хотів сказати цією легендою?

Збагацуй своє мовлення

1. Залишитися з облизнем, спіймати облизня — лишитися без того, на що розраховував, не отримати нічого; зазнати невдачі в чомусь. Спочатку так казали про собаку, якому не дали їсти і він лише облизувався. Потім так почали говорити про людей, які не отримали те, що хотіли: *Ледар літо спав, восени облизня спіймав* (Прислів'я).
2. Якщо хочуть передати плин часу, то вживають слово *минати*: *день минув, рік минув*. **Порівняй у легенді:** Коли *минув* відведений на роздуми час, із Дорогобужа вийшов посланець.

Будь уважним до слова

Зéло — зелені рослини — дерева, кущі, трави і т. ін.

Слова *град, возсідали, незнищенність* начебто й знайомі та зрозумілі тобі, але, погодься, щось все-таки в них бентежить. Вони нагадують про ті давні часи, коли наші предки на місто казали *град*, князі не сиділи, а *возсідали* на троні, а військо було *незнищенним*, тобто непереможним. Навіщо ж вживати **застаріле слово** замість сучасного? У художньому творі застарілі слова часто надають тексту урочистості, пишності або передають атмосферу історичної доби.

ЯК ВИНІКЛИ КАРПАТИ

Легенда

Колись на нашій землі була величезна рівнина, кінця-краю якій не було видно, вкрита шовковистими травами, вічнозеленими смереками і ялинами, могутніми буками і яворами, берестами й тополями. Долиною текли потічки та річки, багаті на пстругів та іншу дрібну й велику рибу.

Володарем долини був велетень Силун. Коли йшов Силун, від його кроків земля здригалася. Розповідають, що Силун добре розумівся на газдівстві, мав безліч усякої худоби. Череди корів та волів, отари овець, табуни коней, стада буйволів та свиней паслися на толоках, бродили лісами. А птиці!.. Тисячі качок та гусей плавали у ставках, багато курей кудкудакали на фермах.

Жив цей гáзда у прекрасному палаці: з білого мармуру, з високими шпилями, які сягали аж до хмар. Палац був вибудований на груночку, насипаному людськими руками. Було там стільки кімнат, що легко можна було заблудитися. А в помешканні — добра всякого! Вночі Силун спав

у золотій колісці, вистеленій дорогими килимами. А вдень звук відпочивати у срібленому кріслі. На широкій долині слуги землю обробляли, хліб вирощували, за худобою доглядали, птицю годували. Люди мучилися, від зорі до зорі трудилися, багатство примножували, та не собі, а Силунові. Слуги й служниці жили не в палаці, а далеко від нього, в дерев'яних зрубах та землянках. Не хотів господар, щоб у світлицях смерділо гноєм чи людським потом. Ні чоловіки, ні жінки, ні літні люди, ані молодь не сміли покидати маєток Силуна і йти собі шукати іншої роботи, мусили жити і вмирати кріпаками.

Поміж цієї челяді служив у Силуна один хлопець, якого звали Карпом Дніпровським, що прийшов сюди від берегів Дніпра. Він подався у мандри ще десятирічним хлопчиком: шукати щастя, бо батько помер, а мати жила бідно, і мусив їй чимось допомогти. Служив Карпо рік, другий, п'ятий. Як і всі, косив траву, орав і сів пшеницю та жито, ячмінь і овес, збирав хліб. Не тільки за себе працював, а й іншим допомагав, бо жалів слабих.

Полюбили його всі слуги й служниці. За чесність, працювитість, справедливість. Карпо ненавидів тих, хто панові дуже низько кланявся, до землі нагинався. Тяжко йому було дивитись, як Силун усе забирає, а народ голодує. Коли Карпові сповнилось двадцять літ, вирішив додому повертатись. Був певен, що за добру працю пан йому заплатить, і він повернеться до матері не з порожніми руками. І тільки про це тепер і думав. Усе розмірковував, як з паном поговорити про розрахунок.

1. Якою була наша земля в давні-предавні часи? Прочитай, як про це сказано в легенді.
2. Про яких двох героїв ти дізнався з цієї частини легенди? Як їх звали? Чим вони займалися?
3. Які риси характеру в Карпа і Силуна? Підтвердь відповідь уривками з тексту.
4. У наступній частині легенди розповідається про те, як виникли гори Карпати. Вислови здогадку, як це могло статися. Пов'яжи історію про виникнення Карпат із Карпом та Силуном.
5. Прочитай наступну частину легенди, перевір свої здогадки. Дізнайся, чия версія в класі була найближчою до тексту легенди.

Одного разу вночі він вийшов надвір подихати свіжим повітрям. Проходив біля наймитських хатинок і раптом побачив якусь тінь. Упізнав Силуна. Той ішов подивитися, як худоба ночує, чи все в порядку. Карпо подумав, що саме час поговорити з паном. Коли Силун наблизився, Карпо закашляв, щоб привернути до себе увагу.

— Чому ти тут, Карпе? — озвався Силун, упізнавши хлопця. — Чи не дівча виглядаєш?

Тарас Данилич. Осінь у Карпатах

— Не дівча, — відповів Карпо, — а Вас, світлий пане. Маю з Вами поговорити. Служив я Вам довго й чесно, та маю додому повертатися, аби матінку живою застати... Платню за службу хочу попросити.

Силун спочатку подумав, що слуга жартує, бо досі ніхто не наважувався проситися в нього піти геть. Та й платні ніхто не вимагав.

Але Карпо й не думав відступати:

— Я чесно служив, світлий пане. І моя робота, гадаю, щось коштує.

— Нікуди не підеш! — розізлився пан. — То вже я знаю, коли й куди мої слуги повинні ходити.

— Я піду, пане, — стояв на своєму Карпо. — Лише ще раз Вам мушу сказати, що я повинен одержати за свою роботу гроші.

Це вже була нечувана зухвалість, якої пан простити не міг.

— Туди, під землю, тебе відпущу! — лютився він, показуючи пальцем униз і приступаючи до парубка. — Там буде твоя платня.

Та хлопець не відступав ані на крок.

— За мою роботу, пане, прийдеться платити, — ще раз нагадав, ніби й не чув панської погрози.

Ця відповідь ще більше розізлила Силуна: закипів так, що аж очі кров'ю налились, а з рота вогонь пішов. Схопив він Карпа своїми дужими руками, підняв і вдарив об землю. Ударив так, що аж яма зробилася. Але слугі нічого не сталося, підвівся на ноги і відчув у собі непереможну силу, то, мабуть, земля подарувала її йому за те, що чесно працював на ній. Схопив Карпо Силуна, вдарив ним об землю, далі — ще раз і ще раз, не витримала матінка-земля тих ударів, розкололася. І опинився Силун у підземній печері, в яку хотів загнати непокірного слугу. Даремно він нама-

гався вибратися на поверхню: земля зімкнулася, і не можна було знайти жодної щілинки. Тоді вдався Силун до власної сили. Вдарив ногою об земну кору — вона вигнулася та не відкрилася, вдарив другою — вигнулася ще більше, але не відкрилася. Спробував головою пробити землю, плечима витиснути — марно, кулаками гатив — теж не допомогло. Але від його ударів на землі прерівній гора за горою робилася, і чим дужче бив собою Силун-велетень, тим вищі гори здіймалися навколо. А найдужче бив собою там, де Гуцульщина, і там гори з'явилися найвищі.

Уранці, коли прокинулись наймити і побачили, що трапилося, дуже здивувалися. Навколо — гори, а там, де був палац, нічого не лишилося, усе провалилося у прірву. Чуду давалися люди, а потім зібралися на велику раду: як далі бути, як жити. Вирішили в цьому краї залишитися. А горам на честь Карпа дали назву Карпати.

Люди зажили по-новому. Одні залишилися на рівнині, інші подалися в гори. Орали, сіяли, хліб вирощували, худобу доглядали. Навчилися дерева рубати, хати будувати. Кажуть, що Силун дотепер не затих під землею, пробує вирватися, але даремно, бо постарів, і гори більше не ростуть від його ударів. То вже не вирватись йому на поверхню ніколи!

Поліркуй над прочитаним

1. Розглянь карту. На ній позначено землі України. Знайди на карті, де могли відбуватися події, зображені в легенді. Покажи приблизно шлях Карпа Дніпровського від дому на заробітки. Прочитай підтвердження своєї думки в тексті.

2. Що є незвичним у розказаній історії? Що могло відбуватися насправді, а що додано завдяки народній фантазії?
3. Прочитай виразно розмову між Силуном і Карпом. Передавай інтонацією настрій героїв.
4. Назви по **три-п'ять** прикметників, якими ти опишеш характери Карпа та Силуна. Підтвердь кожен з рис характеру героїв їхніми вчинками.
5. Коли Карпо попросив у Силуна платню за роботу, той сприйняв цей вчинок як зухвалість (*Це вже була нечувана зухвалість, якої пан прости-ти не міг*). Чи згодний ти з Силуном? Своєю відповідь обґрунтуй.
6. Чому у двобої матінка-земля Карпові додавала сил, а Силуна кинула в підземну печеру? Який урок хотів дати народ цим прикладом усім слухачам легенди?

Збагачуй своє мовлення

Шовковіста трава — приємна на дотик, схожа на шовк.

Будь уважним до слова

Пструг — риба, також її називають «форель струмкова».

Грунь (груночок) — вершина гори, пагорба.

Газда — господар.

Челядь — прислуга.

У реченні *Земля... вкрита вічнозеленими смереками і ялинами, могутніми буками і яворами, берестами й тополями* ти можеш не знати назв деяких дерев. Як із сусідніх слів можна здогадатися, які з цих дерев листяні, а які — хвойні? Перевір відповідь за Словничком-довідничком.

ЧОМУ В МОРІ Є ПЕРЛИ І МУШЛІ

Легенда

Кохалися дівчина з хлопцем. І дівчина була багата, бо в неї батько був цар. А хлопець з бідної сім'ї. Вони довго дружили і захотіли одружитися.

Але батько дуже любив свою дочку і хотів, щоб вона була щаслива й добре жила, не хотів віддавати за бідного. І потім, коли вони вже домовилися з батьком, щоб одружитися, батько казав дочці: «Добре, гаразд». А потім потай підшукував дочці багатого хлопця. І потім вона казала:

— Скоро, тату, буде в нас весілля?

А батько казав:

— Скоро, скоро, підожди, тобі пошиють гарне плаття, придане підготують.

І потім дівчина вже побачила, що батько щось затіяв недобре. Вона все зрозуміла. Пішла на берег моря, сіла і роздумує. Вона знала свого батька дуже добре і знала, що як він щось захотів, то вже від того не відступить. І подумала, що краще померти, ніж жити з тим багатим хлопцем.

Вона сиділа — і раптом випливла здорова золота черепаха. Вона сказала:

— Хто хоче лишити цей світ, то візьміть цей камінь, розбийте його — і там буде голка. То уколить нею палець. — І викинула такий камінь, який переливався на сонці.

Дівчина взяла той камінь і розбила. Його розбити було легко. І взяла голку і вколола нею палець. Потім їй було дуже боляче, то вона заплакала. Її сльози потекли в море і стали перлинами. А кров потекла теж в море і стала раковинами. Відтоді в морі є перли і мушлі.

Поміркуй над прочитаним

1. Розкажи, про яку подію розповідає легенда.
2. Чи однаково уявляли дівчина та її батько-цар, що таке щастя? Підтвердь відповідь словами з твору.
3. Як ти думаєш, чи треба боротися за своє щастя? Свою відповідь обґрунтуй.
4. Що прославляє ця легенда, а що засуджує?
5. Що ти можеш порадити дівчині зробити, щоб вона стала щасливою? Напиши в робочий зошит 3–5 «секретів» щастя.
6. Що є незвичним у легенді? Які події могли бути насправді, а які вигадані?
7. Що спільного між легендами «Як виникли Карпати» та «Чому в морі є перли і мушлі»?

Збагацуй своє мовлення

Одружитися — узяти шлюб, поженитися, побратися, пошлюбити.

Зверни увагу! Українці кажуть: **одружитися з дівчиною**, а не одружитися на дівчині.

Будь уважним до слова

Слова *любити* й *кохати* різняться за значенням. *Любити* означає відчувати глибоку відданість, прихильність, симпатію до кого-небудь чи чого-небудь: *любити батьків*, *любити Батьківщину*, *любити співати*. *Кохати* — значить виявляти глибоку сердечну прихильність до особи іншої статі: *дівчина кохає хлопця*, *чоловік кохає дружину*. А ще в народі, коли хтось дуже сильно кохає, кажуть: *умирати* (за кимось), *пропадати* (за кимось), *сохнути* (за кимось).

Твої літературні проекти

Підготуй збірку легенд, поширених у місцевості, де ти живеш. Напиши до неї невеличку передмову, у якій розкажи про людей, від яких ти записав/записала легенди.

Перевір себе

1. Узагальни відоме тобі про легенди й міфи. Накресли і заповни в зошиті таблицю. На перетині горизонтальної та вертикальної колонок постав, де потрібно, знак +. Спираючись на заповнену таблицю, поясни, що спільного між міфом і легендою, а чим вони різняться.

Назва твору	Зображено богів	Зображено звичайних людей	Пояснює різні сторони життя людей	Пояснює устрій світу
«Про Зоряний Віз»				
«Чому пес живе коло людини?»				
«Неопалима купина»				
«Як виникли Карпати»				
«Чому в морі є перли і мушлі»				
«Берегиня»				
«Дажбог»				

2. Підготуй за матеріалом теми «Міфи та легенди» запитання для однокласників, за якими можна перевірити їхні знання.

3. Упізнай слов'янські божества на «Полянні казок» у Ялті.

Чи знаєш ти, звідки ми дізналися про минуле нашого народу? У часи, коли люди не вмiли читати й писати, усi знання про iсторичнi подiї зберiгалися в народних переказах. Нашi предки цiкавилися подiями минулого, знали iмена народних героiв, переповiдали одне одному про iхнi подвиги.

Переказ — це твiр усної народної творчостi, у якому розповiдається про iсторичнi подiї та народних героiв.

Хто створював перекази? Iмена творцiв губляться у вiках. I чим далi у глiб вiкiв, тим менше збереглося таких творiв. До нас дiйшла невелика кiлькiсть переказiв доби Русi-України, найбiльше — про запорожцiв, iхнi подвиги. А ще є перекази про крiпаччину, народних бунтарiв Устима Кармелюка, Семена Палiя, Олексу Довбуша тощо. Перекази зберiгають iсторичну пам'ять народу, виховують мужнiсть, учать любити й захищати свою землю.

ПРИЙОМ У ЗАПОРОЖЦIВ

Переказ

Запорожцi, як пiдмовлять, було, до себе на Сiч якого хлопця з Гетьманщини, то перше пробують, чи годиться бути запорожцем. Ото звелять йому варити кашу: «Гляди ж, вари так, щоб i не сира була, i не перепрiла. А ми пiдемо косить. То ти, як уже буде готова, вийди на такий-то курган да й зови нас, а ми почуємо да й прийдемо».

От поберуть коси да й пiдуть нiбито косить. А де в дiдька їм хочеться косить! Зберуться в комиш да й лежать. То оце хлопець, зваривши кашу, вийде на могилу i зачне гукати. А вони i чують, да не озиваються. То вiн гукає, гукає да й давай плакати: «От занесла мене нечиста сила мiж сiї запорожцi! Лучче було б дома сидiти при батьковi та при матерi. А то ще перекипить каша, то прийдуть та битимуть, вражi сини! Ой бiдна ж моя головонько, чого мене понесло мiж сiї запорожцi!»

То вони, лежачи в травi, вислухають усе да й кажуть: «Нi, се не наш!» А далi вернуться до куреня, да дадуть тому хлопцевi коня i грошей на дорогу, да й кажуть: «Їдь собі к нечистому! Нам таких не треба!»

Народна картина «Козак Мамай»

А як же котрий удасться розторопний і догадливий, то, вийшовши на могилу, кликне разів зо два: «Гей, панове молодці! Ідіть каші їсти!» Да як не озиваються, то він: «Дідько ж вас бери, коли мовчите, буду я й сам їсти!» Да ще перед одходом ударить на могилі гопака: «Ой тут мені гуляти на просторі!» Да, затягнувши на весь степ козацьку пісню, і піде собі до куреня, і давай уплітати кашу.

То запорожці, лежачи в траві, й кажуть: «Оце наш!» Да, побравши коси, і йдуть до куреня. А він: «Де вас у біса носило, панове? Гукав, гукав, аж охрип, да щоб каша не перекипіла, то я й почав їсти». То запорожці споглянуть один на одного да й кажуть йому: «Ну, чуро, вставай! Годі тобі быть хлопцем: тепер ти рівний нам козак». І приймають у товариство.

Поліркуй над прочитаним

1. Яке випробування влаштовували новобранцям козаки на Січі? Чи складно було його виконати?
2. Чому не кожен хлопець, що прибув на Січ, міг його пройти?
3. Як розкрився характер першого хлопця під час випробування? Яким одним словом ти такого хлопця охарактеризуєш?
4. Чи відчуваєш ти ставлення оповідача до першого хлопця? Які слова в тексті допомагають тобі виявити його позицію?
5. Прочитай виразно слова першого новобранця. Передай правильно інтонацією його почуття на той момент.
6. Порівняй поведінку першого й другого хлопців. Чия поведінка тобі більше подобається й чому? Підтверди свої думки прикладами з тексту.

7. Спираючись на текст, назви риси характеру, які козаки цінували в новобранцях. У робочому зошиті намалюй «Карту розуму», у якій узагальни свої спостереження про характер козаків.
8. Зверни увагу, що в переказі в кінці багатьох речень стоїть знак оклику. Знайди цьому пояснення.
9. Що прославляє народ цим переказом?

Збагатуй своє мовлення

Затягнути на весь степ козацьку пісню — заспівати.
Мамій — збалуваний матір'ю синок.

Порівняй два вирази: *козак кликне разів зо два* і *козак кликне два рази*. Чи є різниця між значеннями цих висловів? Перевір своє припущення за Словником-довідником. За цими зразками речень наведи подібні приклади.

Будь уважним до слова

Гетьманщина — назва частини території України.
Кургán — земляний насип над місцем, де поховали козака.
Чу́ра (джу́ра) — зброєносець, помічник у козацької старшини.

Перевір себе

Накресли в зошиті таблицю та заповни її. На перетині горизонтальної та вертикальної колонок постав, де треба, знак +. Поясни, що спільного між міфами, легендами і переказами, а чим вони різняться.

Особливості твору	Міфи	Легенди	Перекази
-------------------	------	---------	----------

Створювалися колективно			
Автор не відомий			
Можливі варіанти твору			
Зображено тільки фантастичні події			
Поєднано реальні й фантастичні події			
Зображено переважно реальні історичні події			
Зображено боротьбу добра і зла			

Найулюбленішими творами дітей змалку є казки. Вони відомі всім народам світу з найдавніших часів.

Казка — це твір усної народної творчості, в основу якого покладено захопливу розповідь про вигадані події.

Усі казки можна поділити на три групи: чарівні, соціально-побутові та про тварин.

Одними з найдавніших є *чарівні (або фантастичні) казки*. На перший погляд, вони зображують неможливі події. Але насправді в них збереглися в зашифрованому вигляді відомості про таємничі прадавні знання, обряди та звичаї нашого народу. Які саме? Про це ти дізнаєшся далі.

Казки про тварин, хоч і розповідають про життя звірів і птахів, адресовані людям. На перший погляд здається, що вони зображують, як діють тварини, але насправді повчають нас із тобою: так робити можна, а ось такі вчинки ганьблять людину.

Соціально-побутові казки розповідають про життя людей. У них багатий брат або пан ображає бідного, ледачий хоче жити за рахунок працюючого. Герої цих казок опиняються завжди перед вибором: іти по життю з правдою чи кривдою, обрати багатство чи честь. І завжди в них перемагає бідний, але розумний і працюючий герой, бо в житті має перемагати Добро. Так у казках народ утверджував думку про торжество справедливості.

Казки мають кілька ознак, які відрізняють їх від інших творів усної народної творчості:

- **казкові зачин і кінцівка:** *жили-були дід та баба, був собі один чоловік, стали вони жить-поживать і добра наживать; ось вам казка, а мені бубликів в'язка;*
- **казкові слова:** *Лисичка-Сестричка, Зайчик-Побігайчик;*
- **повтори слів:** *жити-поживати, думати-гадати;*
- **чарівні предмети:** *чоботи, перстень, сопілка, летючий корабель;*
- **магічні числа 3, 7, 12:** *трое братів у батьків, треба виконати три завдання, сім побратимів, дванадцять голів у Змія;*
- **використання загадок,** виконавши які герой досягне мети.

ПРО ПРАВДУ І КРИВДУ

(Скорочено)

Казка

Жили колись-то два брати: один багатий, а другий бідний, що й не сказати. Цей бідний брат умер. Зостався у нього син, і він жив теж бідно. І спитався раз він у свого дядька:

— А що, дядьку, як лучче жити: правдою чи неправдою?

— Е-е-е!.. Де ти тепер найшов правду? Нема тепер правди на світі! Тепер скрізь одна кривда.

— Ні, дядечку! Є правда — правдою лучче жити.

— Ходім на суд.

— Та чого ж ми таки підемо на суд? Лучче давайте підемо по дорозі і спитаємо чоловіка, якого зустрінемо; як скаже, так і буде. Ваша правда — уся моя худоба буде вам; моя правда — ваша худоба буде мені. Так спитаймо до трьох раз.

— Ну, добре.

І пішли вони дорогою. Ідуть, ідуть — зустрічається їм чоловік — із заробітків, чи що, йшов.

— Здоров, чоловіче добрий!

— Здорові!

— Скажи, будь ласкав, чоловіче, як тепер лучче жити: чи правдою, чи кривдою.

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де тепер ви правду найшли? Нема тепер її ніде на світі. Лучче жити кривдою, аніж правдою.

— Ну, оце раз моя правда! — каже дядько.

А небіж і зажурився, що йому прийдеться віддавати всю свою худобу дядькові. Ідуть, ідуть — зустрічається їм пан. А небіж і каже:

— Ну, запитаємо ж цього пана. Цей уже всю правду розкаже: він грамотний і все знає.

— Ну, добре.

От порівнялися з паном і питають його:

— Скажіть, будьте ласкаві, паночку, як тепереньки лучче жити: чи правдою, чи кривдою.

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви тепер найшли правду? Нема її ніде в світі; лучче жити кривдою, аніж правдою.

— Оце вже і вдруге моя правда! — сказав радісно дядько.

Небіж ще більше зажурився. Ідуть, ідуть — зустрічається їм піп. Небіж і каже:

— Ну, поспитаймося попа, цей уже правду скаже — на те він і духовний. Цей як уже скаже, то так і буде.

— Ну, добре!

Як порівнялися з попом, питають його:

— Скажіть, панотче, як тепер лучче жити: чи правдою, чи неправдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви теперечки знайшли правду? Її тепер і в світі нема: лучче жити кривдою, аніж правдою.

— Оце вже і втрете моя правда! — сказав радісно дядько.

1. Як дядько й небіж думали про те, яким чином треба жити? Прочитай виразно їхню розмову і прокоментуй її.
2. Якими словами можна замінити слова *правда* і *кривда*? Свою відповідь обґрунтуй.
3. Кого зустріли дядько з небожем і які відповіді отримали на свої запитання?
4. Які ознаки казки є в цій частині тексту? Наведи приклади.
5. Передбач, як могли розвиватися події після програву небожа в суперечці. Прочитай продовження казки і перевір свої здогади.

Нічого робити небожеві: віддав багатому дядькові всю свою худобу, а сам зостався голий, босий і голодний. Тяжко прийшлося йому жити. [...] Ось одного разу пішов він у ліс. [...]

Аж тут вовк прибіг. Як уздрів його чоловік, кинувся мерщій на дерево. Зліз на дерево та й сидить. Коли прибігають три чорти, а трохи згодом і четвертий, їх ватаг. І питає він своїх слуг:

— Ти що сьогодні наробив?

— Е... я такого наробив, що там хоч що хай роблять, — не справлять. У таким-то селі, у пана, я поробив так, що ізроду довіку не вгатять греблі. А пан лупить своїх людей, як скажений: багато їх буде у нас.

— Добре ж ти зробив, та ще не так.

— А як же?

— Там посеред яру в лісі росте три дерева. Хто ті дерева зрубає та положить навхрест на греблю — вгатить.

— О!.. Хто ж то чув, хто ж то й знав, що це так треба зробити!

— Ну, а ти що зробив? — питає він другого.

— Е... я такого наробив, що багато буде людей у наших руках. У такому-то городі всю воду повисушував, так що тепер там ні краплі нема, а носять її за тридцять та за сорок верст. Багато там пропаде людей!

— Добре ти зробив, та ще не так, — каже ватаг.

— А як же?

— Як хто викопає той куш малини, що росте посеред города, — буде вода на весь город.

— О!.. Хто ж то й чув, хто ж то й знав, що треба це зробити!

— Ну, а ти ж що зробив? — питає він третього.

— Е... я такого наробив, що хай там хоч що не роблять — нічого не подіють! У таким-то королевстві у короля одна дочка, та я й тій поробив так, що хай хоч як лікують, нічого не подіють, буде наша.

— Добре ти зробив, та ще не так.

— А як же?

— Хто відрубає глухого кутка та підкурить — така буде, як і перше.

— Хто ж то чув, хто ж то й знав, що це треба зробити!

А чоловік сидить собі на дереві та й чує усе, що чортяки балакають. Як уже розлетілися чортяки, чоловік той і думає: «Може, це й правда, що вони казали? Піду до пана, може, й справді угачу греблю».

Пішов. Приходить до греблі, а там пан б'є та мучить людей, щоб мерщій угачували. Вони, бідні, аж піт з них ллється, роблять, а воно все нічого не помагає. А пан знай лютує. Приходить до нього цей правдивий чоловік та й каже:

— Е-е, пане! Б'єте ви людей, та ніякого з цього діла не буде. А що дасте мені — я угачу?

— Дам я тобі сто карбованців і ще й на придачу цих пару коней з коляскою і з кучером (а там і коні панові стояли).

— Дайте ж мені людей шість чоловік та три підводи.

— Візьми.

Поїхали вони в ліс, зрубали ті три дерева та й поклали їх навхрест на греблі — так зараз і вгатили. Пан віддав йому сто карбованців і пару коней з коляскою та з кучером.

Тоді той чоловік і думає: «Дай поїду ще до того города, де води нема: може, й то правда; може, дам я їм води». Сів та й поїхав до того города. Не доїжджаючи до города кілька верст, зустрів він бабусю, що несла пару відер на коромислі.

— Що це ти, бабусю, несеш?

— Воду, синочку.

— Дай же й мені напитись.

— Е-е, синочку! Я ж її несучу за тридцять верстов; а поки ще дійду додому, половину розхлюпаю; а сім'я у мене велика, пропаде без води.

— Я от приїду у ваш город, наділю водою всіх, і буде тієї води у вас довіку.

Вона йому дала напитись, а сама така радісна стала, та мерщій у город трюшком і розказала всім городянам, що їде такий чоловік, що води їм дасть. Городяни всі вийшли за город, назустріч тому чоловікові, з хлібом-сіллю і всякими подарунками. Як прийшов цей чоловік у город, найшов той кущ малини, що ріс посеред города, викопав його — і потекла вода відтіль по всьому городу. Городяни нагородили його і грішми, і усяким добром, так що він став тепер багатший від свого дядька. Далі й думає:

— Поїду ще в те королівство, де королева дочка нездорова, — може, вилікую її.

Як задумав, так і зробив. Приїхав туди, прийшов до королевих хоромів, а люди всі такі смутні, бігають та охають. Він і питає їх:

— Я чув, що у вашого короля дочка дуже нездорова. Хоч як її лікують, нічого не подіють; тільки я б її вилікував.

— Е, чоловіче, куди тобі! Заморські лікарі нічого не подіють, а ти й поготів!

— Усе ж скажіть королеві.

Вони сказали королеві. Король вийшов до нього та й каже:

— Якщо вилікуєш, нагороджу тебе так, що не буде багатшого од тебе у світі, ще й дочку свою віддам за тебе.

Пішов той чоловік, подивився на неї, а вона вже й кінчається. Він узяв, настругав глухого кутка, підкурих її — і вона одразу подужчала так, що днів за три і зовсім одужала, знов стала такою, як і перше.

Король і всі люди такі стали раді, що й не сказати. Король на radoщах і каже тому чоловікові:

— За те, що вилікував ти мою дочку, я її віддам за тебе, та ще, як умру я, ти будеш королем на моїм місці.

Скоро й справді король помер, а на його місце став цей правдивий чоловік. Покоролював він уже кілька там літ, коли приїжджає у його королівство якийсь-то багатий купець і посилає спитати короля, чи дозволить він йому поторгувати у його королівстві. Король звелів йому прийти до нього. Приходить купець. Король одразу пізнав свого дядька, але не показав йому й виду: побалакав та й одпустив його торгувати. А своїм людям наказав, щоб не відпускали його додому, а щоб, як буде збиратися він їхати, просили його до нього. Так і сталось. Приводять цього купця до короля, король і питає його:

— З якого ти королівства?

— З такого-то.

— Із якого города?

— З такого-то.

— Як прозиваєшся?

— Так-то.

Тут король і признався, що він його небіж — той, що безвісти пропав.

— Ну що, дядьку: ти казав, що кривдою лучче жити, ніж правдою: отже, ні! Ти тільки купець, а я король — правда кривду переважила!

— Як же це сталось?

Той і розказав йому все, що з ним діялось: як він хотів повіситись, як слухав, що чортяки говорили, все, все... А наслідок навалив він усякого добра два кораблі та й подарував дядькові, сказавши:

— Я забуваю все те, що ти мені робив. Бери собі оці два кораблі з усім добром. А як приїдеш у свій город, розкажуй усім, що лучче жити правдою, аніж кривдою.

Узяв дядько ті два кораблі з усім добром і поїхав додому. Як приїхав уже, стала його заздрість мучити: чого й він не король. Сумував, сумував він, а далі й думає:

— Піду і я в той самий ліс. Пішов у ліс на те саме місце, де колись був небіж. Де не взялися чортяки, схопили його та й почепили на найвищій гілці.

Поміркуй над прочитаним

1. У якій ситуації опинився небіж, коли програв дядькові? Уяви, які почуття він переживав. Які слова ти добереш, щоб його підтримати у скрутний час?
2. Як небіж дізнався про біди в королівстві? Як він скористався підслуханою розмовою?
3. Як учинки характеризують небожа? Як до нього поставилися люди? Знайди підтвердження своєї думки в тексті. А що про нього думаєш ти?
4. Хто в казці уособлює добро, а хто — зло? На чьому боці в казці оповідач? Наведи приклади з казки, які підтверджують твою думку.
5. Прочитай слова небожа, якими утверджується думка, що справедливість завжди перемагає.
6. Які ознаки казки наявні у другій частині тексту? Назви їх.

Збагацуй своє мовлення

Розрізняй слова за значенням!

Яр — невелика продовгувата западина з *крутими* прямовисними схилами.

Бáлка — невелика продовгувата западина з *пологими* схилами в полі або у степу.

Запа́дина — низьке місце, понижена місцевість порівняно з навколишнім рельєфом.

Уживай у своєму мовленні!

Синоніми:

Яр — переярок, приярок, яруга, крутояр, улоговина (з похилими схилами), байрак (порослий лісом, чагарником).

Бáлка — вибалок, видолинок, видолинка, виярок, лощина.

Запа́дина — улоговина, падина, впадина, жолоб.

Будь уважним до слова

Грэбля — споруда, що перегороджує річку. Синоніми: *гатка, загата, гать*.

Вгатіти грэблю — перегородити річку.

Ти — творча особистість

Уяви, що ти працюєш у театрі і залучений до гри у виставі. Разом із однокласниками розіграй у ролях казку «Про правду і кривду».

ТЕМА ТВОРУ

В основу будь-якого художнього твору покладено життєві враження автора. Певні реальні події дають письменникові поштовх до розмірковування над важливими проблемами, але він

їх не «списує» з життя буквально. Силою художньої уяви автор перетворює свої враження й спостереження в художні образи, вигадує події, які з героями відбуватимуться. Так у художньому творі з'являється **предмет зображення життєвого явища, або тема**. Завдання письменника — творчо вивчити життєве явище, тобто художньо розкрити тему.

Наприклад, колективний автор народної казки «Про правду і кривду» спостерігав багато прикладів несправедливості в житті. Його симпатії були на боці бідних, але чесних людей. Щоб донести до слухачів / читачів думку, що треба жити чесно, колективний автор створив образи дядька й небожа, змалював їхні пригоди. *Темою казки стало зображення пошуків небожем справедливості.*

Отже, **тема — це події, що зображуються у творі**. Зазвичай формулювання теми твору починаємо зі слова *зображення*.

Приклади формулювання тем:

- зображення краси рідної природи;
- зображення згубного впливу грошей на людину;
- зображення боротьби героя за свої права;
- зображення дружби людини й тварини.

МУДРА ДІВЧИНА

Казка

Було собі два брати — один убогий, а другий багатий. От багатий колись ізласкавився над бідним, що не має той ні ложки молока дітям, та й дав йому дійну корову. Каже:

— Потроху відробиш мені за неї.

Ну, бідний брат відробляв потроху, а далі тому багачеві шкода стало корови, він і каже вбогому братові:

— Віддай мені корову назад!

Той каже:

— Брате! Я ж тобі за неї відробив!

— Що ти там відробив, — як кіт наплакав тієї роботи було, а то таки корова! Віддай!

Бідному стало жаль своєї праці, не схотів віддати. Пішли вони позиватися до пана.

Ілюстрація
Олени Сапожкової

Прийшли до пана. А панові, мабуть, не схотілося роздумати, хто з них правий, а хто — ні, то він і каже їм:

— Хто відгадає мою загадку, того й корова буде.

— Кажіть, пане!

— Слухайте: що в світі є ситніше, прудкіше, миліше над усе? Завтра прийдете скажете.

Пішли брати. Багач іде додому та й думає собі:

— От дурниця, а не загадка! Що ж є ситніше над панські кабани, прудкіше над панські хорти, а миліше над гроші! Ге, моя корова буде!

Бідний прийшов додому, думав, думав та й зажурився. А в нього була дочка Маруся. Вона й питається:

— Чого ви, тату, зажурилися? Що пан казав?

— Та тут, дочко, таку пан загадку загадав, що я й не надумаю, що воно й є.

— А яка ж загадка, тату? — Маруся питає.

— Та така: що є в світі ситніше, прудкіше, миліше над усе?

— Е, тату, — ситніше над усе — земля-мати, бо вона всіх годує й напуває; прудкіше над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а миліше над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

— Чи ба, — каже батько, — адже й справді так! Так же я й панові казатиму.

Другого дня приходять обидва брати до пана. От пан їх і питає:

— Ану, відгадали?

— Відгадали, пане, — кажуть обидва.

От багатий зараз виступає, щоб собі попереду поспішитись, та й каже:

— Ситніше, пане, над усе — ваші кабани, а прудкіше над усе — ваші хорти, а миліше над усе — гроші!

— Е, брешеш, брешеш! — каже пан.

Тоді до вбогого: — Ану, ти!

— Та що ж, пане, нема ситнішого, як земля-мати: вона всіх годує й напуває.

— Правда, правда! — каже пан. — Ну, а прудкіше що?

— Прудкіше, пане, над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш.

— Так! Ну, а миліше? — питає він.

— А миліше над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

— Так, усе! — говорить пан. — Твоя корова. Тільки скажи мені, чи ти сам це повідгадував, чи тобі хто сказав.

— Та що ж, пане, — каже вбогий, — є в мене дочка Маруся, так це вона мене так навчила.

Пан аж розсердився:

Ілюстрація Олени Сапожкової

— Як це? Я такий розумний, а вона проста собі дівка та мої загадки по-відгадувала! Стривай же! На тобі оцей десяток варених яєць та понеси їх своїй дочці: нехай вона посадить на них квочку, та щоб та квочка за одну ніч вилупила курчата, вигодувала, і щоб твоя дочка зарізала трьох, спекла на снідання, а ти, поки я встану, щоб приніс, бо я дождатиму. А не зробиць, то буде лихо.

Іде сердешний батько додому та й плаче. Приходить, а дочка й питає його:

— Чого ви, тату, плачете?

— Та як же мені, дочко, не плакати: ось пан дав тобі десяток варених яєць та казав, щоб ти посадила на них квочку, та щоб вона за одну ніч вилупила й вигодувала курчата, а ти щоб спекла їх йому на снідання.

Дочка взяла горщечок каші та й каже:

— Понесіть, тату, оце панові та скажіть йому, — нехай він виоре ниву, посіє цю кашу, і щоб вона виросла просом, поспіла на ниві, і щоб він про-со скосив, змолотив і натовк пшона годувати ті курчата, що їм треба вилупитися з цих яєць.

Приносить чоловік до пана цю кашу, віддає та й каже:

— Так і так дочка казала.

Пан дивився, дивився на ту кашу та взяв і віддав її собакам. Потім десь знайшов стеблинку льону, дає чоловікові й каже:

— Неси твоїй дочці цей льон, та нехай вона його вимочить, висушить, поб'є, попряде й витче сто локіт полотна. А не зробиць, то буде лихо.

1. Які почуття спонукали багатого брата спочатку дати корову, а потім її забрати?
2. Чи справедливим було його бажання забрати в брата назад корову? Чому?
3. Уяви, що відчував бідний брат у цей час. Чи можеш ти щось йому порадити і підтримати?
4. Як брати виконали перше панове завдання?
5. Порівняй відповіді обох братів. Про що свідчили відповіді багатого брата? Що стало джерелом правильних відповідей бідного брата?
6. Хто допоміг бідному братові виконати завдання правильно?
7. Чому розсердився пан, коли почув правильні відповіді на своє завдання? Як про це сказано в казці?
8. Як ти думаєш, чи міг змиритися пан з тим, що бідна дівчина розумніша за нього?
9. Прочитай наступну частину казки і передбач, як вона може закінчитися.

Іде додому той чоловік і знов плаче. Зустрічає його дочка та й каже:

— Чого ви, тату, плачете?

— Та бач же чого! Ось пан дав тобі стеблинку льону, та щоб ти його височила, височила, пом'яла, спряла і виткала сто локіт полотна.

Маруся взяла ніж, пішла й вирізала найтоншу гілочку з дерева, дала батькові та й каже:

— Несіть до пана, нехай пан із цього дерева зробить мені гребінь, гребінку й днище, щоб було на чому прясти цей льон.

Приносить чоловік панові ту гілочку й каже, що дочка загадала з неї зробити. Пан дививсь, дививсь, узяв та й покинув ту гілочку, а на думці собі: «Цю одуриш! Мабуть, вона не з таких, щоб одурити...» Потім думав, думав та й каже:

— Піди та скажи своїй дочці: нехай вона прийде до мене в гості, та так, щоб ні йшла, ні їхала; ні боса, ні взута; ні з гостинцем, ні без гостинця. А як вона цього не зробить, то буде лихо.

Іде знов батько плачучи додому. Прийшов та й каже дочці:

— Ну що, дочко, будемо робити? Пан загадав так і так.

І розказав їй усе. Маруся каже:

— Не журіться, тату, — все буде гаразд. Підіть купіть мені живого зайця.

Пішов батько, купив живого зайця. А Маруся одну ногу вбула в драний черевик, а друга боса. Тоді піймала горобця, взяла гринджоли, запрягла в них цапа. От узяла зайця під руку, одну ногу поставила в санчата, а другою по шляху ступає — одну ногу цап везе, а другою йде. Приходить отак до пана в двір, а пан як побачив, що вона так іде, та й каже своїм слугам: «Прицькуйте її собаками!»

Ті прицькували її собаками, а вона випустила їм зайця. Собаки погналися за зайцем, а її покинули. Вона тоді прийшла до пана у світлицю, поздоровкалась та й каже:

— Ось вам, пане, гостинець.

Та й дає йому горобця. Пан тільки хотів його взяти, а він — пурх, та й вилетів у відчинене вікно! А на той час приходять двоє до пана судитися. От пан вийшов на рундук та й питає: «Чого вам, люди добрі?»

Один каже:

— Та ось чого, пане: ночували ми обидва на полі, а як уранці повставали, то побачили, що моя кобила привела лоша.

А другий чоловік каже:

— Ні, брехня, — моя! Розсудіть нас, пане!

От пан думав, думав та й каже:

Ілюстрація Олени Сапожкової

— Приведіть сюди лоша й коней: до якої лоша побіжить — та й привела. От привели, поставили запряжені коні, а лоша пустили. А вони, ті два хазяїни, так засмикали те лоша, кожен до себе тягаючи, що воно вже не знає, куди йому й бігти — взяло та й побігло геть. А Маруся каже:

— Ви лоша прив'яжіть, а матерів повипрягайте та й пустіть — котра побіжить до лошати, то та й привела.

Зараз так і зробили. Пустили їх — так одна й побігла до лошати, а друга стоїть. Тоді пан побачив, що нічого з дівчиною не поробиш, і відпустив її.

Поліркуй над прочитаним

1. Чому пан випробовував Марусю завданнями?
2. Чому панові завдання не можна було виконати ніколи?
3. У чому секрет Марусиних відповідей?
4. Накресли і заповни таблицю в зошиті. Запиши, якими були панові завдання, а якими — Марусині відповіді.

	Панове завдання	Марусина відповідь
1	Із варених яєць висидіти за одну ніч курчат	
2		Із гілочки виготовити знаряддя для ткацтва
3		

5. Хто або що допомогло Марусі успішно подолати всі випробування? Обери правильну відповідь:
 - тато;
 - любов до тата;
 - кмітливість;
 - прагнення перемогти пана.
 Скільки відповідей тобі хочеться дати на це запитання? Підтвердь відповідь прикладом із казки.
6. Що спільного між паном і Марусею? Якими рисами характеру вони різняться? Наведи приклади з казки.
7. Чого ти можеш навчитися з цієї казки?
8. Які ознаки підказують тобі, що «Мудра дівчина» — казка? Наведи приклади.
9. Порівняй казки «Про правду і кривду» та «Мудра дівчина». До якого різновиду казок вони належать? Свою відповідь обґрунтуй.
10. Сформулюй тему казки.

Будь уважлив до слова

Сто локіт — приблизно 40–50 метрів.

Гринджо́ли — сани.

Дніще — пристрій, за допомогою якого майстриня виготовляла тканину.

Рунду́к — тут: ґанок.

Ти — творча особистість

Якою зобразила героїню казки «Мудра дівчина» художниця Олена Сапожкова? А якою уявляєш Марусю ти? Створи власну ілюстрацію до казки. Який епізод твору ти вибереш для ілюстрації?

Наступні три казки належать до чарівних. Можна їх, звісно, читати і як просто розважальні фантастичні оповідання. Але якщо хочеш зрозуміти життя і світогляд наших предків, у Словничку-довідничку прочитай про деякі стародавні обряди і простеж, як вони відобразилися в казках.

ЯЙЦЕ-РАЙЦЕ

(Скорочено)

Казка

... Іде стрілець, бачить, що орел сидить на дереві, як націлиться на нього. А той орел так просить його:

— Не бий мене, голубчику, я тобі в великій пригоді стану! Стрілець удруге націливсь, він ще його просить:

— Візьми лучче мене та вигодуй, то побачиш, в якій я тобі пригоді стану!

Стрілець ще наміривсь стріляти, утрете. Орел знов його почав просити:

— Ей, голубчику-братичку! Не бий мене та візьми до себе — я тобі у великій пригоді стану!

Стрілець повірив йому: поліз, та зняв з дерева, та й несе його додому. А він йому каже:

— Принеси мене до своєї хати та годуй мене м'ясом доти, поки в мене крила повідростають.

Коли орел зміцнів, він сказав стрільцю:

— А тепер сідай на мене, та полетимо до моєї господи.

Прилітають до його батька, а орел йому каже:

— Іди в хату, та як будуть питатися за мене, то скажеш, що бачив й на вічі приведу.

Увіходить чоловік у хату, а вони йому кажуть:

— Чи по волі, чи по неволі? Він їм:

— Добрий козак усе по волі ходить. Вони його стали питатися:
— Чи не бачив нашого сина? Бо вже як немає — четверте літо: десь пішов на війну та, мабуть, убили його там.
А він їм каже:
— Я бачив, але як дасте яйце-райце, то я й на очі приведу.
Батько орлів каже йому:
— Нащо ж воно тобі? Лучче ми тобі дамо багато грошей. Він каже:
— Я не хочу грошей, мені дайте яйце-райце!
— Піди ж приводь, зараз тобі дамо!
Він уводить орла в хату. Тоді його батьки так зраділи, що дали яйце-райце і сказали:
— Тільки не розбивай ніде на дорозі, а як прийдеш додому, то погороди загороди великі, а тоді його і розіб'єш.
Він іде та йде, та так схотілось пити йому... Коли це найшов криничку. Тільки що став пити воду, та якось об цебрину й розбив те яйце-райце. Як узяв скот вернути з того яйця!.. Верне та верне. Гониться він за тим скотом, то що з того боку піджене, на другий розійдеться... Кричить бідолаха — нічого сам не зробить! Коли це іде до нього змія й каже йому:
— Що ти мені даси, чоловіче, як я тобі скот цей вжену в те яйце?
А він їй каже:
— А що тобі дати? Вона йому каже:
— Даси те, що без тебе стало дома? А він каже:
— Дам!
Ото вона йому гарненько загнала той скот у яйце, заліпила славно яйце і дала йому в руки.

Поліркуй над прочитаним

1. Чому орел винагородив стрільця яйцем-райцем? У чому була його цінність? Прочитай про це в казці.
2. Передбач, як надалі розгортатимуться події. Перевір свої здогадки, прочитавши продовження казки.

Будь уважним до слова

Ялівка — корова, яка не дає приплоду.

Сажень — давня міра довжини, що дорівнювала 2,134 м.

Цебріна — велика дерев'яна посудина, що зовні нагадувала відро, яку використовують для різних господарських потреб.

Вернути — нестримно рухатися великою масою.

Збагацуй своє мовлення

Небіж — син брата або сестри.

Він приходить додому, аж там без нього син народився. Ударив він об поли руками:

— Це ж я тебе, сину, віддав змії!

Ну, ото журяться вони з жінкою, а далі кажуть:

— Нема що робити, журбою не допоможеш! Якось треба жити.

Погородив він загороди великі, розбив те яйце, випустив скот і забагатів.

Живуть вони, аж поки син підріс. От син і каже:

— Це ви мене, тату, віддали змії. Ну, дарма, якимось буде! От він зараз і пішов до змії.

Приходить до неї, а вона йому каже:

— Зроби мені троє діл та й підеш собі додому, а як не зробиш, то я тебе з'їм!

А коло її хати був великий луг — скільки оком зглянути! Так вона йому каже:

— Щоб ти за одну ніч отой луг викорчував, і щоб там ізорав, і пшениці насіяв, ізжав її, в скирти поклав і щоб в ту ніч з тієї самої пшениці мені паляницю спік: поки я встану, щоб вона на столі лежала.

Він іде до ставка та й зажурився. А там близько був мурований стовп, і в тім стовпі була зміїна дочка замурована. Він приходить сюди та й плаче. А дочка його питається:

— Чого ти плачеш? А він каже:

— Як же мені не плакати, коли змія загадала таке, що я ніколи його не зроблю, а вона сказала, щоб за одну ніч зробив.

Вона його питалась:

— А що ж там?

Він їй і розказав. Вона йому каже:

— Як візьмеш мене за жінку, то я тобі все зроблю так, як змія казала.

Він каже:

— Добре!

Вона йому каже:

— Лягай же тепер спати, а завтра рано щоб устав та понесеш змії паляницю.

От пішла дочка змії до того луку та як свисне: той луг тріщить, лущить — на тім місці ореться, пшениця сіється... — до світу спекла паляницю, дала йому. Він приніс до змії в хату і поклав на столі.

Змія прокинулася, вийшла в двір та й дивиться на той луг, тільки сама стерня та скирти стоять. Тоді йому каже:

— Ну, справивсь! Гляди ж, щоб і вдруге діло зробив! Та зараз йому й загадала:

— Щоб ти оту гору розкопав, і щоб туди Дніпро йшов, а коло того Дніпра побудуй комори: щоб байдаки туди приставали, й щоб ти ту пшеницю продав на байдаки. Як устану рано, то щоб це все було готове!

Він ізнов іде до того стовпа та й плаче. Та дівка його питається:

— Чого ти плачеш?

Він їй розказав те все, що йому змія загадала. Так вона йому каже:

— Лягай спати, я це все пороблю.

А сама як свисне, то та гора розкопується, Дніпро туди йде, коло нього комори будуються... Тільки прийшла та збудила його, щоб він пшеницю видав купцям на байдаки з тих комор. Змія встає та й дивиться, що все так ізроблено, як вона йому загадала.

Тоді загадує йому втретє:

— Щоб ти цю ніч уловив золотого зайця і раненько щоб приніс мені в хату.

Він ізнов іде до того стовпа та й плаче. Та дівка питається його:

— Що вона загадала? Він каже:

— Оце вже не жарти: хто його знає, як того золотого зайця зловити.

Вона каже йому:

— Одначе ходім до тієї скелі. Стань над норою, ти будеш ловити, а я буду гонити з нори, і гляди ж: що тільки буде виходити з нори — бери його: то золотий заєць!

Ото вона пішла та й жене. Коли це вилазить з нори гадюка та й сичить. Він її і пустив. Дівчина виходить із нори та й питається його:

— А що, нічого не вилазило? А він каже:

— Ба, ні: лізла гадюка, а я побоявся її, щоб не вкусила, та й пустив.

А вона йому каже:

— А щоб тебе! Ото і є заєць! Ну, гляди ж, я ще раз піду; та як буде хто виходити й казатиме, що тут немає золотого зайця, то ти не вір, а хапай його!

Полізла та й жене. Коли виходить така стара баба та й питається того парубка:

— Чого ти, сину, тут шукаєш? А він їй каже:

— Золотого зайця. Вона йому каже:

— Де тут він узявся: тут його нема!

Сказала це та й пішла від нього. Коли це виходить та дівка та й питається його:

— А що, нема зайця? І ніщо з нори не виходило? Він каже:

— Ба, ні: виходила баба стара та спиталась мене, чого я тут шукаю, а я сказав, що золотого зайця. А вона каже: тут його немає, то я її й пустив.

Тоді вона каже:

— Чом ти не держав: ото ж заєць! Ну, тепер більше ніде його не піймаєш, хіба я перекинуся зайцем, а ти мене принесеш і покладеш на стільці, тільки не віддавай змії у руки, бо як віддаси, то вона пізнає та розірве і тебе, і мене.

От вона так і зробила: перекинулась золотим зайцем, він узяв приніс того зайця, поклав його на стільці та й каже змії:

— Натє ж вам зайця, а я піду вже від вас. Вона каже:

— Добре, йди! Він пішов.

А змія тільки з хати, а заєць знову перекинувся дівчиною та за парубком. Почали вони вдвох утікати. Біжать та й біжать. Коли це змія побачила, що

то не заєць був, а її дочка, — давай доганяти, щоб її розірвати. Та сама не побігла змія, а послала свого чоловіка. Змій біжить за ними: коли вони чують — аж стугонить земля... Тоді дівка каже:

— Оце вже за нами біжить! Я перекинувсь пшеницею, а ти дідом, та будеш стерегти мене. Та як буде питаться тебе, чи не бачив парубка й дівки, чи не йшли сюди, то ти скажеш, що тоді, як ця пшениця сіялась.

Коли це змій летить та й питається того діда:

— Чи не бачив тут — не йшли парубок з дівкою? А він каже:

— Ба, йшли. Той питається:

— Давно ж вони йшли?

Дід:

— Тоді, як оця пшениця сіялась. Змій каже:

— Цю пшеницю вже пора косить, а їх учора не стало.

Та й вернувся назад. Зміїна дочка зробилась ізнов людиною, а той дід парубком, та давай утікати.

Прилітає змій додому. Змія його питається:

— А що, не догнав? І нікого не зустрів на дорозі? А він каже:

— Ба, ні! Зустрічав: дід стеріг пшеницю, а я його питавсь: чи не бачив, тут не йшли парубок із дівчиною? А він каже: йшли тоді, як оця пшениця сіялась, але ж та пшениця така, що пора косити, — так я і вернувся.

Тоді змія йому каже:

— Чом ти того діда й ту пшеницю не розірвав? То вони самі! Біжи вдруге за ними, та щоб доконче розірвав!

Летить змій. Коли ті чують, що летить ізнов, аж земля реве, так дівка каже:

— Ей, летить ізнов! Зроблюся я монастирем, таким старим, от-от розвалиться, а ти — ченцем; та як буде він тебе питатися, чи не бачив таких-то — скажеш: «Бачив тоді, як оцей монастир будувався».

Коли це летить змій та й питає того ченця:

— Чи не бачив — не йшли тут парубок і дівка? А він каже:

— Я бачив тоді, як оцей монастир роблено. А змій каже йому:

— Їх учора не стало, а цей монастир уже годів сто, як роблено. Сказав це та й вернувся назад.

Приходить додому та й розказує змії:

— Бачив одного ченця, коло монастиря ходив; як я його питався, то він сказав, що бігли тоді, як оцей монастир роблено, але тому монастиреві уже років сто, а їх учора не стало.

Тоді вона йому каже:

— Чому ти не роздер того ченця і монастиря не розвалив, то ж вони! Тепер я сама побіжу!

Побігла.

Ото біжить... Коли ті чують — аж земля реве і гаряча. Дівчина тоді каже йому:

— Ей, отепер ми пропащі: уже сама біжить! Ну, я тебе зроблю річкою, а сама зроблюсь рибою-окунем.

Зробила.

Прибігла змія та й каже до тієї річки:

— А що, втекли?

Перекинулась зараз щукою, давай гонитися за тією рибкою: що хоче вхопити, то окунь повернеться своїм пір'ям гострим до неї, то вона не візьме його. Гонилась, гонилась — так-таки не вловила та надумала всю воду з річки випити. Стала пити: пила-пила, напилась багато та й лопнула.

Ото тоді та дівка, що була рибкою, каже тому парубкові, що був річкою:

— Тепер ми вже не біймось! Ходімо до твоєї господи; то ти підеш у хату, та гляди: усіх поцілуєш, тільки дядькової дитини не цілуй, бо як поцілуєш ту дитину, то забудеш за мене. А я поки наймусь у цім селі в кого-небудь.

Ото він прийшов у хату, з усіма поздоровкався та й думає собі: «Як же мені не поздоровкатися з дядьковою дитиною? Таж вони подумують щось погане про мене». Поцілував і дитину дядькову. Як поцілував, так і забув за ту дівку.

Ото побув півроку та задумав жениться. Йому нарадили одну гарну дівку, щоб він її брав; він за ту й забув, що його врятувала від змії, з іншою заручився.

От перед весіллям, увечері, кличуть на шишки молодиць. Прикликали і ту дівку, що він з нею втікав, — хоч її й ніхто не знав, що воно за дівка. Стали бгати шишки; та дівка зліпила з тіста голуба й голубку та й пустила додолу, а вони стали живі. Голубка й почала говорити до голуба:

— А ти забувсь, як я за тебе луг викорчувувала й там пшеницю сіяла, а з тієї пшениці паляницю спекла, щоб ти до змії відніс?

А голуб каже:

— Забув, забув!

Потім знов голубка каже:

— А ти забувсь, як я за тебе гору розкопувала і туди Дніпро пустила, щоб байдаки ходили до комор і щоб пшеницю ти продавав на байдаки?

А він каже:

— Забув, забув!

Потім знов голубка каже:

— А ти забув, як ми ходили вдвох за золотим зайцем? Ти й мене забув?

А голуб каже:

— Забув, забув!

Тоді парубок згадав за ту дівку, — за цю-таки саму, що голуби поробила, та ту покинув, а з цією оженився. І тепер живе добре.

Поміркуй над прочитаним

1. Визнач найголовніші події казки та намалюй в робочому зошиті «карту розуму».
2. Перекажи прочитану частину казки стисло — чотирма-п'ятьма реченнями.
3. Які випробування мав пройти парубок у Змії? Що із завдань він міг виконати, а які були нереальними? Поясни свою думку.
4. Які риси характеру виявив парубок, коли Змія задавала йому завдання? Наведи приклади на підтвердження своїх міркувань.

5. Як поводитися парубок і дівчина в епізодах погоні за ними? Завдяки чому змогли вони уникнути загибелі?
6. З останнього речення казки ти дізнаєшся, що порубок після всіх пригод живе добре. Як ти думаєш, чи заслужив він бути щасливим? Свою відповідь обґрунтуй.
7. До якого виду казок належить твір «Яйце-райце»? Свою відповідь обґрунтуй.
8. Хто в казці уособлює сили добра, а хто — зла?

Будь уважним до слова

Комбра — окрема будівля для зберігання зерна.

Байдак — річкове плоскодонне однощоглове дерев'яне судно. У XVII–XVIII ст. ними користувалися для перевезення вантажів по річках.

Бгати шішки — випікати спеціальні весільні булочки.

ОХ

Казка

Колись-то давно, не за нашої пам'яті, — мабуть, ще й батьків і дідів наших не було на світі, жив собі убогий чоловік з жінкою, а у них був один син, та й таке ледащо той одинчик, що лихо! Нічого не робить — і за холодну воду не візьметься, а все тільки на печі сидить та просцем пересипається. Ніколи й не злазить: як подадуть їсти, то й їсть, а не подадуть, то й так обходиться.

Батько й мати журяться:

— Що нам з тобою, сину, робить, що ти ні до чого недотепний? Чужі діти своїм батькам у поміч стають, а ти тільки дурно хліб переводиш!

Журились-журились батько з матір'ю, а далі мати й каже:

— Що ти таки, старий, думаєш з ним, що вже він до зросту дійшов, а така недотепа — нічого робить не вміє? Ти б його куди оддав, то оддав, куди найняв, то найняв, може б, його чужі люди чого вивчили.

Порадились, батько й оддав його у кравці вчитись. От він там побув днів зо три та й утік, виліз на піч — знов просцем пересипається. Батько його вибив добре, вилаяв, оддав до шевця шевства вчитись. Так він і звідтіля втік. Батько знов його вибив і оддав ковальства вчитись. Так і там не побув довго — втік. Батько:

— Що робить? Поведу, — каже, — ледащо в інше царство: де найму, то найму, — може, він відтіля не втече.

Взяв його й повів. Йдуть та йдуть, чи довго, чи недовго, аж увійшли у такий темний ліс, що тільки небо та земля. Увіходять у ліс, притомилися трохи: а так над стежкою стоїть обгорілий пеньок; батько й каже:

— Притомився я — сяду, одпочину трохи. — От сідає на пеньок та:

— Ох! Як же я втомився! — каже.

Тільки це сказав — аж з того пенька — де не взявся — вилазить такий маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж по коліна.

— Що тобі, — питає, — чоловіче, треба од мене? Чоловік здивувався: «Де воно таке диво взялося?» Та й каже йому:

— Хіба я тебе кликав? Одчепись!

— Як же не кликав, — каже дідок, — коли кликав!

— Хто ж ти такий? — пита чоловік.

— Я, — каже дідок, — лісовий цар Ох. Чого ти мене кликав?

— Та цур тобі, я тебе і не думав кликати! — каже чоловік.

— Ні, кликав: ти сказав: «Ох!»

— Та то я втомився, — каже чоловік, — та й сказав.

— Куди ж ти йдеш? — пита Ох.

— Світ за очі! — каже чоловік. — Веду оцю дитину наймать, — може, його чужі люди навчать розуму, бо у себе дома — що найму, то й утече.

— Найми, — каже Ох, — у мене: я його вивчу. Тільки з такою умовою: як вибуде рік та прийдеш за ним, то як пізнаєш його — бери, а не пізнаєш — це рік служитиме в мене!

— Добре, — каже чоловік.

Ударили по руках, — чоловік і пішов собі додому, а сина повів Ох до себе.

От як повів його Ох, та повів аж на той світ, під землю, та й привів до зеленої хатки, очеретом обтиканої. А в тій хатці усе зелене: і стіни зелені, і лавки зелені, і Охова жінка зелена, і діти, сказано — все, все. А за наймичок у Оха мавки — такі зелені, як рута!

— Ну, сідай же, — каже Ох, — наймитку, та поїси трохи!

Мавки подають йому страву — і страва зелена; він попоїв.

— Ну, — каже Ох, — піди ж, наймитку, дровець урубай та наноси.

Наймит пішов. Чи рубав, чи не рубав, ліг на дрівця й заснув. Приходить Ох — аж він спить. Він звелів наносити дров, поклав на дрова зв'язаного наймита, підпалив дрова. Згорів наймит! Ох тоді взяв попільець, по вітру розвіяв, а одна вуглина і випала з того попелу. Ох тоді її сприснув живущою водою, — наймит знов став живий, тільки вже моторніший трохи.

Ох знову звелів наймиту дрова рубати; той знову заснув. Ох підпалив дрова, наймита спалив, попільець по вітру розвіяв, вуглину сприснув живущою водою — наймит знов ожив і став такий гарний, що нема кращого! От Ох спалив його і втретє та знову сприснув вуглину живущою водою — із того ледачого парубка та став такий моторний та гарний козак, що ні здумать, ні згадать, хіба в казці сказати.

От вибув той парубок рік. Як вийшов рік, батько йде за сином. Прийшов батько в той ліс, до того пенька обгорілого, сів та й каже:

— Ох!

Ох і виліз із того пенька та й каже:

— Здоров був, чоловіче!

— Здоров, Ох!

— А чого тобі треба, чоловіче? — питає Ох.

— Прийшов, — каже, — за сином.

— Ну, йди: як пізнаєш — бери його з собою, а не пізнаєш — ще рік служитиме.

Чоловік і пішов за Охом. Приходить до його хати. Ох взяв виніс мірку проса, висипав — назбігалось такого півнів!

— Ну, пізнавай, — каже Ох, — де твій син?

Чоловік дивився-дивився — всі півні однакові, один у один, — не впізнав.

— Ну, — каже Ох, — іди ж собі, коли не пізнав. Ще рік твій син служитиме в мене.

Ілюстрація Катерини Штанко

1. Яка біда сталася в родині убогого чоловіка? Як про це розповідається в казці?
2. Розташуй у правильній послідовності майстрів, до яких батько віддавав у науку сина: швець, коваль, кравець. Як себе проявив ледачий син у кожного з них?
3. Чому чоловік вирішив віддати сина в науку в інше царство?
4. опиши місце, де чоловік зустрівся з Охом. Чому воно було таким страшним? Знайди підтвердження своєї думки в казці.
5. На яких умовах Ох узяв ледачого сина в науку? Прочитай про це в казці.
6. *...із того ледачого парубка та став такий моторний та гарний козак, що ні здумать, ні згадать, хіба в казці сказать*, — розповідає казка. Як Ох домігся такого перетворення?
7. Які події в цій частині казки відбуваються тричі? Назви їх.
8. Які події є чарівними, а які могли відбутися в житті? Наведи приклади з казки.
9. Як ти думаєш, чи зможе батько визволити сина від Оха? Створи своє продовження казки та перевір відповідь, прочитавши наступну частину.

Чоловік і пішов додому.

От виходить і другий рік; чоловік знову йде до Оха. Прийшов до пенька:

— Ох! — каже. Ох до нього виліз.

— Іди, — каже, — пізнавай! — Увів його в кошару — аж там самі барани, один в один. Чоловік пізнавав-пізнавав — не пізнав.

— Іди собі, коли так, додому: твій син ще рік житиме у мене.

Чоловік і пішов, журячись. Виходить і третій рік; чоловік іде до Оха. Іде та йде — аж йому назустріч дід, увесь, як молоко, білий, і одежа на ньому біла.

— Здоров, чоловіче!

— Доброго здоров'я, діду!

— Куди це ти йдеш?

— Йду, — каже, — до Оха виручать сина.

— Як саме?

— Так і так, — каже чоловік. І розказав тому білому дідові, як він Охові оддав у найми свого сина і з якою умовою.

— Е! — каже дід. — Погано, чоловіче, довго він тебе водитиме.

— Та я вже, — каже чоловік, — і сам бачу, що погано, та не знаю, що його й робить тепер у світі. Чи ви, дідусю, не знаєте, як мені мого сина вгадать?

— Знаю! — каже дід.

— Скажіть же й мені, дідусю-голубчику! Бо все-таки, який він не був, — а мій син, своя кров.

— Слухай же, — каже дід, — як прийдеш до Оха, він тобі випустить голубів, то ти не бери ніякого голуба, тільки бери того, що не їстиме, а сам собі під грушею сидітиме та обскубуватиметься. То твій син!

Подякував чоловік дідові і пішов. Приходить до пенька:

— Ох, — каже.

Ох виліз до нього і повів його у своє лісове царство. От висипав Ох мірку пшениці, накликав голубів. Назліталось їх сила, і все один в один.

— Пізнавай, — каже Ох, — де твій син! Пізнаєш — твій, а не пізнаєш — мій.

От всі голуби їдять пшеницю, а один сидить під грушею сам собі, на-дувся та обскубується. Чоловік і каже:

— Ось мій син!

— Ну, вгадав! Коли так — бери.

Взяв перекинув того голуба, — і став з нього такий гарний парубок, що кращого й на світі немає. Батько зрадив дуже, обнімає його, цілує. Раді обидва!

— Ходім же, сину, додому. — От і пішли.

Йдуть дорогою та й розмовляють. Батько розпитує, як там у Оха було; син розказує; то знову батько розказує, як він бідує, а син слухає. А далі батько й каже:

— Що ж ми тепер, сину, робитимем? Я бідний і ти бідний. Служив ти три роки, та нічого не заробив!

— Не журіться, тату, все гаразд буде. Глядіть, — каже, — тут полюватимуть за лисицями паничі, то я перекинусь хортом та піймаю лисицю. Паничі мене купуватимуть у вас; то ви мене продайте за триста карбованців, — тільки продавайте без ретязя: от у нас і гроші будуть, розживемось!

Йдуть та йдуть, — аж так на узліссі собаки ганяють лисицю; так ганяють, так ганяють: лисиця не втече, хорт не дожене.

Син зараз перекинувся хортом, догнав ту лисицю, піймав. Паничі вискочили з лісу:

— Це твій хорт?

— Мій!

— Добрий хорт! Продай його нам.

— Купить.

— Що тобі за нього?

— Триста карбованців, без ретязя.

— Нащо нам твій ретязь, — ми йому позолочений зробимо! На — сто!

— Ні.

— Ну, бери гроші, давай хорта. — Одлічили гроші, взяли хорта, давай полювать. Випустили того хорта знову на лисицю. Він як погнав лисицю, то погнав аж у ліс. Там перекинувсь парубком і знову прийшов до батька.

Йдуть та йдуть, батько й каже:

— Що нам, сину, цих грошей, — тільки що хазяйством завестись, хату полагодить.

— Не журіться, тату, буде ще. Тут, — каже, — тату, паничі їхатимуть по перепелиці з соколом. То я перекинувсь соколом, а вони мене купуватимуть, то ви мене продайте знов за триста карбованців, без шапочки.

От ідуть полем, — паничі випустили сокола на перепела; так сокіл жетється, а перепел тікає: сокіл не дожене, перепел не втече. Син перекинувсь соколом: так і насів перепела. Паничі побачили:

— Це твій сокіл?

— Мій!

— Продай його нам!

— Купить!

— Що тобі за нього?

— Як дасте триста карбованців, то беріть собі сокола, тільки без шапочки.

— Ми йому парчеву зробимо!

Поторгувались, продав за триста карбованців. От паничі пустили того сокола за перепелицею, а він як полетів та й полетів у ліс, там перекинувсь парубком і знову прийшов до батька.

— Ну, тепер ми розжились трохи, — каже батько.

— Постійте, тату, ще буде. Як будемо, — каже, — іти через ярмарок, то я перекинувсь конем, а ви мене продавайте. Дадуть вам за мене тисячу карбованців, тільки продавайте без недоуздка.

От доходять до містечка там, чи що, — аж ярмарок. Син перекинувсь конем — такий кінь, як змії, і приступить страшно! Батько веде того коня за недоуздок, а він гарцює, копитами землю вибиває. Тут понасходилось купців — торгують.

— Тисячу, — каже, — без недоуздка, то й беріть!

— Та навіщо нам цей недоуздок, ми йому срібну позолочену уздечку зробимо! — Дають п'ятсот.

— Ні!

А це підходить циган, сліпий на одне око:

— Що тобі, чоловіче, за коня?

— Тисячу, без недоуздка.

— Ге! Дорого, батю: візьми п'ятсот з недоуздом!
 — Ні, не рука, — каже батько.
 — Ну, шістсот... бери!
 Як узав той циган торгуватися, як узав, — так чоловік не спускає.
 — Ну, бери, батю, тільки з недоуздом.
 — Е ні, цигане: недоуздок мій!
 — Чоловіче добрий, де ти бачив, щоб коня продавали без уздечки?

І передать ніяк...

— Як хочеш, а недоуздок мій! — каже чоловік.
 — Ну, батю: я тобі ще п'ять карбованців накину, — тільки з недоуздом.
 Чоловік подумав: недоуздок яких там три гривни вартий, а циган дає п'ять карбованців! Взяв і оддав.

1. Як батько визволяв сина від Оха? Хто йому допоміг?
2. Чи тільки ремесел навчився в Оха ледачий син? Підтвердь відповідь **трьома** прикладами.
3. Які події є чарівними, а які могли відбутися в житті? Наведи приклади з казки.
4. Що сталося, коли батько продав коня з недоуздом? Вислови своє припущення. Прочитай закінчення казки.

Пішов чоловік, взявши гроші, додому, а циган на коня та й поїхав. А то не циган — то Ох перекинувся циганом.

Той кінь несе та й несе Оха — вище дерева, нижче хмари.

От спустились у ліс, приїхали до Оха; він того коня поставив на стайні, а сам пішов у хату.

— Не втік-таки від моїх рук! — каже жінці.

От у обідню годину бере Ох того коня за повід, веде до водопою, до річки. Тільки що привів до річки, а той кінь нахилився пити та й перекинувся окунем, та й поплив. Ох, не довго думавши, перекинувся і собі шукою та давай ганятися за тим окунем. Так оце — що нажене, то окунь одстовбурчить пірця та хвостом повернеться, а шука й не візьме. От вона дожене та:

— Окунець, окунець, повернись до мене головою, побалакаєм з тобою!

— Коли ти, кумонько, хочеш балакати, — каже окунець шуці, — то я й так чую!

Знову — що нажене шука окуня та:

— Окунець, окунець, повернись до мене головою, побалакаємо з тобою!

Ілюстрація Катерини Штанко

А окунець одстовбурчить пірця та й каже:

— Коли ти, кумонько, хочеш, — то я й так чую!

Довго ганялась щука за окунем — та ні, не дожене!

А це підпливає той окунь до берега — аж там царівна шмаття пере. Окунь перекинувся гранатовим перснем у золотій оправі, царівна побачила та й підняла той перстень з води. Приносить додому, хвалиться:

— Який я, таточку, гарний перстень знайшла! — Батько любиться, а царівна не знає, на який його й палець надіти: такий гарний!

Коли це через якийсь там час доповіли цареві, що прийшов якийсь купець. (А то Ох купцем перекинувся.) Цар вийшов:

— Що тобі треба?

— Так і так: їхав я, — каже Ох, — кораблем по морю. Віз у свою землю своєму цареві перстень гранатовий та й упустив той перстень у воду... Чи ніхто з ваших не знайшов?

— Так, — каже цар, — моя дочка знайшла.

Покликали її. Ох як узявся її просить, щоб оддала, бо йому, каже, і на світі не жить, як не привезе того персня! Так вона не оддає, та й годі! Тут уже цар уступився:

— Оддай, — каже, — дочко, а то через нас буде нещастя чоловікові, оддай!

А Ох так просить:

— Що хочте, те й беріть у мене, — тільки оддайте мені перстень!

— Ну, коли так, — каже царівна, — то щоб ні тобі, ні мені! — та й кинула той перстень на землю. Той перстень і розсипався пшоном — так і порозкочувалось воно по всій хаті. А Ох, не довго думавши, перекинувся півнем та давай клювать те пшоно. Клював-клював, усе поклював. А одна пшонина закотилася під ноги царівні, — він тієї пшонини і не з'їв. Як поклював, — та у вікно й вилетів геть та й полетів собі...

А з тієї пшонини та перекинувся парубок — і такий гарний, що царівна як побачила, так і закохалася одразу, — та так же то щиро просить царя і царицю, щоб її оддали за нього:

— Ні за ким, — каже, — я щаслива не буду, а за ним моє щастя!

Цар довго морщився: «Як то за простого парубка оддати свою дочку?!» А далі порадилися — та взяли та й одружили їх, та таке весілля справляли, що увесь мир скликали! І я там був, мед-вино пив; хоч в роті не було, а по бороді текло — тим вона в мене й побіліла!

Поміркуй над прочитаним

1. Як Ох намагався повернути хлопця-наймита? Чи здогадувався про це батько? А син?
2. Чому Охові так потрібно було його повернути?
3. За кого ти вболівав — за хлопця чи за Оха? Які емоції ти відчував, коли читав епізоди переслідування хлопця Охом?

4. Чому казка закінчується одруженням ледачого сина з царівною? Назви **два** пояснення такої кінцівки.
5. Назви **три** вчинки хлопця, які ти не схвалюєш. Чому, на твою думку, він саме так вчинив?
6. У робочому зошиті намалюй «карту розуму», яка узагальнить риси характеру хлопця. Біля кожної риси характеру запиши також вчинок, через який вона розкривається.
7. Чого навчає ця казка?
8. Яку науку з казки ти винесеш для себе?
9. Якими словами починається, а якими закінчується казка? Чи траплялися тобі такий зачин і кінцівка в інших казках? Який висновок з цього ти можеш зробити?
10. Сформулюй тему казки.

Ти – творча особистість

Прочитай самостійно «Казку про Оха-чародія» Лесі Українки. З'ясуй, що спільного між казками, а чим вони різняться. Висновки узагальни в «карті розуму».

Чи дивився / дивилася ти мультфільм «Зоряні війни»? Хоч казка «Ох» та цей сучасний мультфільм створені в різні часи й на різних континентах, вони мають схожих героїв — чарівника Оха та наймогутнішого й найславетнішого майстра джедаїв Йода. Проаналізуй риси характеру й зовнішність цих двох героїв і визнач, чим вони між собою подібні, а чим різняться. Свої спостереження узагальни в довільній формі — «карті розуму», таблиці чи звичайному есе або творі! Поділися своїми міркуваннями з однокласниками.

Майстер Йода з мультфільму
«Зоряні війни»

Чарівник Ох з однойменної
української народної казки

Збагачуй своє мовлення

За холодну воду не взятися — ледарювати.

Та цур тобі — вигук невдоволення. Пригадайте міфічне оповідання про Цура (Чура) і Пека (див.: Словничок-довідничок про «Берегиню»).

Ударити по руках — дійти згоди.

Світ за очі — помандрувати дуже далеко.

Будь уважним до слова

Мавка — казкова істота, яка живе в лісі або полі, зображували її в образі гарної дівчини з довгим розпущеним волоссям.

Кошара — загорода або хлів для овець, кіз.

Рєтязь — тут: пута.

Недоўздок — вуздечка без вудил.

ЛЕТЮЧИЙ КОРАБЕЛЬ

(Скорочено)

Казка

Був собі дід та баба, а в них було три сини: два розумних, а третій дурний. Аж ось прийшла чутка, що так і так: прилетів такий царський указ, щоб зібralися до царя на обід, і хто змайструє такий корабель, щоб літав, і приїде на тім кораблі, за того цар дочку віддає.

Розумні брати й радяться:

— Піти б то, може, там, де наше щастя закотилося!

Старі, нічого робити, взяли, поблагословили їх на дорогу.

А дурень сидить на печі та й собі проситься:

— Піду і я туди, куди брати пішли!

Баба дала йому торбу, наклала туди чорного черствого хліба, пляшку води дала й випровадила його з дому. Він і пішов.

Іде та йде, коли зустрічає на дорозі діда: такий сивий дідуган, борода зовсім біла аж до пояса.

— Здорові, діду!

— Здоров, сину!

— Куди йдете, діду?

А той каже:

— Ходжу по світу, з біди людей виручаю. А ти куди?

— До царя на обід.

— Хіба ти, — питає дід, — умієш зробити такий корабель, щоб сам літав?

— Ні, — каже, — не вмію!

— То й чого ж ти йдеш?

— А Бог його знає, — каже, — чого! Загубити не загублю, а може, там моє щастя закотилося.

— Сідай же, — каже, — та спочинеш трохи, пополуднуємо. Виймай, що там у тебе в торбі.

Ілюстрація Миколи Бекала

— Е, дідусю, нема тут нічого, самий черствий хліб, що ви й не вкусите.
— Нічого, виймай!

От дурень виймає, аж з того чорного хліба такі стали паляниці білі, що він ізроду й не їв таких; сказано, «як у панів».

От вони розіслали свитки на траві, посідали, давай полуднувати. Пополуднували гарненько, подякував дід дурневі за хліб та й каже:

— Ну, слухай, сину: йди ж тепер ти в ліс, та підійди до дерева, та перехрестися тричі, й удар сокирою в дерево, а сам мерщій падай ниць і лежи, аж поки тебе хто не розбудить; тоді, — каже, — тобі корабель збудується, а ти сідай на нього й лети, куди тобі треба, по дорозі бери кого б там не стрів.

Дурень подякував дідові і розпрощався; дід пішов своєю дорогою, а дурень пішов у ліс.

От увійшов у ліс, підійшов до дерева, цюкнув сокирою, упав ниць та й заснув. Спав-спав... Коли це за який там час чує — хтось його будить:

— Уставай, уже твоє щастя поспіло, вставай!

Дурень прокинувся, коли гляне — аж стоїть корабель: сам золотий, щогли срібні, а вітрила шовкові так і понадимались — тільки летіти! От він, недовго думавши, сів на корабель, той корабель знявся й полетів... Як полетів та й полетів — нижче неба, вище землі — й оком не зглянеш!

[По дорозі хлопець зустрів Слухала, Скорохода, Стрільця, Об'їдайла, Обпивайла, Морозка та чоловіка з в'язкою дров за плечима.]

Чи довго вони летіли, чи недовго, а прилітають до царя на обід. А там серед двору столи понаставлені й понакривані, бочки меду та горілки повикочувані — пий, душе, їж, душе, чого забажаєш! А людей, — сказано, — півцарства зійшлося.

Дурень прилетів із товариством на тім кораблі, спустився в царя перед вікнами, повиходили вони з корабля й пішли обідати.

Цар дивиться у вікно — аж щось прилетіло на золотім кораблі. Він лакеєві і каже:

— Піді спитай, хто там золотим кораблем прилетів!

Лакей пішов, подивився, приходить до царя:

— Якась, — каже, — мужва обідрана!

Цар не вірить:

— Як, — каже, — можна, щоб мужики на золотім кораблі прилетіли! Ти, мабуть, не допитався.

Взяв та й пішов сам між люди.

— Хто, — питає, — тут на цім кораблі прилетів?

Дурень виступив:

— Я! — каже.

Цар як подивився, що в нього свиточка — латка на латці, штанці — коліна повилазили, то аж за голову взявся: «Як-таки, щоб я свою дитину та за такого холопа видав!»

1. Чому троє братів вирушили в дорогу? Чи знали вони, як виконати царський указ? Чи можна про них сказати, що вони були розважливі?
2. Виразно прочитай в особах розмову дурника з дідусем. Про що ти з неї дізнався?
3. Чому дідусь вирішив допомогти хлопцеві побудувати летючий корабель? Який ти з цього можеш зробити висновок?
4. Як ти думаєш, чому дідусь наказав дурневі по дорозі брати всіх, кого б він не стрів?
5. Назви прізвиська побратимів, яких забрав до себе на летючий корабель хлопець. Що вони вміли робити краще за дурня?
6. Як ти думаєш, чи захоче цар віддати заміж свою дочку за дурня? Чи стануть хлопцеві у пригоді побратими? Перевір свої здогадки, прочитавши продовження казки.

Що йому робити? І давай йому загадки загадувати.

— Піди, — каже на лакея, — скажи йому, що хоч він і на кораблі прилетів, а як не добуде води живущої й цілющої, поки люди пообідають, то не то царівни не віддам, а оце меч — а йому голова з плеч!

Лакей і пішов.

А Слухало, той самий, що припав до землі вухом, підслухав, що цар казав, то й розказав дурневі. Дурень сидить на лаві (такі лави кругом столів пороблено) та й журиться: не їсть, не п'є. Скороход побачив:

— Чому ти, — питає, — не їси?

— Де вже мені їсти! І в пельку не йде.

І розказав — так і так.

— Загадав мені цар, щоб я, поки люди пообідають, добув води живущої й цілющої... Як я її добуду?

— Не журись! Я тобі дістану!

— Ну, гляди!

Приходить лакей, дає йому царський наказ; а він уже давно знає, як і що.
— Скажи, — говорить, — що принесу!

От лакей і пішов.

А Скороход відв'язав ногу від вуха та як махнув, — так в одну мить і набрав води живущої й цілющої.

Набрав, утомивсь. «Ще, — думає, — поки обід, вернуся, а тепер сяду під млином, відпочину трохи».

Сів та й заснув. Люди вже обід кінчають, а його нема. Дурень сидить ні живий ні мертвий. «Пропав!» — думає.

Слухало взяв, приставив до землі вухо — давай слухати. Слухав-слухав.
— Не журись! — каже. — Під млином спить, вражий син!

— Що ж ми будемо тепер робити? — каже дурень. — Як би його збудити?

А Стрілець каже:

— Не бійся: я збуджу!

От як нап'яв лук, як стрельне — як торохне стріла в млин, аж тріски полетіли... Скороход прокинувся — мерщій туди! Люди обід тільки що кінчають, а він приносить ту воду.

Цар — що робити? Ну загадувати другу загадку: як із'їсть із своїм товариством за одним разом шість пар волів смажених і сорок пічок хліба, тоді, каже, віддам мою дитину за нього, а не з'їсть, то от мій меч — а йому голова з плеч!

Слухало й підслухав та й розказав дурневі.

— Що ж мені тепер робити? Я й одного хліба не з'їм! — каже дурень.

Та й знов зажурився — аж плаче. А Об'їдайло й каже:

— Не плач, я за вас усіх поїм, і ще буде й мало. — Приходить лакей: так і так.

— Добре, — каже, — нехай дають!

От нажарили дванадцять биків, напекли сорок пічок хліба. Об'їдайло як зачав їсти — усе дочиста поїв, ще й просить:

— Ех, — каже, — мало! Хоч би ще трошки дали!..

Цар бачить, що він такий, — знову загадав загадку, щоб сорок сорокових кухлів води випив за одним духом і сорок сорокових кухлів вина, а не вип'є — «мій меч — його голова з плеч!»

Слухало підслухав — розказав; дурень плаче.

— Не плач! — каже Обпивайло. — Я, — каже, — сам вип'ю, ще й мало буде.

От викотили їм по сорок сорокових кухлів води й вина. Обпивайло як узяв пити, всі до каплі видув ще й підсміює.

— Ех, — каже, — мало! Хоч би ще трохи — ще б випив.

Цар бачить, що нічого з ним не вдіє, та думає: «Треба його, вражого сина, зо світу звести, а то він мою дитину запакує!» От і посилає до дурня лакея:

— Піди скажи, що казав цар, щоб перед вінцем у баню сходив.

А другому лакеєві загадує, щоб пішов сказав, щоб баню чавунну напалили: «Так він сякий-такий зажариться!» Грубник натопив баню — так і пащить: самого чорта, мовляв, можна зжарити!

Сказали дурневі. От він іде в баню, а за ним слідком іде Морозко з соломою. Тільки що ввійшли в баню, аж там такий жар, що не можна!

Морозко розкинув солому — й відразу так стало холодно, що дурень насили обмився, та швидко на піч, та там і заснув, бо намерзся-таки добре! Вранці відчиняють баню, думають — тільки з нього попілець зостався, аж він лежить на печі; вони його й збудили.

— Оце, — каже, — як міцно спав!

Та й пішов із бані.

Доповіли цареві, що так, мовляв, і так: на печі спав, і в бані так холодно, наче цілу зиму не топлено. Цар засмутився дуже: що його робити? Думав-думав, думав-думав...

— Ну, — каже, — як дістане мені на ранок полк війська, то вже дам свою дочку за нього, а не дістане, то от «мій меч — йому голова з плеч!»

А сам думає:

«Де таки простому мужикові полк війська добути? Я цар, та й то!..»

От і дав наказ.

Слухало й підслухав, і розказав дурневі. Дурень знову сидить та й плаче:

— Що мені тепер робити на світі? Де я того війська добуду?

Іде на корабель до товариства:

— Ой, виручіть, братця! Виручали не один раз з біди і тепер виручіть! А то пропав я на світі!..

— Не плач! — каже той, що ніс дрова. — Я тебе виручу.

Приходить слуга:

— Казав, — каже, — цар, як поставиш завтра на ранок цілий полк війська, тоді твоя царівна!

— Добре, зроблю! — каже дурень. — Тільки, — каже, — скажи цареві, як не віддасть ще й тепер, то я його війною повоюю й силою царівну візьму.

Уночі повів товариш дурня в поле й поніс із собою в'язку дров. Як почав ті дрова розкидати, як почав розкидати, то що кине — то й чоловік, що кине — то й чоловік! І такого війська набралось, Господи! На ранок прокидається цар — аж чує: грають. Він питає:

— Що там так рано грає?

— То, — кажуть, — той своє військо муштрує, що на золотім кораблі прилетів.

Ілюстрація Миколи Бекала

Цар тоді бачить, що нічого не вдіє, та звелів його покликати до себе. А дурень такий став, що його й не пізнаєш: одежа на ньому так і сяє: шапочка золота, а сам такий гарний, що Боже! Веде він своє військо, сам на воронім коні попереду, за ним старшина... Підступив під палац:

— Стій! — крикнув.

Військо у лаву стало — як перемите! Він пішов у палац; цар його обіймає, цілує.

— Сідай, мій зятю любий!

Вийшла й царівна; як побачила — аж засміялась, який у неї гарний чоловік буде! От їх швидко й повінчали, такий бенкет задали, що аж до неба дим пішов.

Поміркуй над прочитаним

1. Які завдання загадував цар хлопцеві? Чи могла їх виконати людина?
2. Як допомогли хлопцеві побратими? Перекажи епізоди, які розповідають про царські випробування.
3. Як поставився цар до дурня при першому знайомстві? А яким стало його ставлення після того, як хлопець показав усім своє військо? Який висновок ти можеш зробити про щирість царя і його дочки? Як би ти порадив: чи варто хлопцеві одружуватись із царівною? Чому?
4. Чи сподобався тобі головний герой казки? Назви риси характеру дурня. Відобразь свої висновки в «карті розуму».
5. Що в казці може бути правдою, а що — вигадка?
6. Чого навчає ця казка?
7. Опиши одну з ілюстрацій до казок художника Миколи Бекала.

Будь уважним до слова

Ниць — лежати, падати обличчям донизу.

Міля — міра довжини завдовжки 1,6 кілометра.

Куль солóми — туго скручений оберемок соломи.

ТРОПИ. ГІПЕРБОЛА

У художньому творі важливо не тільки те, **ПРО ЩО** в ньому розповідається, а й те, **ЯК** автор про це каже. А отже, важливо, які художні засоби добирає автор, щоб донести до читача свою думку. Іспанський поет ХХ століття Гарсія Лорка писав, що поезія — це поєднання двох слів, про які ніхто не підозрював, що вони можуть з'єднатися і що, з'єднавшись, висловлюватимуть нову таємницю щоразу, як їх вимовлять.

Слова, ужиті в переносному значенні, які в художньому творі служать для характеристики певного явища чи персонажа, називають **художніми засобами**, або **тропами**. До них належать *епітет, порівняння, метафора, персоніфікація, гіпербола*, які ти вивчатимеш у 5 класі. Без художніх засобів не може бути художнього твору. Тропи надають йому образності. Вони виникають на основі переносного значення слова і непередбачуваного поєднання слів. Розглянемо уривок з поезії про дощ:

Вмостився дощ на краєчку душі,
постукав тихо, щоб не налякати.
Він мерехтів, співав, читав вірші,
просився ніжним шепотом до хати.

Погодьтеся, у звичайному житті ми б так про дощ ніколи не розповідали. Скільки дивного й незвичного в цих рядках! Вони відразу викликають багато запитань: чому дощ вмостився на краєчку душі? як таке може бути? хіба може дощ співати й читати вірші? І така незвичність добору слів вражає читача, викликає в його уяві яскраві образи. **Саме незвична мова і створює художність твору!**

Знайомитися з тропами розпочнемо з гіперболи. У житті ми користуємося нею, часто цього й не підозрюючи. Наприклад, коли зголодніємо, кажемо: *сто биків би з'їв/з'їла*, а коли мучить спрага, то *море випив би / випила б*. Коли ми зустрічаємося зі знайомим / знайоמוю, можемо сказати: *ми не зустрічалися тисячу років!*

Гіпербола — це надмірне перебільшення властивостей предметів чи явищ у художньому творі. Цей троп допомагає посилити враження або загострити образ для емоційного впливу на читача. Наведемо ще приклади гіперболи: *Весь світ став перед ним на коліна.* (Т. Рудик), *Так ніхто не кохав / Через тисячі літ лиш приходить подібне кохання.* (В. Сосюра).

Пригадай вивчені народні казки й назви героїв, змальованих із перебільшеною силою (гіперболічно). Поясни, з якою метою це зроблено.

Ти — творча особистість

1. Уяви, що ти потрапив / потрапила до хлопця на летючий корабель. Роль кого із його побратимів ти хочеш виконувати? Доповни казку частиною, у якій ти — один із героїв.
2. Яким ти уявляєш летючий корабель? Намалюй його або розкажи про нього.

Твої літературні проекти

Цікаво спостерігати, як одні й ті самі сюжети та образи мандрують світом. Наприклад, такі легендарні герої українських казок, як Вернигора, Вернидуб, Крутивус та інші. В індійській міфології схожі на них — аватари. Індійський верховний бог Вішну міг втілюватися в інших особах, яких називали аватарами. Вони, як і Вернигора, Вернидуб, Крутивус та інші, здатні виконувати лише одну дію, яка підсилювала верховного бога.

Чи не схоже це на героїв казки «Летючий корабель»? Головний герой її зміг перемогти і дійти до омріяної мети, бо сили йому додавали українські аватари — Слухало, Скороход, Об'їдайло, Обпивайло, Морозко та ін.

1. Досліди, у яких українських народних казках діяли «аватари», та уклади словничок їх імен. Додай також інформацію, які дії вони могли виконувати.
2. Переглянь фантастичний фільм Джеймса Кемерона «Аватар» та/або анімаційний серіал «Аватар. Останній захисник». Порівняй їх героїв з українськими «аватарами». У «карті розуму» відобразь, які функції казкові та фантастичні герої виконують і кому / чому служать.

Перевір себе

Накресли і заповни в зошиті таблицю. Зроби висновки про наявність ознак казки у вивчених народних творах.

Назва казки	«Чарівні» числа	Казковий зачин	Казкова кінцівка	Казкові слова	Фантас-тичне	Використання загадок
«Про правду і кривду»						
«Мудра дівчина»						
«Ох»						
«Летючий корабель»						
«Яйце-райце»						

У початковій школі ти читав / читала багато літературних казок Івана Франка, Лесі Українки, Всеволода Нестайка та інших письменників.

Ти вже знаєш, що в *літературній казці обов'язково є автор*, тому її ще називають **авторською**. Поява її стала можливою після винайдення письма та книгодрукування. Літературна казка, на відміну від народної, існує лише близько двох століть.

Як виникли літературні казки? Спочатку люди художньо переказували народні казки, потім писали літературні казки за фольклорними мотивами і лише на початку ХІХ століття почали створювати власне авторські казки.

Що спільне між народною та літературною казкою?

Літературна казка, як і народна, — це фантастичний, чарівний твір, у якому перемагає добро і справедливість.

Чим відрізняється літературна казка від народної?

Літературна казка не має варіантів, її текст не можна змінити. Якщо в народній казці автор розчинився в колективному образі, то літературна казка «знає» про свого творця все: які ідеї він сповідує, які його погляди на життя, що він схвалює, а що осуджує.

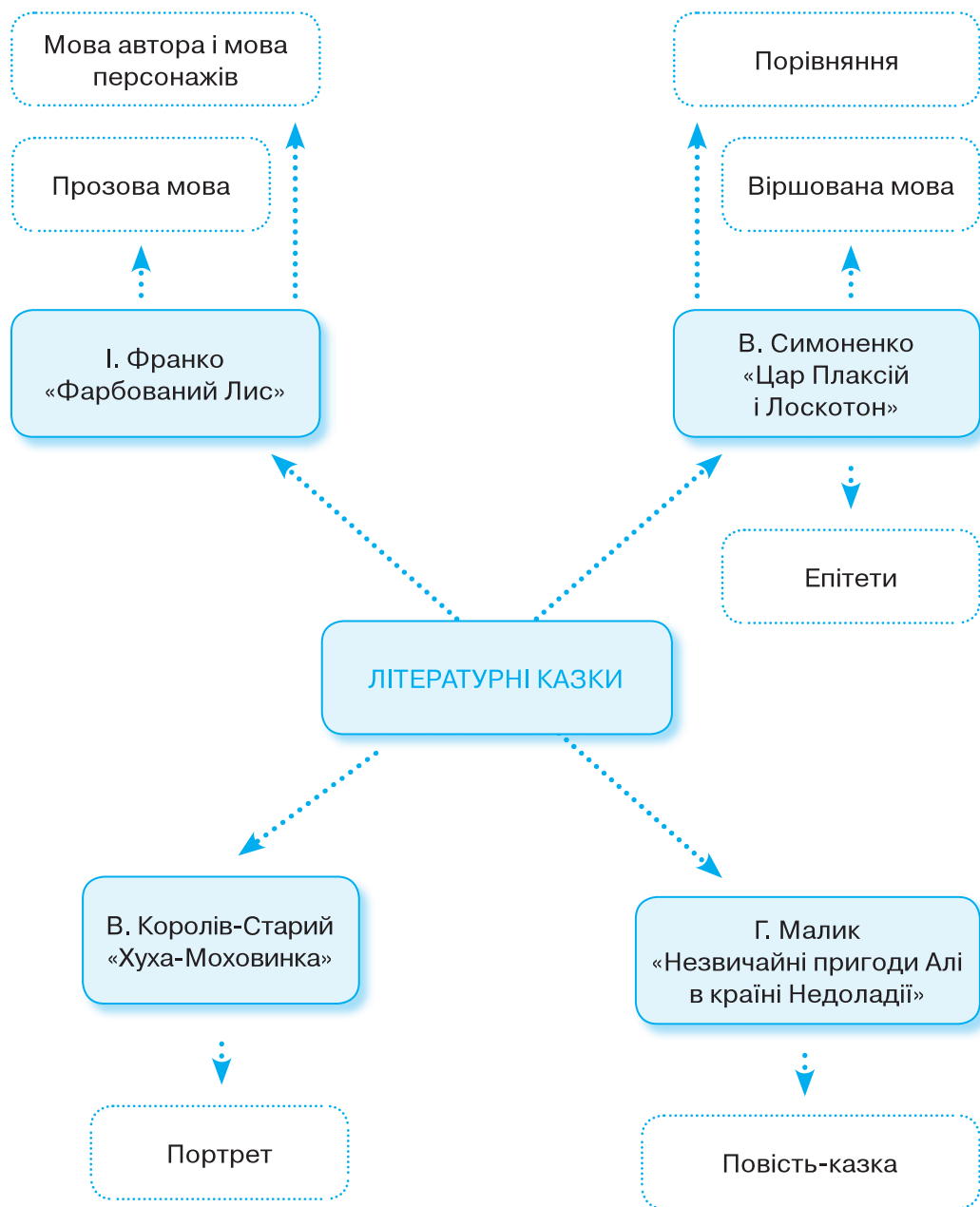
Літературна казка змальовує неймовірні пригоди вигаданих або — рідше — відомих казкових героїв. У ній події відбуваються не «десь і колись» і не в «якімсь князівстві», а у звичайній міській квартирі, на горіщі бабусиної хати чи ще у якомусь добре відомому читачеві місці. Тобто в авторській казці завжди є часточка реального, відомого тобі життя.

Літературна казка не обов'язково має казкові зачин і кінцівку, не завжди в ній діє магія чисел 3, 7, 12, вона може бути не тільки прозовим, а ще й віршованим твором.

1. Яку казку називають літературною?
2. Що спільне між народною та літературною казкою?
3. Чим відрізняється літературна казка від народної?
4. Наведи приклади літературних казок.

5. У робочому зошиті намалюй «Карту розуму», у якій укажи особливості літературної казки. Виконуючи завдання, скористайся поясненням цієї статті.

«Карта розуму» розділу

ІВАН ФРАНКО
(1856—1916)

УЧИТЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Був час, коли територію України поділили між собою дві держави — Австро-Угорщина та Росія. У селі Нагуєвичі неподалік від міста Дрогобича, що в XIX столітті належало Австро-Угорській імперії, 27 серпня 1856 року народився Іван Якович Франко.

Для Івана його батьки залишилися взірцем на все життя. Тато — знаний і шанований у селі коваль. До нього люди сходилися не тільки по допомогу, а й за порадою. «Кузня мого тата була місцем збору, нарад та приязної балаканини для всіх сусідів, — згадував пізніше Іван Франко. — Мене тягнуло на двір до кузні. Мені хотілося власними очима глядіти на все, слухати всього, що там робиться та говориться». Мати Марія походила зі шляхетської родини Кульчицьких. Від неї Іван успадкував духовний аристократизм та почуття гідності.

Свого первістка батьки любили й не дуже залучали до роботи. Коли він брався кувати залізо, батько казав йому: «З тебе не буде коваля, ти будеш попом». Тато мріяв, що Іван здобуде освіту і «вийде в люди». Тому в рідній оселі Франко прожив тільки перші шість років. Батько бачив розум і кмітливість сина, тому віддав його на навчання до сусіднього села. І справді, він не помилився. Через десять днів малий Іван уже вмів читати українською мовою. За два роки в початковій школі хлопчик вивчив арифметику, міг читати й писати польською та німецькою, без знання яких про успішне майбутнє в Австро-Угорській імперії годі було й мріяти.

Потім Іван навчався в «німецькій нормальній школі». Уявіть собі несміливого сільського хлопчика восьми років, який переступив поріг школи. Усе чуже й вороже, навчання відбувається нерідною мовою. Ослухався чи не вивчив урок — покарання різками. Кругом глузування й насмішки з музицького сина. І яке ж було

здивування всіх, коли наприкінці року Іван став першим у навчанні, отримав відзнаку за успіхи. «На екзамені... був і мій батько. Я не бачив його, а тільки коли мене викликали першого, щоб одержати нагороду (книжку), то я почув, що він голосно заплакав», — згадував пізніше Іван Якович.

Уже наступного року батька не стало, а ще через сім років померла і Франкова мама. На щастя, вітчим, людина добра і щира, допомагав Іванові здобути освіту. По закінченні школи Іван навчався в Дрогобицькій гімназії. Він був неймовірно працездатним хлопцем, багато читав, миттєво запам'ятовував усе прочитане й почуте. Твори на уроки літератури часто писав віршами, чим дивував учителів. Навіть устигав допомагати ще кільком однокласникам. У гімназії Франко вивчив п'ять мов. Українською, польською, німецькою писав вірші. З грецької та латинської ще в гімназії багато перекладав. Пізніше вивчив також старослов'янську, чеську, російську, ідиш, а ще — французьку, англійську, угорську, італійську мови.

Така працездатність залишилася в Івана Яковича на все життя. Він поспішав жити, боячись чогось не встигнути. За своє життя письменник написав понад п'ять тисяч художніх і наукових творів, служив громаді, переймався бідами людей.

Іван Якович Франко написав близько 50 літературних казок. Він складав їх спочатку для своїх дітей — Андрія, Тараса, Петра та Ганни. Згодом частина з цих творів увійшла до збірки казок «Коли ще звірі говорили». Як ти здогадуєшся з назви, персонажі в них — тварини. Але, як казав сам Франко, казка «одною бровою підморгує на людей, немов дає їм знати: — Та чого ви, братчики, смієтеся? Адже се не про бідних баранів, вовків та ослів мова, а про вас самих з вашою глупотою, з вашим лінивством, з вашою захланністю, з усіма вашими звірячими примхами та забавами. Адже ж я навмисне даю їм ваші рухи, ваші думки, ваші слова, щоб ви якнайкраще зрозуміли — не їх, а себе самих!»

1. Опрацюй форзац на початку підручника та матеріали статті. Розкажи, коли і де народився Іван Якович Франко.
2. Який вплив на малого Івана справили його батьки?
3. Які успіхи в навчанні виявляв Франко-школяр? Наведи **два-три** приклади з його біографії.
4. Які приклади з біографії письменника засвідчують, що він поспішав жити, боявся чогось не встигнути?
5. Як називається збірка казок Івана Франка? Кого зображував автор в образах тварин?

ПРОЗОВА МОВА

Усі твори художньої літератури автори пишуть прозовою або віршованою мовою.

Слово *проза* в перекладі з грецької мови означає *вільний, прямий*. Вона наближається до розмовної мови, хоч і не тотожна їй. Прозовою мовою написані народні казки, перекази, легенди, оповідання, повісті й романи.

З назви твору згадайся, зміст якої іншої казки нагадуватиме тобі «Фарбований Лис» Івана Франка. Відповідь прочитай за «Словничком-довідничком».

ФАРБОВАНИЙ ЛИС

(Скорочено)

Казка

Жив собі в однім лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий. Кілька разів гонили його стрільці, травили його псами, заставляли на нього заліза або підкидали йому затруєного м'яса, нічим не могли йому доїхати кінця. Лис Микита кпив собі з них, оминав усякі небезпеки, ще й інших своїх товаришів остерігав. А вже як вибрався на лови — чи то до курника, чи до комори, то не було смілішого, вигадливішого та спритнішого злодія над нього. Дійшло до того, що він не раз у білий день вибирався на полювання і ніколи не вертав з порожніми руками.

Се незвичайне щастя і та його хитрість зробили його страшенно гордим. Йому здавалося, що нема нічого неможливого для нього.

— Що ви собі думаєте! — величався він перед своїми товаришами. — Досі я ходив по селах, а завтра в білий день піду до міста і просто з торговиці курку вкраду.

— Ет, іди, не говори дурниць! — уговкували його товариші.

— Що, дурниць! Ану, побачите! — решетився Лис.

— Побачимо або й не побачимо. Там пси купами по вулицях ходять, то вже хіба б ти перекинувся в блоху, щоб тебе не побачили і не роздерли.

— От же побачите, і в блоху не перекинуся, і не роздеруть мене! — товк своє Лис і поклав собі міцно зараз завтра, в сам торговий день, побігти до міста і з торговиці вхопити курку.

Але сим разом бідний Микита таки перечислився. Поміж коноплі та кукурудзи він заліз безпечно аж до передмістя; огородами, перескакуючи плоти та ховаючися між яриною, дістався аж до середмістя. Але тут біда! Треба було хоч на коротку хвилюк вискочити на вулицю, збігати на торговицю і вернути назад. А на вулиці і на торговиці крик, шум, гармидер, вози

скриплять, колеса туркочуть, коні гримлять копитами, свині квичуть, селяни гойкають — одним словом, клекіт такий, якого наш Микита і в сні не бачив, і в гарячці не чував.

Але що діяти! Наважився, то треба кінчити те, що зачав.

... Не встиг він добігти до торговлиці, коли йому настрічу біжить Пес, з іншого боку надбігає другий, там видить третього. Псів уже наш Микита не обдурить. Зараз занюхали, хто він, загарчали та й як не кинуться до нього! Господи,

яке страхіття! Наш Микита скрутився, мов муха в окропі: що тут робити? куди дітися? Недовго думаючи, він шмигнув у найближчі створені сїни, а з сїней на подвір'я. Скулився тут і роздивляється, куди б то сховатися, а сам надслухує, чи не біжать пси. Ого! Чути їх! Уже близько! Бачить Лис, що на подвір'ї в куті стоїть якась діжка. От він, недовго думаючи, скік у діжку та й сховався.

Щастя мав, бо ледве він щез у діжі, коли надбігли пси цілою купою, дзявкаючи, гарчачи, нюхаючи.

— Тут він був! Тут він був! Шукайте його! — кричали передні.

Ціла юрба кинулася по тісеньким подвір'ї, по всіх закутках, порпають, нюхають, дряпають — Лиса ані сліду нема. Кілька разів підходили й до діжі, але негарний запах, який ішов від неї, відгонював їх. Вкінці, не знайшовши нічого, вони побігли далі. Лис Микита був урятований.

Урятований, але як!

У діжі, що так несподівано стала йому в пригоді, було більше як до половини синьої, густо на олії розведеної фарби. Бачите, в тім домі жив маляр, що малював покої, паркани та садові лавки.

Майже вмираючи зо страху, бідний Лис Микита мусив сидіти в фарбі тихо аж до вечора, знаючи добре, що якби тепер, у такому строї, появився на вулиці, то вже не пси, але люди кинуться за ним і не пустять його живого. Аж коли смерклося, Лис Микита прожогом вискочив із своєї незвичайної купелі, перебіг вулицю і, не спостережений ніким, ускочив до садка, а відси бур'янами, через плоти, через капусти та кукурудзи чкурнув до лісу.

... Він ускочив у першу-ліпшу порожню нору, розгорнув листя, зарився у ньому з головою і заснув справді, як по купелі.

Чи пізно, чи рано встав він на другий день, обережненько, лисячим звичаєм, виліз із нори. Глип-глип! Нюх-нюх! Усюди тихо, спокійно, чисто. Заграло серце в лисячих грудях. «Саме добра пора на полювання!» — подумав. Але в тій хвилі зирнув на себе — Господи! Аж скрикнув неборачисько. А се що таке? З переляку він кинувся тікати, але ба, сам від себе не втечеш! Зупинився і знов придивляється: та невже се я сам? Невже се моя шерсть, мій хвіст, мої ноги? Ні, не пізнає, не пізнає, та й годі! Якийсь дивний і страшний звір, синій-синій, з препоганим запахом, покритий

Ілюстрація Івана Пеника

не то лускою, не то якимись колючими гудзами, не то їжаковими колючками, а хвіст у нього — не хвіст, а щось таке величезне і важке, мов довбня або здоровий ступернак, і також колюче.

Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього, обнюхує, пробує обтріпатися — не йде. Пробує обкачатися в траві — не йде! Пробує дряпати з себе ту луску пазурами — болить, але не пускає! Пробує лизати — не йде! Надбіг до калюжі, скочив у воду, щоб обмитися з фарби, — де тобі! Фарба олійна, через ніч у теплі засохла добре, не пускає. Роби що хочеш, небоже Микито!

1. Хто такий Лис Микита? Прочитай, як про нього сказано в тексті.
2. Виразно прочитай розмову Лиса Микити з товаришами. Яким із цієї розмови постає Лис Микита? Про що свідчать у розмові окличні речення?
3. Назви слова, якими можна передати почуття Лиса Микити, коли: а) він потрапив до міста; б) на його слід натрапили собаки; в) він ускочив у діжку з фарбою. Підтвердь відповідь словами з тексту.
4. Чи дійсно в місті Лис був таким хоробрим, як вихвалявся?
5. Прочитай, яким Лис Микита побачив себе на наступний ранок після пригоди. Які почуття його переповнювали? Чому в останньому абзаці переважають окличні речення? Чи співчуваєш ти героєві? Чому?
6. Хто в казці називає Лиса Микиту *нашим*, *моїм*? Який висновок ти можеш зробити?
7. Описуючи пригоди Лиса Микити в місті, оповідач двічі називає його бідним. Чи справді він співчуває героєві?
8. Як ставиться оповідач до Лиса Микити? Підтвердь свої думки прикладами з тексту.
9. Опишіть ілюстрацію до казки «Фарбований Лис». Чи вдалося художнику Івану Пенику передати гамір базару? Як саме?
10. Як ти думаєш, що станеться з Микитою далі? Прочитай продовження казки.

В тій хвилі де не взявся Вовчик-братик. Він ще вчора був добрий знайомий нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, всього в колючках та гудзах і з таким здоровенним, мов із міді вилитим, хвостом, він аж завив з переляку, а отямившись, як не пішов утікати — ледве хлипає! Подибав у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, Кабана, Оленя — всі його питають, що з ним, чого так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепоче:

- Он там! Он там! Ой, та й страшне ж! Ой! Та й люте ж!
- Та що, що таке? — допитують його свояки.
- Не знаю! Не знаю! Ой, та й страшенне ж!

Що за диво! Зібралось довкола чимало звіра, заспокоюють його, дали води напитися. Мавпа Фрузя вистригла йому три жмільки волосся з-між очей і пустила на вітер, щоб так і його переполох розвіявся, але де тобі, все дарма. Бачачи, що з Вовком непорядна година, звірі присудили йти їм усім у той бік, де показував Вовк, і подивитися, що там таке страшне. Підійшли до того місця, де все ще крутився Лис Микита, зиркнули собі ж та й кинулися врозтіч. Де ж пак! Такого звіра ні видано ні чувано, відколи світ світом і ліс лісом. А хто там знає, яка у нього сила, які в нього зуби, які кігті і яка його воля?

Хоч і як тяжко турбувався Лис Микита своєю новою подобою, а все-таки він добре бачив, яке враження зробила та його подоба зразу на Вовка, а отее тепер і на інших звірів.

«Гей, — подумав собі хитрий Лис, — та се не кепсько, що вони мене так бояться! Так можна добре виграти. Стійте лишень, я вам покажу себе!»

І, піднявши вгору хвіст, надувшись гордо, він пішов у глиб лісу, де знав, що є місце сходин для всеї лісової людності. Тим часом гомін про нового нечуваного і страшного звіра розійшовся геть по лісі. Всі звірі, що жили в тім лісі, хотіли хоч здалека придивитися новому гостеві, але ніхто не смів приступити ближче. А Лис Микита мов і не бачить сього, йде собі поважно, мов у глибокій задумі, а прийшовши насеред звірячого майдану, сів на тім пеньку, де звичайно любив сидати Ведмідь.

Сів і жде. Не минуло й півгодини, як довкола майдану нагромадилося звірів і птахів видимо-невидимо. Всі цікаві знати, що се за поява, і всі бояться її, ніхто не сміє приступити до неї. Стоять здалека, тремтять і тільки чекають хвилі, щоб дати драпака.

Тоді Лис перший заговорив до них ласкаво:

— Любі мої! Не бійтеся мене! Приступіть ближче, я маю вам щось дуже важне сказати.

Але звірі не підходили, і тільки Ведмідь, ледве переводячи дух, запитав:

— А ти ж хто такий?

— Приступіть ближче, я вам усе розповім — лагідно і солодко говорив Лис. Звірі трохи наблизилися до нього, але зовсім близько не важилися.

— Слухайте, любі мої, — говорив Лис Микита, — і тіштеся! Сьогодні рано святий Миколай виліпив мене з небесної глини — придивіться, яка вона блакитна! І, ожививши мене своїм духом, мовив:

«Звіре Остромисле! В звірячім царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій. Ніхто там не певний свого життя і свого добра. Іди на землю і будь звірячим царем, заводь лад, суди по правді і не допускай нікому кривдити моїх звірів!»

Почувши се, звірі аж у долоні сплеснули.

— Ой Господи! Так се ти маєш бути наш добродій, наш цар?

— Так, дітоньки, — поважно мовив Лис Микита.

Нечувана радість запанувала в звірячім царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та яструби наловили курей, вовки та ведмеді нарізали овець, телят і нанесли цілу купу перед нового царя. Сей узяв часточку собі, а решту по справедливості розділив між усіх голодних.

Знов радість, знов оклики зачудування і подяки. От цар! От добродій! От премудрий Соломон! Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у Бога за дверми!

Пішли дні за днями. Лис Микита був добрим царем, справедливим і м'якосердним, тим більше, що тепер не потребував сам ходити на лови, засідати, мордувати. Все готове, зарізане, навіть обскубане і обпатране, приносили йому услужні міністри. Та й справедливість його була така, як звичайно у звірів: хто був дужчий, той ліпший, а хто слабший, той ніколи не виграв справи.

Жили собі звірі під новим царем зовсім так, як і без нього: хто що зловив або знайшов, той їв, а хто не зловив, той був голоден. Кого вбили стрільці, той мусив загинути, а хто втік, той Богу дякував, що жиє. А проте всі були дуже раді, що мають такого мудрого, могутнього і ласкавого царя, а надто так неподібного до всіх інших звірів.

І Лис Микита, зробившись царем, жив собі, як у Бога за дверми. Тільки одного боявся, щоб фарба не злізла з його шерсті, щоби звірі не пізнали, хто він є по правді. Для того він ніколи не виходив у дощ, не йшов у гущавину, не чухався. І взагалі він пильнував, щоб нічим не зрадити перед своїми міністрами, що він є Лис, а не жоден звір Остромисл.

Так минув рік. Надходили роковини того дня, коли він настав на царство. Звірі надумали святкувати врочисто той день і справити при тій нагоді великий концерт. Чудо! Ведмеді ревли басом, аж дуби тряслися. Вовки витягали соло, аж око в'януло. Але як молоді лисички в народних строях задзявкотіли тоненькими тенорами, то цар не міг витримати. Його серце було переповнене, його обережність заснула, і він, піднявши морду, як не задзявкає й собі по-лисячому!

Господи! Що стало? Всі співаки відразу затихли. Всім міністрам і слугам царським відразу мов полуда з очей спала. Та се Лис! Простісінький фарбований Лис! Ще й паскудною олійною фарбою фарбований! Тьфу! А ми собі думали, що він не знати хто такий! Ах ти, брехуне!

І, не тямлячи вже ані про його добродійства, ані про його величну мудрість, а люті тільки за те, що так довго давали йому дурити себе, всі кинулися на нещасного Лиса Микиту і розірвали його на шматочки. І від того часу пішла приповідка: коли чоловік повірить фальшивому приятелеві і дасть йому добре одуритися; коли який драбуга отуманить нас, обдере, оббреше і ми робимося хоть дрібку мудрішими по шкоді, то говоримо: «Е, я то давно знав! Я на нім пізнався, як на фарбованім Лисі».

Поліркуй над прочитаним

1. Як назвав себе Лис Микита? А як називали його звірі? Про що свідчать ці назви?
2. Прочитай, який обов'язок нібито поклав на Лиса Микиту святий Миколай, коли послав його на землю. Назви **одну** рису характеру, яка повинна керувати діями царя звірів.

3. У казці сказано: *Лис Микита був добрим царем, справедливим і м'якосердним...* Чи насправді все було саме так? Прочитай, якою була «справедливість» Лиса.
4. Який епізод у казці є найнапруженішим? Перекажи його.
5. Порівняй, яке враження справив на звірів фарбований Лис при першій зустрічі, а що вони відчували на концерті, коли Микита заспівав.
6. Хто винен у тому, що Лис Микита ошукав звірів? Доведи свою відповідь прикладами з казки.
7. На кого більше були сердиті звірі — на Лиса Микиту чи на самих себе? Як про це сказано в казці?
8. Які важливі питання про стосунки між людьми порушує І. Франко в казці «Фарбований Лис»? У робочому зошиті запиши правила, як потрібно ставитися до людей.
9. Сформулюй тему казки.
10. Яка головна думка казки «Фарбований Лис»?
11. Що означає вираз *Я на нім пізнався, як на фарбованім Лисі*?

Збагачуй своє мовлення

Запам'ятай значення висловів!

Верта́в з порóжніми руками — повертався ні з чим.

І в сні не ба́чив, і в гаря́чці не чува́в — ніколи не бачив, не переживав.

Скрути́вся, мов му́ха в окро́пі — швидко, хапливо рухався.

Банькі ві́трищив — зробив великі очі від здивування.

Да́ти драпака́ — втікати.

Мов у Бо́га за двері́ма — дуже добре.

Полу́да з очей спáла — прозріти, побачити очевидне.

Зверни увагу! У казці І. Франко пише: *У діжі, що так несподівано стала йому в пригоді, було більше як до половини... фарби.* Вислів стати в пригоді означає знадобитися, бути корисним. Не плутай із висловом *мати нагоду*, тобто мати сприятливі обставини: *Ми мали нагоду відвідати музей.*

Будь уважним до слова

Залізо — тут: пастка.

Кпіти — глузувати, насміхатися.

Решетівся — тут: вихвалявся.

Перечіслився — прорахувався.

Ярина́ — тут: городина.

Стрій — убрання.

Непорáдна годі́на — лиха година.

Гудз — гуля.

Ступерна́к — товчак.

Поді́бав — зустрів.

Домашнє завдання

1. Склади й запиши в зошиті план казки «Фарбований Лис».
2. Перекажи докладно членам своєї родини зміст казки.

Ми – творча особистість

Уяви собі, що лісові мешканці відразу впізнали Микиту. Яким би було тоді продовження казки? Напиши свою казку про фарбованого Лиса.

Література в колі мистецтв

Переглянь мультиплікаційний фільм «Лис Микита» за однойменною казкою І. Франка і поділися враженнями з однокласниками. Що тобі найбільше в ньому сподобалося? Чим схожий герой мультфільму на героя казки «Фарбований Лис»?

ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ПЕРСОНАЖІ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ТВОРІ. МОВА АВТОРА ТА МОВА ПЕРСОНАЖІВ

Головним персонажем у казці «Фарбований Лис» є Лис Микита. **Головний персонаж** — це дійова особа, про яку розповідається протягом усього твору і характер якої розкрито найповніше. З головним персонажем пов'язана більшість подій у художньому творі.

Другорядні персонажі — це дійові особи, які виконують у творі допоміжну роль і допомагають висвітлити характер головного персонажа. Другорядними персонажами в казці «Фарбований Лис» є собаки, Вовчик-братик, Ведмідь, Кабан, Олень тощо.

Мова автора — це мова оповідача в художньому творі. Наприклад, казка «Фарбований Лис» починається словами оповідача: *Жив собі в однім лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий.*

Мова персонажів — це мова дійових осіб твору. Вона передає їхні почуття, думки, допомагає зрозуміти характери.

Головний персонаж

Другорядні персонажі

Мова автора

Мова персонажів

Наведи приклади мови автора і мови персонажів у прочитаних творах.

ЗАХИСНИК УКРАЇНСЬКОГО ІМЕНІ ЗА КОРДОНОМ

Доля Василя Костьовича Королева (таке справжнє прізвище письменника) була трагічною та схожою на життєвий шлях багатьох українських патріотів першої половини ХХ століття. У сорок років, щоб уникнути розправи влади, він змушений був покинути рідну землю й блукати світами, зазнаючи поневірянь. У вигнанні він згадував Україну, краєвиди Полтавщини, де народився, свого батька. Пізніше він напише: «Я любив свого спокійного тата і міцно вірив його авторитетному слову». Саме за прикладом батька-священника Василь навчався спочатку в духовній школі, потім у Полтавській духовній семінарії.

Але Василя Костьовича манив до себе вир життя й притягувала магія слова. Тому він починає займатися громадськими справами, захищає права селян. А ще — стає активним дописувачем в українські газети, адже ще змалку мріяв стати письменником.

Василь Королів радо вітав проголошення нашої національної держави — Української Народної Республіки, докладав зусиль до її розбудови та зміцнення. Але революція зазнала поразки, тому він переїхав до Чехо-Словаччини, де й прожив решту життя. Хоч як тяжко не було на чужині, письменник працював заради того, щоб «не осоромити перед чехами українського імені».

Саме за кордоном Василь Костьович написав більшість своїх творів, а їх було не багато не мало 100 книжок і брошур, не рахуючи статей у пресі. Своїми роздумами з читачами автор ділився на сторінках роману «Чмелик», у казках збірки «Нечиста сила», у п'єсі-казці «Русалка-жаба». Крім того, письменник написав багато оповідань для дітей і книжку спогадів.

У казці «Хуха-Моховинка» ти познайомишся з міфічною істотою Хухою, яку дорослі не можуть побачити. Відкривається вона іноді хіба що діткам, адже вони добрі і їм доступне все, про що ніколи не повинні знати старші.

1. Опрацюй форзац на початку підручника. Розкажи, коли і де народився письменник. Яке його справжнє прізвище?
2. Який вплив мав на письменника його батько?
3. Які події в житті країни змусили Василя Костьовича Королева покинути Україну?
4. У чому виявлялося прагнення письменника «не осоромити перед чехами українського імені»?

ХУХА-МОХОВИНКА

(Скорочено)

Казка

Вона була останньою. Народилася не ранньою весною, як всі її сестри та брати. Було тоді вже тепле, ясне, веселе літо. Тим-то вона була найменшою в родині, «мізинчиком», її дуже жаліли й любили, але ж любили не тільки за те, що була вона манісінька, як кошенятко. Була вона добра, лагідна, звичайненька, слухняна, роботяща. А, граючись з іншими малими Хухами, радо приставала на всяку забавку, до якої її кликали. І ніколи ніхто не бачив, щоб вона колись гнівалась, чи була роздратованою, або ж мала якісь примхи.

Коротко кажучи, це була дуже гарна Хушка, може, ліпша, як всі інші Хухи в тому лісі.

Звали її Моховинка.

Моховинка була зроду лісовою Хухою. Й не тільки лісовою, а ще й боровинкою, бо народилася вона у густому-густому старому бору, де споконвіку жив увесь її славний рід.

Була вона така пухка, як мох. Мала довгу вовничку, що, мов шовком, вкривала все її тільце. Сама тільки мордочка була голенька й нагадувала садову жовто-фіалкову квіточку — «братки». Та були ще в неї голенькі зісподу, рожеві лапки.

Як і всі інші Хухи, Моховинка так само мала мінливу вовничку, яка враз сама собою робилася того кольору, що й ті речі, біля яких бувають Хухи. Моховиночка найчастіш була зеленою, бо рідко відбігала від своєї зеленої хатки. Але ж, коли вона бігала по соснових старих гляnciaх, що лежали на землі, то ставала такою ж рудувато-червоною, як вони. Біля потоку була вона блакитною, як вода, на піску — жовтою, як пісок, між кущами шипшини — рожевою, на вересі — фіалковою, на снігу ставала білою.

Ілюстрація
Марини Михайлошиної

Одного дня Моховинка прокинулася спозаранку: ще й не світало. Прокинулася, бо їй стало холодно. Вона виглянула віконцем й побачила, що по лісу на глицях й на деревах лежить якась срібна пелена. Спочатку вона помислила, що то була імла, але ж, коли придивилася краще, то помітила, що те було не подібне ні на імлу, ні на важкий туман, що часом котив бором. А був то перший сніг, бо вже починався підзимок.

Щоби не змерзнути, Моховинка витягла з своїх зимових запасів сухого моху й затулила щільненько вхід у хатку. Потім знову скрутилася клубочком та й заснула. Але недовго вона спала. Збудив її якийсь страшний звук. Почула вона, неначе хтось міцно гупнув біля неї, аж у вухах задзвеніло. Сама ж вона так підплигнула на своєму ліжку, що аж її ніжки вгрузли в мох, а манісінька подушечка з м'якенької кульбаби покотилася на долівку. Тої ж хвилини щось гупнуло знову, ще дужче. Хуха прожогом відчинила віконце й побачила чоловіка.

То був дід у великих повстяниках, що майже цілком застували їй дивитися. Він вигнувся, щось блиснуло в повітрі, й те блискуче вдарило по її сосні. Знову аж луна пішла від того дзвінкого удару, а її сосна жалібно застогнала.

Перелякана Моховинка притьмом плигнула до дверей й між дідовими ногами проскочила надвір. Навколо стояло вже чимало інших Хух й сумно дивилися, як дід рубав сосну, їм було боляче слухать, як плаче та красна троїста сосна. Але ж що вони, манесенькі, могли зробити? Як могли їй допомогти?

... Моховинчину хатинку було знищено, сплюндровано.

Моховинка бігла все далі й далі. Була вже й обідня пора, а вона ще зранку нічого не їла. Охляла, знесилилася, перемерзла. Ледве пересувала ноженятами, але ж мандрувала все далі. Нарешті скінчився ліс, й Моховинка вийшла на узлісся. Там побачила вона незрозумілі їй величезні білі купи. Здалека вони були подібні до того, в чому жив лісник. Коли ж вона наблизилася до них, то вчула, що відтіть тягне теплом й чимсь дуже смачно пахне.

1. Із якої події починається казка? Стисло перекажи її.
2. Чому оповідач перед першою подією пропонує читачеві такий розлогий вступ?
3. Прочитай опис зовнішності Хухи. Чи можеш ти з нього визначити ставлення оповідача до Хухи? Які слова допомагають тобі це зробити?
4. Випиши в зошит із тексту, якого кольору можуть набувати Хухи в різних обставинах. Прочитай про вплив кольорів на людину в Словничку-довідничку. Як ти думаєш, чи впливали кольори, у які змінювалася Хуха, на риси її характеру?
5. За які якості всі в лісі любили Хуху-Моховинку? Як про це сказано в казці?
6. Як ти думаєш, що станеться з Хухою далі? Прочитай продовження казки.

З одного боку меншої купи вгледіла вона дощану соснову стіну. Під нею було кілька щілин, якими можна було пролізти. Моховинка заглянула в дірку й побачила велику теплу хату. В тій хаті лежали дві великі білі тварини, подібні до диких кіз або сарн. Вони мали роги й довгі, як у Водяника, бороди, але дивились на неї лагідно своїми жовтими очима.

Моховинка часто бачила диких кіз, навіть влітку гралася з деякими козенятами, то й тепер вона не злякалася цих незнайомих створінь, бо вони трохи нагадували тих, що були в лісі. Через те вона привіталася й пролізла щілиною під ворітьми в козячий хлівець...

Тут було тепло, було багато запашного сіна, що так само гарно пахло, як і її улюблений мох. Господарі були лагідні, дуже співчутливо вислухали, яке трапилось їй нещастя, й самі запросили її тут лишитись та оселитись. І, хоча, звичайно, Хухи не живуть по хлівах, Моховинка не мала чого іншого робити.

Так і стала Хуха-боровинка Хухою хлівною...

Через якийсь час відчинилися ті дверцята, під якими пролізла Моховинка, й у хлівець вступила дівчинка. Вона була гарнесенька, білява, з блакитними очима. І одразу сподобалася Моховинці.

Дівчинка увійшла з дійницею та шматочком хліба, що був дуже смачний, бо Хуха потім знайшла на солоні три крихітки й наїлася досхочу. Дівчинка пестила кіз, цілувала їх в рожеві мордочки, подоїла молочко, щільненько затулила дверцята й пішла собі. Так щодня приходила вона кілька разів у хлівець. Так само приходив сюди й сам господар, що приносив козам їсти. А коли стало кілька тепліших днів, то вкупі з дівчинкою щоразу був і манесенький хлопчик. Він був такий самий милий, як і його сестриця...

Минав день за днем. Тихо й спокійно жила в козячому хліві Хуха Моховинка. Було їй тут тепло, мала вона м'яку постіль, їжа була смачна та поживна. Могла вона їсти досхочу запашного сіна, майже щодня знаходила кілька крихіток хліба, а часто могла ще й полизати краплинку молочка, що іноді вибризувалось з дійниці на сіно.

Одного дня в хліві трапилось нещастя.

Як приходив увечері господар з великим оберемком сіна для кіз, то його зненацька покликали з хліва. Він поспішав й забув узяти з собою ту сітку, в якій звичайно приносив сіно. Отже вночі в ту сітку й заплуталась старша коза Лиска. Чим дужче вона борсалася в ній, тим дужче заплутувалась. Вранці Моховинка побачила Лиску зовсім безпорадною. Вона лежала зі спутаними ногами, голова також застромилася в поплутані мотузки, бідна коза не могла поворухнутись, а тільки жалібно мекала. Менша кізка Оришка ходила навколо своєї подружки, лизала її, обнюхувала, також мекала, але не могла їй нічим допомогти.

Тоді Моховинка кинулася кликати дітей. Вискочила вона щілинкою під дверима й побігла до хати. Тут вона вищала, муркотала під вікнами й під дверима, але ніхто в хаті не чув її ніжного голосочку. І тільки тоді, коли вже господар, виходячи надвір, відчинив двері, могла Хуха проскочити в хату. Тут вона враз вскочила в ліжко до дітей.

Але Хухи не можуть говорити, доки бувають невидимі. Вони тільки пищать, як мишки, або ж мурчочуть, як котики. Сили вони також не мають, бо легесенькі, як пушинка, а м'якесенькі, як вата. Тим-то як не намагалася Моховинка розбуркати діток, нічого не могла зробити. Вони тільки кризь сон чули її пухнате тільце, чули, як ніжно вона лоскоче їх своїми лапками по обличчю й, посміхаючись, спали далі.

І тільки тоді, коли вже мама зварила снідання, пробуркалися дітки. Вони прокинулися веселі й почали розповідати, який гарний їм снився сон.

— Ненечко! — гукали вони одно поперед одного. — До нас у ліжку вскочило щось таке, мов котик. Тільки то не був котик. Гарнесенький, м'якесенький. Мордочка, мов квіточка, а голосок, як у мишки.

Але мама їм відповіла:

— То вві сні таке часом ввижається. В житті ж такого не буває, їжте, дітки, кулешик.

Бідна ж Хуха бігала навколо дітей й не могла їм нагадати про Лиску, що лежала спутана в хліві. І вже аж тоді, коли з хати вийшли тато й мама, Моховинка наважилась показатись дітям. Вона могла це зробити, бо ж ті дітки були дуже добрі. А відомо, що тільки дуже добрі дітки, що ніколи нікого не уразять, тільки ті можуть побачити на власні очі живу Хуху.

Дуже зраділи дитинчата, коли перед них з'явилося те миле звірятко, що вони бачили його вві сні. Хлопчик нахилився до Моховинки, щоб узяти її на руки, але ж вона вислизнула в нього з-поміж пальчиків й тонесеньким голосочком, як струна, продзвонила:

— Хутчій! У нас нещастя! Коза Лиска заплуталася в сітку! — Й з тими словами вона побігла до дверей. А за нею побігли й діти...

Так Хуха врятувала свою приятельку Лиску, яка дозволила їй жити в теплом хлівці.

Діти були їй дуже вдячні. Тепер вони приносили Моховинці крихітки всього того, що їм давали найсмачнішого. А Хуха, коли ніде поблизу не було когось з людей, показувалася дітям, гралася з ними, дуже їх бавила.

Ще проминуло чимало часу. Колись на Масляній тато й мама поїхали до другого села в гостину до бабусі. Діти ж запросили Моховинку до хати. Там вони весело забавлялися, бо Хуха була моторна й уміла вигадувати всякі виграшки. Саме тоді, коли вона показувала, як по деревах стрибає вивірка, нечутно відчинилися двері й у хату увійшов отой самий дід, що хотів колись зрубати сосну, в якій жила Моховинка.

— Тікайте, діти! То ж Хуха! — закричав він страшним голосом, угледівши Моховинку, й кинув на неї сокиру, щоб її вбити.

Хуха враз стала невидимою. Однак вона не встигла як слід відскочити й гостряк сокири влучив її по задній ніжці. Вона болісно запищала й, шкандибаючи, попід лавками покотилася до дверей. А той лихий дід почав її лаяти й ганити увесь Хушачий рід.

— То — лихі тварини! — говорив він дітям. — Вони тільки те й роблять, що чинять якесь лихо людям. Та й нема ж чого дивуватись, бо то ж — Нечиста Сила!..

Діти слухали й не могли тому йняти віри. Вони вже й самі добре знали Хуху. Бачили вони навч, яка вона мила, добра, плоха, нешкідлива. Знали вони, як Моховинка вболівала, коли кому була якась прикрість, пам'ятали, як вона рятувала їхню Лиску. Й тому не могли вони повірити словам злого діда, що говорив про те, чого сам не знав, а тільки чув від інших, також незнаючих людей.

Навпаки, дуже вони жаліли бідну Моховиночку, скрізь шукали її, кликали, приносили їй найсмачнішої їжі. Але їжа лишалася незайманою. Хуха ніде не обзивалася...

1. Де знайшла прихисток Хуха? Як автор описує нове місце проживання Хухи?
2. Як жилося Хусі біля тварин? Наведи цитати з тексту на підтвердження своєї думки.
3. Прочитай опис зовнішності дівчинки. Які слова добирає автор, щоб її змалювати? Яке враження в тебе склалося про дівчинку?
4. Яка пригода змусила Хуху пробратися в хату до людей? Перекажи цю подію стисло.
5. Якою побачили Хуху діти? Як вони описали мамі її зовнішній вигляд? Чи збігається цей опис з описом оповідача на початку твору?
6. Якою була друга зустріч Хухи з дідом? Перекажи цей епізод докладно.
7. Назви **одну** причину, за що дід ненавидів Хух.
8. Як поводитися діти, коли дід напав на Хуху? На чиєму боці вони були? Прочитай про це в казці.
9. На чиєму боці оповідач в епізоді пригоди Хухи та діда? Чому ти робиш такий висновок?
10. Назви всі найнапруженіші епізоди в казці.
11. Що сталося з Хухою далі? Дофантазуй продовження казки. Прочитай закінчення і порівняй свій варіант казки з варіантом письменника.

Поранена Моховинка мовчки чекала під лавкою, аж поки хтось не відчинив з хати дверей. Тоді вона вискочила надвір. На хвилинку забігла в хлівець, попрощалася й красненько подякувала гостинним козам за їхню ласку й пошкандибала до свого рідного бору.

В лісі вже зачинав танути сніг. Починало вже пригрівати весняне сонечко. Тепер Моховинка вже й без того не боялася холоду, бо ж вона була зовсім дорослою. В лісі вона знайшла маленьку ямочку під каменем,

надряпала з-під снігу м'якого моху й зробила собі тимчасову хатинку. Там вона перебувала аж до літа, коли вже могла знайти собі житло.

Всі Хухи-боровинки раділи з її повороту. Залюбки вони слухали її цікаві оповідання про те, як цілу зиму прожила вона з козами та людьми. Й з того часу почали її кликати хатньою Хухою, або кривенькою Моховинкою.

Якось довелося їй іти далеко, аж на другий бік лісу на іменини старого, мудрого й всіма поважаного Хо-Суковика. Надворі було дуже холодно. Крутила така віхола, що й світу Божого не було видно.

Моховинка котила з кучугури на кучугуру й вже перебігла аж до середини лісу, коли зненацька вчула стогін. Прислухалась і впізнала: стогнала якась людина. Вона метнулася в той бік й угледіла в наметі майже зовсім заметеного снігом злого діда. Біля нього лежала зрубана сосна. Він збезсилів, задубів й, почувачує, що йому надходить кінець, голосно молився.

— Господи! — стогнав він. — Пробач мені мої гріхи... Я не хотів би покинути цей світ, не покаючись...

Й він почав перелічувати всі злочини та кривди, що вчинив протягом свого життя.

— Але ж, — говорив він, — коли б мені врятуватися на цей раз, то заприсягаюся, що до смерті вже не зроблю жодного лихого вчинку. Не краситиму, не лятимусь, нікого, нікого, навіть мухи не скривджу!..

Шкода стало Моховинці старого, безпомічного діда. Забула вона й про те, як він зруйнував її хатку та вигнав з батьківщини. Як хотів він її зарубати сокирою та на все життя зробив кривенькою. Швидше покотила вона туди, куди йшла, бо знала, що там здибає цілу громаду Хух. Там вона розповіла, що бачила, й прохала допомоги. Недовго їй довелося й прохати, бо ж всі Хухи мають добре серце. Вони гуртом кинулись до діда, що вже ледве дихав. Одні огорнули його зі всіх боків своїми теплими кожушками; інші здмухували з нього сніг; інші лапками розгрібали намет.

Дідові стало тепліше. Він почув, як знову побігла його жилами затужавіла кров. Потім простяг одну руку, вона була вільна, обперся другою на сучок й висмикнув одну ногу, а потім і другу.

Радий та щасливий виліз він з намету й став на снігу.

Тоді перед ним об'явилася Хуха Моховинка.

— Хуха! — затрусився він і закричав не своїм голосом, шукаючи сокири.

Він одхилився з твердого місця й знову загруз в наметі. Там стояв безпомічний, мов закам'янілий. Але в тій хвили почув тонісінький голосочок:

— Так, я — Хуха! І навіть та сама, якій ти зруйнував торік хатку, а потім у хаті в добрих дітей хотів мене зарубати своєю сокирою...

Дід затрусився ще дужче. Він був певен, що тепер Хуха помститься.

— Але ж тобі нема чого мене боятися! — продовжувала Моховинка. — Знай, що всі Хухи на світі ніколи не шкодять людям, а, навпаки, дуже часто їм допомагають. Ми — добрі й не пам'ятаємо лихого. Це ж ми, Хухи, допомогли тобі вилізти з намету. А тепер я допоможу тобі вийти й з лісу. Не бійся нічого й іди за мною!

Дід усе ще стояв нерухомо. Щелепи в нього трусилися, зуби цокотіли, й він не міг вимовити жодного слова.

— Ну, не марнуй часу. Ходім! — ще раз звернулася до нього Моховинка й потихеньку покотила вперед.

На узліссі, коли вже стало видко, як блимають по селянських хатах вогники, Моховинка спинилась.

— Тепер вже я буду вдома! — радісно промовив дід. — Як же я тобі віддячу? — спитав він потім Хуху.

— Хухи не потребують подяки. Вони роблять добро з повинності. Але ж на пам'ятку цього дня я просила б тебе ось про що. Не забудь, що ти обіцяв, коли вже замерзав у наметі. А по-друге: розкажи людям, що з тобою трапилось. А тепер ходи здоров!..

Тої ж миті Моховинка зникла, але ж вона ще чула, як дід їй дякував. Швиденько вона покотила на Хушині збори, де чекали її веселі вечорниці у старого Хо.

А дід щасливо дійшов до своєї хати й з того часу почав переконувати й дітей, і дорослих, що не слід боятися маленьких, добрих та гарнесеньких Хух...

Поліркуй над прочитаним

1. За яких обставин знову зустрілися Хуха й дід? Стисло перекажи цей епізод.
2. Чому, побачивши Хуху, дід ухопився за сокиру, а щелепи в нього трусилися, зуби цокотіли, й він не міг вимовити жодного слова?
3. Як характеризували Хуху її вчинки? Назви **одну** головну рису характеру Хухи.
4. Як змінювалося ставлення діда до Хухи протягом твору? Наведи приклади.
5. Поясни, як ти розумієш слова з казки: *Хухи не потребують подяки. Вони роблять добро з повинності.*
6. Як ти думаєш, на чиєму боці — Хухи чи діда — симпатії автора? Свою відповідь обґрунтуй.
7. Які важливі питання порушує В. Королів-Старий у казці?
8. Визнач тему та головну думку казки «Хуха-Моховинка».
9. Назви головних і другорядних персонажів казки.
10. Які ознаки твору вказують, що це — казка?

Збагачуй своє мовлення

Плохий — слабкий, слабосилий, безсилий, кволий, немічний, недолугий, чахлий, хирлявий.

Ліс — бір, гай (*невеликий, переважно листяний, ліс*), діброва (*листяний ліс, у якому переважає дуб*), пуща, хащі (*великий густий, дрімучий ліс*).

Охлянути — виснажитися, знемагати, замучуватися.

Зверни увагу! У казці В. Королів-Старий використовує словосполучення, які дуже емоційно змальовують стан неживої природи. Він пише: *сосна жалібно застогнала, сосна плаче*.

Утвори кілька образних виразів за цим зразком.

Будь уважним до слова 🔍

Вівірка — білка.

Віграшки — ігри.

Вовнічка — тут: вовна.

Галузка — гілка.

Гля́нці — тут: хвоя сосни.

Вéрес — назва рослини.

Повста́ники — валянки.

Сплюндрува́ти — знівечити, погубити.

У казці ти прочитаєш, який зовнішній вигляд мали Хуха та дівчинка. **Опис зовнішності персонажа в літературному творі називається портретом.** Він служить для характеристики дійових осіб.

Домашнє завдання 🏠

1. Склади й запиши в зошиті план казки «Хуха-Моховинка».
2. Поміркуй, хто в казці є носіями добра, а хто — зла. Як персонажі казки виявляють свій характер у різних епізодах? Своїми міркуваннями поділися з батьками.
3. В українських народних казках знайди 2–3 портрети героїв і запиши їх у робочий зошит. Порівняй їх із портретами казки про Хуху. Поясни, у яких творах портрет допомагає точніше відобразити індивідуальні риси героя. Вислови своє припущення, чому опис зовнішності героїв у народних казках більш узагальнений, а в авторських творах — індивідуалізований.

Ти — творча особистість 🌸

Виготови книжечку, у яку запиши свою казку про пригоди Хухи. Намалюй до казки ілюстрації.

Твої літературні проекти 🌿

Розпитай у дорослих, яких міфічних істот вони знають. Запиши їхні розповіді, намалюй до записів ілюстрації. У класі разом з однокласниками влаштуй виставку творчих робіт.

**ВАСИЛЬ
СИМОНЕНКО
(1935—1963)**

«Я ДЛЯ ТЕБЕ ГОРІВ, УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ»

Василь Андрійович Симоненко народився 8 січня 1935 року у селі Біївці на Полтавщині. Уяви собі хлопчика, дитинство якого припало на роки війни. Голод, скрута, небезпека, вороги. Усі чоловіки на фронті — захищають рідну землю. У селі час від часу чулися плачі жінок, яким приходили похоронки. Все це, звичайно, вплинуло на характер дитини: ріс дуже серйозним і відповідальним.

У школі він вражав учителів старанністю до навчання та глибиною своїх знань. До школи йому доводилося ходити в інше село. Щодня долав шлях у дев'ять кілометрів. І це ж тільки в один кінець дороги! Навіть морози й хуртовини не були перешкодою!

Вірші Василь почав писати, навчаючись в університеті. Але велика скромність зупиняла його друкувати їх. Юнак розумів велику відповідальність поета перед читачем за кожне сказане слово. В одному з віршів він пізніше напише:

Щось у мене було
І від діда — Тараса,
І від прадіда Сковороди.

Цими рядками Василь Симоненко підкреслював свій творчий зв'язок із двома геніями української літератури — Тарасом Шевченком і Григорієм Сковородою.

До Тараса Григоровича ставлення було особливе. Він був для молодого поета не тільки вчителем і наставником. По Шевченкові Василь Симоненко завжди звир'яв свою совість і своє поетичне слово.

Якось разом із талановитою художницею Аллою Горською поет приїхав на могилу Шевченка в Каневі. За свідченнями очевидців, на Тарасову гору Василь Андрійович піднімався босоніж, несучи взуття в руках. Ця мовчазна шаноба яскраво виразила почуття поета до Кобзаря і показала, якою людиною був і сам Симоненко. Доля відміряла йому дуже мало — усього 28 років життя. Але за цей короткий проміжок часу він устиг залишити співвітчизникам правдиве слово і свою щирю любов.

1. Кого В. Симоненко вважав своїми духовними наставниками?
2. Який випадок з життя письменника яскраво засвідчив його любов і шанобу до Т. Шевченка?

ВІРШОВАНА МОВА. РИМА

Усі народні й літературні казки, які ми читали досі, написані **прозовою мовою**, тобто про події в них розповідається так, як говоримо. Казку «Цар Плаксі́й та Лоскотон» написано **віршованою мовою**.

Перше, на що ти звернеш увагу, — віршована мова відрізняється від прозової будовою рядків. Вони значно коротші, ніж у прозовому творі.

А ще віршована мова ритмічна. У рядку **ритм часто проявляється в поєднанні в певній послідовності наголошених і ненаголошених складів**.

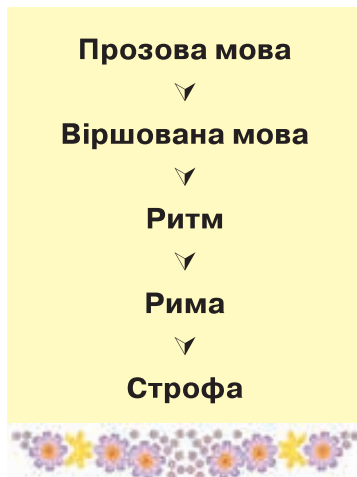
Наприклад, поставимо наголос у двох рядках казки «Цар Плаксі́й та Лоскотон»:

Жив у ма́ндрах і мита́рстві
Добрий дядько Лоско́тoн.

Позначимо ненаголошений склад позначкою U, а наголошений — ´. Тоді наведені два рядки вірша матимуть такий ритмічний малюнок:

´ U ´ U U U ´ U
´ U ´ U U U ´

Як бачиш, у віршованих рядках у певній послідовності чергуються наголошені та ненаголошені склади.

Посилюється віршовий ритм римою. **Рима — це співзвучне закінчення рядків.**

Наприклад, В. Симоненко пише про Лоскотона:

Він як прийде, залоскоче,
То сміється, хто й не хоче.
Тільки де він появлявся,
Зразу плач там припинявся...

Співзвучними, тобто римованими, є закінчення слів *залоскоче* і *хоче*, *появлявся* і *припинявся*.

Рядки у віршованій мові можуть об'єднуватися у строфу (у початковій школі ви називали її «стовпчиком»). **Строфа — це поєднання кількох віршованих рядків, об'єднаних однією думкою, інтонацією та способом римування.** Найпоширенішим видом строфи є чотиривірш.

Під час читання вголос кожен рядок у віршованій мові закінчує невеликою паузою. Після строфи паузу роби довшою. Виділяй голосом ті слова, які стоять у кінці рядків вірша.

Унизу на сторінці прочитай пояснення значення слів *оптиміст* і *песиміст*. За цими поясненнями та назвою казки спробуй передбачити, про які події може в ній розповідатися. Свою відповідь обґрунтуй.

ЦАР ПЛАКСІЙ ТА ЛОСКОТОН

ЦАРЕВЕ СІМЕЙСТВО

Там, де гори і долини,
Де гуляє вітровій, —
Там цвіте краса-країна
З дивним ім'ям Сльозолий.
І колись в країні тій
Був на троні цар Плаксій,
Голова його мов бочка,
Очі — ніби кавуни.
В Плаксія було три дочки

І плаксивих три сини.
Старша звалася Нудота,
Середульшенька — Вай-Вай,
Третя донечка — Плакота,
Всі сльозливі через край.
А цареві три сини
Так і звались — Плаксуни.
Отака була сім'я
У царя у Плаксія.

Оптиміст — людина, яка вірить у свої сили і в майбутньому сподівається тільки на хороше.

Песиміст — людина, яка не вірить у свої сили і нічого хорошого від майбутнього не очікує.

Цілі дні вони сиділи,
Голосили, та сопіли,
Та стогнали, та ревли,
Сльози відрами лили.
Цар Плаксій велів сердито:
«Хай із ними день при дні
Плачуть всі в країні діти,
Бо сміятись і радіти
У моєму царстві — ні!
Хто всміхнеться — в часі тім
Я того негайно з'їм!»
Ще була у Плаксія

Грізна гвардія своя:
В ній служили молодці
Забіяки-сльозівці.
Хто сміявся — вони хапали
І нагайками шмагали,
Так що в царстві тому скрізь
Вистачало плачу й сліз.
Цар любив, як плачуть діти,
Бо любив їх сльози пити.
Отакий був цар Плаксій
У країні Сльозолий.

1. Як називалася країна, у якій відбуваються події? Про що свідчить така назва?
2. Назви **два** слова, якими автор описує країну, у якій живе цар Плаксій.
3. Прочитай портретну характеристику Плаксія. Як вона виражає ставлення автора до персонажа твору?
4. Які імена цар Плаксій дав своїм дітям? Як вони виражають характери правителя країни та його дітей?
5. Назви **одну** причину, чому цар Плаксій забороняв дітям країни сміятися й радіти.
6. Яким був цар Плаксій — добрим, грізним, страшним, веселим, жорстоким? Свою відповідь обґрунтуй.
7. Наведи приклади використання гіперболи в уривку. Яка її роль?
8. Передбач наступні події в казці та прочитай її продовження.

ДЯДЬКО ЛОСКОТОН

Але в тому диво-царстві,
Зневажаючи закон,
Жив у мандрах і митарстві
Добрий дядько Лоскотон.
Він приходив кожний вечір —
Хай чи дощ іде, чи сніг —
До голодної малечі
І усім приносив сміх.
Мав він вдачу теплу й щиру,
Ще й лукавинку в очах.
І була накидка сіра
В Лоскотона на плечах.

Лоскотливі мав він вуса
І м'якенькі, наче пух.
І м'яке волосся русе
Розсипалося до вух.
Він як прийде, залоскоче,
То сміється, хто й не хоче.
Тільки де він появлявся,
Зразу плач там припинявся,
І приходив до усіх
Голосний та щирий сміх.
Не любили Лоскотона
Цар Плаксій і Плаксуни,

Видавали заборони
Проти лоскоту вони.
І за дядьком Лоскотомом
Із нагайками в руках
Охоронці злих законів
Полювали по хатах.

Але дядько Лоскотон
Не боявся цих заслон:
Він ходив по всій країні
І носив з собою сміх
В розмальованій торбині,
В пальцях лагідних своїх.

1. Назви **одну** причину, чому Лоскотон щодня приходив до дітей. Підтвердь відповідь словами з казки.
2. У перших двох розділах автор не зображує жодної події, а лише розповідає про Плаксія і Лоскотона. Чому саме так починається твір?
3. Порівняй образи царя Плаксія та Лоскотона. У зошиті накресли та заповни таблицю.

	Цар Плаксій	Лоскотон
Портрет		
Ставлення до людей		
У чому була сила впливу на людей		
Життєва позиція		

4. За даними таблиці охарактеризуй царя Плаксія та Лоскотона.
5. Як ти думаєш, чи можна за портретними характеристиками Плаксія і Лоскотона визначити, кому з них симпатизує автор? Поясни свою думку.
6. Чи можеш ти передбачити, хто з двох персонажів перемаже — Плаксій чи Лоскотон? Чому ти так вважаєш? Свою відповідь обґрунтуй.
7. Прочитай назви розділів казки. Передбач, які події можуть відбуватися. Прочитай продовження казки і перевір свої здогадки.

АРЕШТ ЛОСКОТОНА

Розізливсь тоді Плаксій —
Цар країни Сльозолий.
Гнівно він гукнув із трону:
«Гей, ледачі сльозівці!
Хто впіймає Лоскотона,
Буде муж моєї дочці!

Хто його посадить в льох —
Вибирай одну із трьох!
Бо уже цей Лоскотон
Скоро нам розвалить трон:
Що тоді ми будемо пити,
Як не будуть плакати діти!»

І завзяті сльозівці
Понеслись у всі кінці,
Щоб скарати по закону
Баламута Лоскотона.
Довго скрізь його шукали,
У всі шпари заглядали,
Перерили всі двори,
Обходили всі бори,
Час потратили дарма:
Лоскотона скрізь нема,
Бо його завжди і всюди
Од ловців ховали люди.
Опівночі Лоскотон,
Коли всіх колише сон,
Йшов собі в бідняцькі хати
Їхніх діток розважати.
Був тоді у Плаксія
Лютий посіпака,
Віроломний, як змія,

Капітан Макака.
Так хотілося йому
Царським зятем стати,
Що ні разу в ту зиму
Не лягав і спати.
Все ходив, усе він слухав
І нарешті все рознюхав.
На світанку Лоскотон,
Насмішивши діток,
У міцний поринув сон
Між кленових віток.
А лукавий капітан
Підікрався змієм
Й Лоскотонові аркан
Зашморгнув на шиї.
Руки вивернув назад,
Міцно спутав ноги
І мерщій у Плаксоград
Рушив у дорогу...

ВЕСІЛЛЯ В ПАЛАЦІ

Лоскотона посадили
За вузьенькі ґрати,
А в палаці порішили:
— Час весілля грати... —
Гей, зійшлися царенята
І придворна свита
Наречених шанувати,
Сльози діток пити.
До вінця веде жених
Висохлу Нудоту,
Та дивитися на них
Зовсім неохота.
Хоч Макака був бридкий,
А вона ще гірша,
Їм поет один гладкий
Присвятив ще й вірша.

Стільки там було хвальби,
Так скрасив їх вроду —
Навіть жаби від ганьби
Булькнули у воду!
Але цар ходив, пишався,
Він із зятем цілувався,
Похвалявся: «Ну, тепер
Лоскотон, вважай, умер!
Недоступним став для всіх
Голосний та щирий сміх.
Тож від радості стрибайте!
Тож від радості ридайте!
Ми тепер встановим скрізь
Віковічне царство сліз!»
Так розхвастався Плаксієй —
Цар країни Сльозолий.

ЗВІЛЬНЕННЯ ЛОСКОТОНА

Та поки гуло весілля,
То п'яниці вартові
Напились якогось зілля
Та й послули у траві.
А вночі йшли до в'язниці

Батраки й робітники,
Щоб звільнити із темниці
Лоскотона на віки.
Рознесли всі перепони,
Гнули ґрати, мов пруті:

— Гей, веселий Лоскотоне,
 Це прийшли твої брати!
 Йди до нас, веселий брате,

В нашу здружену сім'ю!
 Підем разом догравати
 Ми весілля Плаксію...

ПРОДОВЖЕННЯ ВЕСІЛЛЯ

У палаці кожен скаче
 Та від щастя гірко плаче,
 Ллються сльози, як ріка, —
 Бачте, радість в них така!
 Раптом цар упав на трон:
 — Ой, рятуйте — Лоскотон! —
 Всі відразу «ох!» та «ах!»,
 Жах у кожного в очах.
 А веселий Лоскотон
 До царя стрибнув на трон
 І сказав йому якраз:
 — Насмієшся ти хоч раз!.. —
 Став царя він лоскотати,
 І Плаксій став реготати.
 Так сміявся — аж заливався,
 Аж від реготу качався,
 Кулаками очі тер —
 Потім лопнув і помер.
 Ой, була ж тоді потіха —
 Цар Плаксій помер од сміху!
 З ним придворні одубіли,
 Бо сміятися не вміли.
 А цареві три сини,
 Три завзяті Плаксуні,
 Так сміялись-реготали,

Що штани з них поспадали —
 Тож всі троє без штанів
 До чужих втекли країв.
 Три царівни теж навтьоки
 У чотири бігли боки.
 Кровопивці-сльозівці
 Стали п'явками в ріці,
 А Макака-забіяка
 З'їв себе із переляку.
 Так веселий Лоскотон
 Розвалив поганський трон.
 Сам же він живе й понині,
 Дітям носить щирий сміх
 В розмальованій торбині,
 В пальцях лагідних своїх.
 Схочеш сам піти в цей край,
 То маршрут запам'ятай:
 Треба йти спочатку прямо.
 Потім вправо завернуть,
 А тоді поміж дубами
 Поведе наліво путь.
 Після цього вже помалу
 Чимчикуй куди попало:
 Як од втоми не впадеш —
 В цю країну попадеш.

Поліркуй над прочитаним

1. Який указ видав цар Плаксій? Прочитай слова Плаксія з відповідною інтонацією.
2. Чому цар Плаксій боявся, що Лоскотон розвалить його трон? Прочитай підтвердження своїх слів у тексті.
3. Як вдалося спіймати Лоскотона? Прочитай про цю подію в тексті твору. Дотримуйся відповідної інтонації.
4. Хто звільнив Лоскотона з в'язниці? Чому Плаксієві не вдалося здійснити свій план?
5. Який епізод у казці був найнапруженішим? Яка його роль у творі? Обґрунтуй свою відповідь.
6. Чи шкода тобі Плаксія та його рідню, коли вони згинули? Чому?

7. Що в казці було страшним, а що — смішним? Наведи приклади смішного.
8. Коли цар Плаксій і його родина стали смішними, чи були вони такими ж страшними й грізними для людей, як раніше? Зроби висновок про те, яким є рецепт подолання бід і негараздів у житті.
9. Прочитай (с. 93) пояснення про порівняння та епітет. Випиши в робочий зошит по 3–4 приклади кожного із них і поясни їхню роль для вираження авторської думки.
10. Чи були у твоєму житті випадки, коли оптимізм допоміг подолати неприємності? Розкажи про один із них своєму однокласникові.
11. Який погляд на життя — оптимістичний чи песимістичний — захищає автор? Чому ти так думаєш? Свою відповідь обґрунтуй.
12. Сформулюй тему твору.

Збагацуй своє мовлення

Чимчикува́ти (іти, часто ступаючи), синоніми: іти, простувати, прямувати, мандрувати, крокувати, пливати, шурувати, рубати, перти, тарабанити.
З кількома синонімами склади речення.

Розрізняй значення слів!

Лоскотона посадили
За вузькі **грати**,
А в палаці порішили:
— Час весілля **грати**...

Гра́ти — перехресно розташовані металеві або дерев'яні прутки, планки.
Гра́ти — гуляти, бавитися, тут: святкувати.

Щоб викликати в читача сильні почуття, особливі враження, автор часто порівнює якусь істоту чи предмет з іншою істотою чи предметом. Такий художній засіб називають *порівнянням*. Наприклад, у *Лоскотона вуса м'якенькі, наче пух; капітан Макака віроломний, як змія; на весіллі ллютьсся сльози, мов ріка*.

Будь уважним до слова

Мита́рство — поневір'яння.
Лука́винка — деяка хитрість, кмітливість.
Баламу́т — той, хто сіє неспокій серед людей, підбурює на заворушення, виступи.
Сві́та — люди, які супроводжують високопоставлену особу.
Шпа́ри — тут: шпаринка, щілина.
Арка́н — довгий мотузок із зашморгом на кінці, за допомогою якого ловлять коней та інших тварин.

ПОРІВНЯННЯ. ЕПІТЕТ

Одним із видів тропів є порівняння.

Порівняння — це художній засіб (троп), у якому один предмет пояснюється через порівняння з іншим на основі схожості. Для утворення порівняння найчастіше використовують слова *як, ніби, наче, неначе, нібито*:

Стояв Пушкар, як сивий дуб озимий.

Стояв Богун, як лицар із казок

(Л. Костенко).

Порівняння може бути виражене також іменником в орудному відмінку: *Лебідкою* летить до сина мати (В. Назарук). Порівняй: Мати летить до сина, *мов лебідка*.

Епітет — це художнє означення. Визначати епітети дуже просто. Для цього потрібно знайти в реченні означення, а потім з'ясувати, яку ознаку воно виражає. Якщо прикметник вжито в прямому значенні, то це звичайне означення: *українська мова, київські вулиці, вовняний светр*. Якщо прикметник вжито в переносному значенні і його ознака незвична, то він виступає епітетом: *кислий* настрій, *чисті* думки, *скажена* кров. А ось рядки з вірша Тараса Шевченка, де вжито епітети:

Світе ясний! Світе тихий!

Світе вольний, несповитий!

Епітети поділяють на *постійні* та *індивідуально-авторські*.

Постійні епітети найчастіше трапляються у фольклорі. Вони живляються з одними й тими само іменниками: *широкий* степ, *синє* море, *вороний* кінь, *буйний* вітер.

Індивідуально-авторські епітети унікальні, неповторні, тому що вони відображають своєрідність сприйняття предмета чи явища письменником: *калиновий* вітер, *вишнева* заметіль.

Домашнє завдання

1. Випиши з казки чотири пари рим. Наприклад, *скаче — плаче, трон — Лоскотон*.
2. Ти прочитав/прочитала три літературні казки. Визнач на їхньому прикладі, чи мають літературні казки такі самі ознаки, як народні. Зроби висновок про особливості літературної казки.

Література в колі мистецтв

Художник Анатолій Базилевич такими уявив головних персонажів казки «Цар Плаксі́й та Лоскотон». Перекажи епізоди, зображені на малюнках, своїми словами. Намалюй Плаксію і Лоскотона, якими ти їх собі уявляєш.

Ти – творча особистість

Казку «Цар Плаксі́й та Лоскотон» написано віршованою мовою. Напиши казку про царя Плаксію і Лоскотона прозовою мовою. Проаналізуй обидва тексти. Який із них розповідає про Плаксію і Лоскотона так, як ти завжди розмовляєш, а який більше схожий на пісню? Який із них є емоційнішим?

ГАЛИНА МАЛИК
(Нар. 1951р.)

ПИСЬМЕННИЦЯ КАЗКОВОГО ДИТЯЧОГО СВЯТА

Сучасна українська письменниця Галина Миколаївна Малик, як і Олена Пчілка, Іван Франко, Василь Симоненко та багато інших майстрів слова, перші дитячі книжки почала писати для своїх дітей. У них вона розповідала чудесні казкові історії, які не тільки розважали читачів, а й передавали дітям важливу життєвську мудрість. Із героями її творів увесь час трапляються неймовірні пригоди, відбуваються небезпечні та радісні події. Такі історії стали цікавими українським дітлахам і навіть дорослим, тому що багато думок письменниці є важливими для всіх.

У творчому доробку Галини Малик — «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії», «Подорож у королівство сьяк-таків», «Злочинці з паралельного світу», «Злочинці з паралельного світу — 2», «Вуйко Йой і Лишиня», «Вуйко Йой і Страшна Велика Кука», серія великих поетичних збірок для дітей та багато інших цікавих творів.

Сьогодні ти почнеш ознайомлюватися з цікавою повістю-казкою «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». За цією казкою авторка створила також інтерактивні* книжки, аудіозапис творів і комп'ютерні розвивальні ігри. Про невгамовну Алю знають не тільки українські діти, а ще й хлопчики та дівчатка Іспанії, Італії, Франції, Німеччини та інших країн.

1. Опрацюй форзац на початку підручника. Звідки родом письменниця Галина Малик?
2. За допомогою Інтернет-порадника на форзаці в кінці підручника знайди електронний варіант казки «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» та ознайомся з ним. Який варіант твору тобі більше сподобався і чому?

* *Інтерактивна книжка* — це електронна книжка, яка поєднується із грою.

НЕЗВИЧАЙНІ ПРИГОДИ АЛІ В КРАЇНІ НЕДОЛАДІЇ

(Скорочено)

Повість-казка

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,

у якому починаються чудеса

Аля грюкнула кімнатними дверима і притулила долоні до гарячих щік.
— Ой, як соромно! Як негарно все вийшло!

Ще місяць тому надумала вона вишити рушничка для бабусі до її дня народження. І нитки підбрала, і рушничок білий знайшла, і навіть перший хрестик зробила. А потім їй перехотілося вишивати.

Вона відклала роботу й подумала: «Завтра дошию!» Назавтра часу в неї не знайшлося. А згодом вона й зовсім забула про вишивку. Їй навіть здалося, що рушничок давним-давно вишитий!

Тому, коли сьогодні всі поздоровляли бабусю, Аля була впевнена, що дарує рушничка з вишитими червоними півнями.

Бабуся розгорнула пакунок, і тут всі побачили біле полотно з маленьким хрестиком у куточку та лялечку червоних ниток.

— Що це? — здивувалася бабуся.

— Це... це... вишиваний рушничок... — ледве вимовила Аля і почервоніла, як ті нитки.

А тато глянув на неї і стиха мовив:

— Ех ти!

І тоді Аля втекла до своєї кімнати.

Ох, як негарно все вийшло!

Потроху дівчинка заспокоїлася. Вона чекала, що за нею от-от хтось прийде, бо час сідати до святкового столу! Але ніхто не прийшов. Спочатку Алі стало нудно, а потім вона розсердилася. «То ви такі! — сказала вона сама собі. — Ось візьму голку і навишиваю вам сто півників, щоб ви не думали!..»

— Цілих сто! — голосно промовила вона і затягла у голку нитку з червоного клубочка.

— Еге ж, рівнесенько сто! — повторив раптом хтось за її спиною.

Першої миті Аля зраділа, бо вирішила, що по неї таки прийшли. Але ТАКИМ голосом ні тато, ні мама і ніхто з її знайомих не розмовляє! Він був якийсь неживий, безбарвний і дуже неприємний — ніби цвяхом дряпали по склу.

Аля обернулася і...

— Хто тут? — прошепотіла вона.

На плінтусі сидів маленький чоловічок у довгому, майже до п'ят, картатому піджаку з широкими кишенями. На голові у чоловічка червонів ковпачок. А на ногах у нього були величезні зелені черевики з червоними шнурівками.

Аля зацікавилася. А чоловічок поважно вийняв з однієї кишені окуляри, з другої — якогось папірця і почав уважно читати, водячи по рядках вказівним пальцем.

— Так, так, усе правильно! — задоволено мовив він. — Сьогодні ця дівчинка не завершила соту справу. Якраз стільки, скільки потрібно, щоб...

Чоловічок не доказав, бо Аля вже встигла на той час отямитись. Вона неухважно запхнула до кишеньки нитки з голкою, які ще тримала в руці, і хотіла накрити чоловічка долонькою, наче коника. Але він побачив занесену над собою руку — і вмить опинився на люстрі. Зручно вмовився на її краєчку, звісивши ноги у величезних черевиках.

Аля задерла голову і з цікавістю чекала, що ж він робитиме далі.

Чудернацький гість тим часом змахнув руками і швидко-швидко щось забурмотів собі під носа. Аля прислухалась і розібрала дивні слова:

Недо-роби!

Недо-пиши!

Недо-почни!

Недо-лиши!

І недо-їж!

І недо-пий!

І в Недо-ладію

Мерщій!

Раптом щось підхопило Алю, і вона миттю вилетіла у розчинене вікно...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,

у якому Аля потрапляє в дуже дивну країну

А треба вам сказати, що Аля тільки на перший погляд була звичайна дівчинка. Тобто виглядала вона звичайною: ластовиння на носі, дві кіски, ямочки на щоках. І морозиво любила, як усі.

А от вдачу вона мала дуже незвичайну. Вона нічого, ну зовсім нічого нічого не могла доробити до кінця.

Почнім з того, що насправді звали її Галя. Але ще як була вона маленькою, вимовляла своє ім'я не повністю. Казала: «Аля хоче! Алі дай!» Тато з мамою так і почали звати її не Галею, а Алею. За ними бабуся з дідусем. Потім — знайомі та сусіди. Так і залишилася вона Алею.

Те, що їй клали на тарілку, вона не доїдала. Те, що давали пити, не допивала. Почне малювати — кине, бо набридло. Почне щось ліпити з пластиліну — кине, бо нудно. Почне вишивати — кине, бо нецікаво. Навіть заплестися їй ні разу не вдавалося до кінця. Заплете одну кіску, а за другу й не береться. Так і ходить цілий день — одна коса заплетена, друга ні.

Через це з нею завжди траплялися якісь неприємності, як от сьогодні з бабусиним днем народження.

Втім, давайте подивимося, що трапилось далі.

Аля недовго мандрувала таким незвичним способом. Їй здалося, що вона просто впала зі стільця на підлогу. Але, роздивившись навкруги, зрозуміла, що опинилася у геть незнайомому місці.

Сиділа вона біля ставка. Але якого ставка! У ньому зовсім не було води! Так, так! Аля протерла очі, але дивний ставок не зникав. Великі і маленькі риби пішки походжали по його дну, наче прогулювались. Старий рак

з однією клешнею за щось сварив маленьких рачат. А біля самого берега гуляли дві плотвички. Одна з них тримала парасольку. Вона часто поглядала на небо і казала:

— Згадаєш мої слова, любонько! Сьогодні неодмінно буде дощ, і ми всі добряче вимокнемо!

Неподалік білів у траві цілий острівець ромашок. Алі вони видалися дивними. Придивившись, вона побачила, що лежали вони просто на землі. У них не було ні стебел, ні листя, ні коріння.

Та найбільше здивувалась Аля, коли подивилася на небо. Там сяяло не кругле сонце, а рівнесенько відрізана його половина. Промені від неї розходилися тільки в один бік.

— Ну й дива! Що це з ними всіма сталося — із ставком, із квітами, з сонцем?!

Та ніхто не відповів їй на це запитання. Тому Аля подумала, що як вона й далі отак сидітиме, то ні про що не дізнається. Дівчинка схопилася на рівні ноги і недалеко завважила шлях, який уривався на березі ставка. Шлях був страшенно покручений і весь у вибоїнах.

«Але який би він не був, раз він є, то мусить кудись вести», — подумала Аля і рішуче рушила вперед.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,

у якому Аля знайомиться з першим недоладянином

Тільки-но мандрівниця звернула за перший поворот дороги, аж попереду побачила дерев'яний стовпчик. На ньому криво прибіта стрілка показувала кудись угору. А на стрілці нерівними літерами нашкрябано: НЕДОЛАДІЯ.

— Що за недоладія? — вголос запитала Аля. — І де вона, якщо навколо тільки трава та кущі?

І тут у цих самих кущах щось зашаруділо. З густого листя висунулася голова. Її прикрашав шкіряний капелюшок з півнячою пір'їною збоку. Капелюшок сидів криво, бо лівого вуха, яке б мало його підтримувати, на голові зовсім не було. Голова повернулася обличчям до Алі. Добре, що хоч очі на місці. Зате одне більше, а друге — менше. Ніс набік скривлений, губи перекошені. Навіть ямочка на підборідді не на своєму місці, а майже біля вуха. Та незважаючи на це, губи весело всміхалися, очі дивилися лагідно, а обличчя було відкритим і добродушним.

— Ти хто? — спитала голова звичайним людським голосом.

— Я — Аля, — отямившись від несподіванки, відповіла дівчинка. — А ти хто?

— А я — Недоладько! — губи ще ширше розпливлися в усмішці, а менше око майже зовсім заплющилося.

Із кущів виліз кремезний, широкоплечий хлопчина. Стояв він, нахилившись набік, бо ліва нога у нього була коротша від правої.

— От такий компот! — ніби вибачаючись за свою зовнішність, сказав новий знайомий.

— Який компот? — не зрозуміла Аля.

— Е, то в мене така дурна звичка — отак приказувати, — знітився Недоладько і махнув рукою, — не зважай!

— А-а-а! — протягла Аля. Тут вона знову згадала про стрілку на стовпчику і спитала:

— Ти часом не знаєш, що це за недоладія?

— Ой, тепер я зрозумів! — не відповідаючи на запитання дівчинки, вигукнув Недоладько і ляснув себе по лобі. — Ти, напевно, тільки що прибула! А я дивлюся на тебе і нічого не второпаю. Бо хоч одна кіска у тебе й незаплетена, та дуже ти схожа на звичайну живу дівчинку!

— Як це схожа! Я і є звичайна жива дівчинка! — обурилася Аля.

— Як? Справдішня жива?! — не повірив Недоладько. Він так кумедно округлив свої неоднакові очі, що Аля голосно розсміялася.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,

у якому Недоладько розповідає про дивні речі

— Знаєш, що це за країна? Звичайно, не знаєш! — поспіхом сам собі відповів Недоладько. — Тут живуть не доведені до ладу справи! Так, так, усі недороблені справи! Хтось там у вас щось не доробив — гульк! — і воно вже тут! Ось мене, наприклад, не домалював один хлопчик, — і він показав на те місце, де мало бути ліве вухо, — і тому я тут. А збирає сюди недороблені справи карлик Недочеревик. Він уміє чаклувати.

— Зачекай, зачекай, на голові у нього — червоний ковпачок, а на ногах — величезні черевики? — перебила його Аля.

— Так, так, це він! Але дивно — раніше він забирав тільки те, що не доробляли люди. А от щоб переносити до Недоладії людей — такого ще не було! Можливо, він схопив тебе за те, що ти косу не доплела?

Але дівчинка вже почала здогадуватися, чому потрапила сюди. «Напевно, це через бабусин рушничок», — подумала вона.

І раптом сплеснула руками, бо згадала, що сьогодні бабусин день народження і всі, мабуть, уже сідають за святковий стіл. Її, напевно, шукають, мама хвилюється...

— Недоладьку, мені треба швиденько повернутися додому.

Лагідні очі Недоладька з сумом подивилися на Алю.

— З цієї країни немає дороги назад, — відповів він. — Хто потрапить сюди, залишається тут назавжди.

— Як це — назавжди? Які дурниці! — занепокоєно вигукнула Аля. І раптом зрозуміла, що Недоладько не жартує.

— Невже ніхто не знає дороги звідси? — злякана дівчинка благально поглянула на Недоладька.

— Я тільки знаю, що на північ від Недоладії живуть абияки, на захід — якоськи. А з півдня і сходу Недоладія межує з великою країною сяк-таків.

Це величезні і дикі краї. На мандрівників там чигає безліч смертельних небезпек. Це все, що я знаю.

Недоладько замовк.

— Ну прошу тебе, будь ласка, придумай що-небудь! — прошепотіла у відчаї Аля.

— Взагалі, можна спробувати... Розумієш, Недоладією править Недо-роль Десятий. Кажуть, що він добрий. Можливо, він допоможе тобі ви-братися звідси.

— А де він живе?

— У своєму замку у столиці Недоладії — Недограді. Я саме йду туди. Якщо хочеш — ходімо разом.

У 5–7 розділах Аля вперше доводить справу до кінця і розпитує про Першого Недорадника.

Поліркуй над прочитаним

1. Хто є головним персонажем казки? Чому дівчинка носила саме таке ім'я?

Ілюстрація Володимира Девятова

2. Уважно розглянь малюнок. Опиши зовнішній вигляд Алі. Прочитай її портрет у тексті. Чи збігається твоє уявлення про Алю з тим, як її бачить художник?
3. У який момент Алиного життя ти знайомишся з нею?
4. Казка починається словами: *Аля грюкнула кімнатними дверима і при-тулила долоні до гарячих щік*. Чому оповідь починається саме з цього речення, а не з розповіді про святкування дня народження бабусі?
5. Як змінюється настрій Алі протягом першого розділу казки? Назви по-чуття, які їй довелося пережити.
6. Чи можеш ти з першого та початку другого розділів сказати, що Аля — звичайна дівчинка? Чому ти так думаєш?

7. Чому про Недочеревика в казці сказано, що він чудернацький? Підтвердь відповідь **трьома** прикладами з тексту.
8. Про голос Недочеревика в казці сказано: *ніби цвяхом дряпали по склу*. Яким ти уявляєш собі цей голос? Поєднання яких слів і звуків допомогло тобі ніби почути цей звук?
9. Прочитай уривок розмови Алі з Недочеревиком.
— *Цілих сто!* — *голосно промовила вона і затигла у голку нитку з червоного клубочка.*
— *Еге ж, рівнесенько сто!* — *повторив раптом хтось за її спиною.*
Чи про те саме думали персонажі твору? В тексті першого розділу прочитай пояснення того, яке значення вкладали Аля і Недочеревик у слово *сто*.
10. Яке заклинання перенесло Алю в країну Недоладію? Прочитай його.
11. Що незвичного побачила Аля в Недоладії?
12. Проаналізуй, як утворюються імена мешканців Недоладії та назва самої країни. Про що говорять читачеві ці назви?
13. Прочитай портрет Недоладька. У 3 і 4 розділах двічі згадано одну художню деталь, яка найточніше характеризує Недоладька. Знайди і прочитай її. Про яку рису характеру Недоладька свідчить ця деталь?
14. Як ти вважаєш, чи зможе Недороль Десятий допомогти Алі вибратися з Недоладії? Чому ти так думаєш? Прочитай продовження казки і перевір свої припущення.

Збагачуй своє мовлення

Второпати — зрозуміти, збагнути, уявити, зметикувати, розчовпати, уловити, ухопити, розкусити. У цьому синонімічному ряду тільки слова *зрозуміти* і *збагнути* вживаються в літературній мові. Решту слів уживають у розмовному мовленні.

Кілька слів (на вибір) уведи в речення.

Розрізняй значення слів!

Дорога — смуга землі, по якій їздять і ходять.

Шлях, путь — широка, велика дорога.

Шосе — дорога з асфальтовим чи бетонним покриттям.

Траса, магістраль — дорога, що з'єднує великі міста, важливі центри.

Автострада — дорога для масового автомобільного руху.

Гостинець — велика бита дорога.

Путівець — польова дорога.

Будь уважним до слова

Картатий — тканина або одяг з квадратними візерунками.

Плотвічка — від *плотва* — назва риби.

Завважити — примітити.

Ти – творча особистість

Те, що Аля побачила в країні Недоладії, людині зі здоровим глуздом здається повною нісенітницею. Продовж гру з автором у нісенітницю. Напиши лімерик. Про лімерики дізнайся докладніше у Словничку-довідничку.

У 8–10 розділах Аля потрапляє в королівські палати, знайомиться з Недопопелюшкою та зустрічається з королем Недоролом Десятим. Він зізнається, що більш за все на світі боїться свого Першого Недорадника.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ,

у якому Аля дізнається про Державну Таємницю

— А ти знаєш, чому я боюся свого Першого Недорадника? Бо він зазіхає на мою корону! — плаксиво сказав Недороль Десятий. — Мене рятує тільки те, що у нього немає голови. Але як тільки він роздобуде голову... — Недороль засмучено похитав головою.

— Як це — немає голови?! — вжахнулася Аля.

— Нема — і все! Його намалювала якась дівчинка спочатку з головою. Потім та голова їй чомусь не сподобалась і вона стерла її гумкою. А іншу так і не намалювала. От він і лишився без голови!

— Бачиш цей шолом? — спитав Недороль. — Кожен ранок Перший Недорадник приходив сюди і прилаштовує шолом собі на плечі, замість голови. А увечері ставить його назад.

Аля піднялася навшпиньки і зігнутих пальцем обережно постукала по шолому. Усередині загуло, наче в порожній бочці.

— Але ж там порожньо! — здивувалася дівчинка.

— Ет! — роздратовано сказав Недороль. — Кого цікавлять такі дрібниці — повна в тебе голова чи порожня! Однак те, що Недорадник безголовий, мене рятує. Сама подумай — не може ж він одягти корону на цю залізну каструлю! Що-що, а голова у короля повинна бути в порядку. Принаймні зовні...

Він зітхнув.

— Скільки голів він уже переміряв! Це щастя, що жодна йому не підійшла!

— Як — переміряв?

— Звісно як. Накаже відрубати кому-небудь голову, а потім приміряє її, чи не підійде вона йому.

— А ви мовчите й дозволяєте йому робити такі жахливі речі?! — з обуренням вигукнула Аля.

— Отож і видно, що нічогосінько ти не тямиш у королівських справах! — розсердився Недороль.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ,

у якому Аля дізнається, з чого побудовано Недоладію

— А чому ви не виженете його зі свого королівства?

— Аби ж то я знав, як це зробити! Країна ж зачарована. Дорогу звідси знає тільки карлик Недочеревик, що стягує сюди увесь оцей мотлох.

Тут Недороль затнувся, бо згадав, що й сам знаходиться в цій країні.

— Але я не мотлох! Я — король! У мене тільки корона зламана. Бо Вовці з другого класу доручили полагодити її, коли я мав виступати у шкільному ляльковому театрі в казці «Піди туди — не знаю куди, принеси те — не знаю яке». А він, ледацюга, засунув мене разом із короною у найдальший куток майстерні. Вистава зірвалася, а мене притяг сюди Недочеревик, бодай він провалився на місці!

Недороль сердито засопів.

— Спочатку він стягував сюди тільки недороблені справи, потім цю країну зліпив, а тепер і за людей взявся.

— А з чого він її зліпив, ваша недоречносте? — спитала Аля.

— Як з чого? З того, що люди гублять, або викидають, або не бережуть. От, приміром, будується дім. Скільки битого скла, битої цегли, поламаних дощок залишається! Він усе це підбирає. Або трапилася пожежа — згорів ліс. Недочеревик тут як тут — щось пошепче, і цей ліс уже в Недоладії. Річка висохла, ставок змілів... Люди гадають — куди вони зникли! А вони вже тутечки!

— І з того, що ми губимо або викидаємо, він збудував оцю величезну країну? — вражено прошепотіла Аля. І згадала, як вона разом з татом після ремонту квартири винесла на смітник ціленькі кахлі, вапно і навіть невеличкий рулончик лінолеуму.

— А навіщо йому така країна, з недоробленого?

— Бо йому самому теж дечого не вистачає!

— Чого?

— Душі! От він і придумав собі таку країну, в якій у кожному чогось не вистачає! Серед таких людей і його вада стає менш помітною!

— А що це таке — душа?

— Гм-гм, — зам'явся Недороль, — я не скажу тобі точно, але достеменно знаю, що бути без душі — це навіть гірше, ніж бути без голови.

Аля зрозуміла, що Недороль не допоможе їй вибратися з Недоладії, бо й сам він не знає дороги звідси.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ,

у якому Аля впізнає Першого Недорадника

Аля так багато наслухалася про Першого Недорадника, що їй дуже закортіло його побачити. Вона зазирнула у шпарку між одвірком і дверима — і мало не скрикнула від подиву!

До Тронної Зали зайшов чоловічок, якого вона колись недомалювала у своєму альбомі! Тоді вона стерла йому обличчя гумкою, бо воно здалося їй жорстоким і злим. А інше так і не намалювала, бо їй саме страшенно обридло малювати. Аля закинула і альбом, і олівці у найдальшу шухляду і відтоді більше не брала їх до рук.

У 14 і 15 розділах Аля потрапляє до зачарованого будиночка, у якому жив Недочеревик.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ,

у якому Аля читає чарівну книгу «Справаномер»

Книга була величезна. Щоб перегорнути сторінку, Недочеревіку щоразу доводилося підніматися із стільця. Нарешті він знайшов, очевидно, те, що шукав. Бо витяг з кишені окуляри і почав уважно читати. Потім щось записав на папірець, радісно потер руки і аж підскочив від задоволення.

Далі він закрив книгу і присунувся ближче до вогню. Простяг над ним руки і щось тихо замуликав собі під ніс. Він співав голосніше й голосніше. Аля нарешті почала розбирати слова:

— Балакають про душу!

А я сказати мушу,

що не знайомий

з панею цією!

То щось у ній тримають,

то щось у ній ховають,

ба, навіть як співають —

то з душею!

А хто її бачив?

Тримав у руках?

Чи нюхав,

чи пробував з'їсти?

Із чого вона?

З бур'янів?

З комарів?

А, може, з лопуцька

чи з тіста?

Яка вона?

Чорна, руда чи ряба?

А може,

в якусь пересмужку?

Можливо, давно вже вона

не душа,

а вже перекинулась в душку?

От і виходить, бачте, що душа

не коштує і мідного гроша!

Бо я за те

й копійчки не дам,

чого побачити

не можу сам!

Або піддержати у жмені,

Або покласти до кишені...

Тут Недочеревик замовк і глянув на годинник на каміні, що, як дві краплі води, був схожий на годинник з вежі королівського замку. Тільки у цього годинника була і хвилинна стрілка. Годинник показував за одну хвилину дванадцята.

Карлик заметушився і почав нишпорити по кишенях. З однієї витяг свого лівого черевика, узув його, тупнув ногою і... зник.

Аля кинулася до дверей, але вони були замкнені. Вона згадала, що залишила ключ в замку по той бік дверей.

— Швидше, швидше, ключ! — вигукнула дівчинка. І слухала, чи не дзельнькне об підлогу. Але ні! У цій кімнаті бажання не виконувались. Аля зрозуміла, що вона замкнена.

Шукаючи порятунку, дівчинка згадала, що в кишені у неї лежить ключ від хвіртки з королівського саду. Вона на всяк випадок спробувала відчинити ним двері. Яка радість — замок легко відімкнувся!

Але як же тепер дістатися до маленької кімнатки? Аля відімкнула вже декілька дверей, однак усі вони вели у ту кімнату, з якої вона щойно вийшла.

З розпачу дівчинка ледь не заплакала. Адже карлик міг повернутися будь-якої миті. А вона так і не встигне прочитати чарівну книгу.

«А якщо спробувати знову...» — подумала Аля, підбігла до стіни і швиденько провела по ній пальцем. З'явилися дверцята. Дівчинка прочинила їх і нарешті опинилася в карликовій кімнаті... Вона підійшла до столу і на обкладинці книги вголос прочитала:

— Спра-ва но-мер.

«Що за Справаномер такий?» — подивувалась Аля. Але треба було поспішати, і вона відкрила книгу.

ІНСТРУКЦІЇ ДО ЗАЧАРУВАННЯ І РОЗЧАРУВАННЯ

було написано на першій сторінці. Аля перегорнула її і радісно скрикнула. Перед очима була

Інструкція №12

Як перенестися з країни Недоладії

Рівно о 12 годині, коли хвилинна стрілка затулить годинну, стати перед годинником королівського замку, доробити все, що є у тебе недоробленого, і проказати закляття:

І до-роби!

І до-пиши!

І роз-почни!

І не лиши!

І до-їдай!

І до-пивай!

І з Недо-ладії

ТІКАЙ!

Щоб краще запам'яталось, Аля подумки повторила закляття, затим перегорнула сторінку. Далі йшли адреси. Серед них дівчинка прочитала й свою: вулиця Будівельників, 127, квартира 121. Вона пробігла очима до кінця списку, до чистої сторінки, на якій раптом почала з'являтися нова адреса — наче хтось невидимою ручкою швидко виводив літеру за літерою. І тут Аля все зрозуміла.

«Цей Справаномер, — подумала вона, — і є отією чарівною книгою, куди записуються всі адреси недороблених справ. І тоді карлик взуває черевика, мчить туди і любісінько забирає недороблене в Недоладію! — Все ясно!»

Отож, щоб повернутися додому, їй треба стати на площі перед годинником, заплести другу кіску і, коли проб'є рівно дванадцята, промовити закляття. Аля швиденько перевірила, чи не загубилася стрічка. Ні, вона собі лежала в кишенці.

Заспокоївшись, Аля гортала книгу далі. «Невже я нічого не дізнаюся про себе?» — засмутилась вона. Але коли перегорнула останню сторінку, зрозуміла, що знайшла те, що шукала. На ній рукою Недочеревика було написано: «Список людей, які недоробляють свої справи і обрані мною для перенесення до Недоладії».

Аля звернула увагу, що у списку проти кожного прізвища стояли цифри: дев'яносто вісім, сімдесят шість, п'ятдесят чотири. Біля Алиного імені, що значилось у списку під номером один, була цифра сто і слово «перенесена».

Внизу дівчинка помітила написану дрібненькими літерами примітку: «До Недоладії переноситься лише той, хто недоробив рівно сто справ».

У 17 розділі Аля допомагає хворій бабусі і ще одну справу доводить до кінця. У 18 розділі Аля потрапляє до рук Першого Недорадника

Поліркуй над прочитаним

- Прочитай перший абзац одинадцятого розділу. Як можна назвати Недороля за його життєву позицію?
- Прочитай репліку Недороля в одинадцятому розділі.
— *Ет!* — роздратовано сказав Недоролю. — *Кого цікавлять такі дрібниці — повна в тебе голова чи порожня! Однак те, що Недорадник безголовий, мене рятує. Сама подумай — не може ж він одягти корону на цю залізну каструлю! Що-що, а голова у короля повинна бути в порядку. Принаймні зовні...*
Як ця репліка характеризує Недороля як правителя країни? А як людину?
- Прочитай пояснення лексичних значень слова **повний**:
 - наповнений чим-небудь доверху, до країв;
 - який повністю охоплює кого-небудь;
 - який досяг найвищого розвитку;
 - який має належну кількість когось, чогось.
 Назви, яке із цих значень має слово *повний* у реченні *Кого цікавлять такі дрібниці — повна в тебе голова чи порожня!*
- Прочитай розповідь Недороля про те, з чого Недочеревик ліпить країну Недоладію. Поясни, як перегукуються ці слова казки з реальним життям.
- Чому Недочеревик створює таку недосконалу країну? Знайди підтвердження своєї думки в тексті твору.
- Поясни зміст пісні Недочеревики про душу. Як себе характеризує Недочеревик цією піснею?
- Що означають слова Недороля *...бути без душі — це навіть гірше, ніж бути без голови?* А як думаєш ти — якою є людина без душі?
- На прикладі Недочеревики поясни, що буває, коли у справу не вкладати душі.
- Поясни лексичне значення слова *душевний* у таких словосполученнях: *душевна людина, душевні стосунки, задушевна розмова*. З яким словом вони спільнокореневі? Чи звідав ти ці якості у своєму житті?
- Який секрет Недочеревики зрозуміла Аля в його кімнаті? Як цей секрет був пов'язаний із нею?

11. Що зробить Перший Недорадник з Алею? Чому ти так думаєш? Прочитай продовження казки і перевір свої припущення.

Збагачуй своє мовлення

1. У кімнаті Недочеревика Аля помітила годинник, схожий, як дві краплі води, на годинник із вежі королівського замку.

Сталий вираз **схожий, як дві краплі води**, означає бути цілком схожим на інший предмет чи на іншу істоту.

2. Король каже Алі: *Однак те, що Недорадник безголовий, мене рятує. У якому значенні в цьому реченні вжито слово безголовий? А яке інше значення може мати це слово? Перевір себе за Словничком-довідничком.*

Зверни увагу!

1. У казці ти кілька разів читатимеш про магічний годинник і котру годину він показує. Наприклад, *Недочеревик став перед годинником за одну хвилину дванадцята. Рівно о дванадцятій він зник.*

Коли говоримо про позначення часу, треба запам'ятати кілька простих словосполучень:

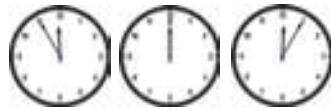
за п'ять хвилин дванадцята або

за п'ять хвилин до дванадцятої

дванадцята година

п'ять хвилин на першу або

п'ять хвилин по дванадцятій

2. Зверни увагу, що автор пише: *Заспокоївшись, Аля гортала книгу далі. Але коли перегорнула останню сторінку, зрозуміла, що знайшла те, що шукала. Отже, альбом, книжку, зошит гортають, а не «листають».*

Будь уважним до слова

Лантух — мішок.

Гаптований — вишитий, мережаний.

Отетеріло — розгублено, спантеличено.

Зазіхати — намагатися заподіяти шкоду комусь.

Домашнє завдання

Кожна подія в житті має свою причину й наслідок, який із цієї причини впливає. Наприклад:

причина: на небо насунула чорна хмара; **наслідок:** із хмари пішов на землю дощ.

Приклад із казки «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»:

причина: Аля не вишила бабусі на день народження рушничок; **наслідок:** Недочеревик покарав її, перенісши в Недоладію.

Завдання: за змістом прочитаних розділів казки «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» встанови причини і наслідки подій, що відбулися. Наведи приклади із власного життя, як діє «закон» причини й наслідку.

Ти – творча особистість

У чарівній книжці Аля прочитала потрібну їй інструкцію №12. Як ти думаєш, якими були інші інструкції Недочеревика? Напиши одну з них у своєму робочому зошиті.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ, у якому Недороль Десятий підписує наказ про Аліну страту

— Ти хто така і що тут робиш? — злісно просичав Перший Недорадник. Аля вирішила краще померти, аніж виказати друзів.

— Еге ж, еге ж! — криво посміхнувся він. — Здається, я знаю, хто ти така! Мої шпигуни доносять мені, що в місті з'явилося дівчисько, яке будь-що хоче вибратися з нашого прекрасного королівства! Але звідси не повертаються, запам'ятай! — і він зловтішно зареготав. А тоді гукнув: — Гей, сторожо!

У коридорі почувся брязкіт зброї. До кімнати вбігло двоє гвардійців. Вони тримали списи і широкі щити.

— Охороняти як Державну Таємницю! — наказав їм Перший Недорадник, показуючи на Алю. — Кроком руш за мною!

І він пішов попереду. Вони зайшли до Тронної Зали. На троні сидів Недороль Десятий.

— Ваша недоречність! — звернувся до нього Недорадник. — Державна зрада! — і показав на Алю. — Підпишіть наказ про страту!

«Ось зараз, зараз Недороль накаже мене відпустити!» — подумала Аля.

Перший Недорадник взяв бланк і написав: «Невідома небезпечна особа, яка приховує своє справжнє ім'я». Потім подав його Недоролю.

І Аля з жахом побачила, як Недороль тремтячою рукою підписав наказ.

Задоволено поглянувши на королівські каракулі, Недорадник згорнув наказ трубочкою, гукнув гвардійців і гучним голосом розпорядився:

— У підземелля їй! Пильнувати, як зіницю ока! Завтра, рівно о дванадцятій годині, їй відрубать голову!

Ілюстрація
Анатолія Фролова,
Любові Шевченко

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ, у якому Аля опиняється у підземеллі

А куди ж поділася Недопопелюшка? Невже вона злякалася і покинула дівчинку в біді?

Звичайно, ні!

Коли Перший Недорадник схопив Алю за руку, Недопопелюшка кинулася на допомогу. Та в цю мить її саму хтось боляче шарпнув за рукав, затулив долонею рота і потяг за двері. Звісно, це був Недоладько! Він не залишився на кухні, а назирці пішов за ними, щоб допомогти, якщо буде треба.

— Тс-с-с! — приклав Недоладько пальця до губ і пояснив: — Ти нічим їй зараз не допоможеш. Гвардійці одразу ж схоплять і тебе. А разом ми щось придумаємо. От такий компот!

Він визирнув з-за дверей. У кімнаті вже нікого не було.

— Ходімо, — сказав Недоладько. — Треба рятувати Алю.

У 21 розділі Аля, якби вона не спала, могла б почути дивну розмову.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ, у якому в підземеллі з'являється Недороль Десятий

Двері до підземелля прочинилися. Сходами, крадучись, спускався Недороль Десятий. Він був у нічному ковпаку і в нічній сорочці. Щоб не перечепитися і не впасти, він перекинув поділ сорочки, наче плащ, через руку.

Гвардійці полегшено зітхнули. Вони боялися тільки Першого Недорадника.

Недороль Десятий підійшов до ґрат. Підняв свічку і почав вдивлятися у темний куток в'язниці, де спала Аля.

— Дівчинко! Звичайна дівчинко! — покликав він.

Аля прокинулася і, побачивши Недороля, радісно всміхнулася.

«Він прийшов, щоб випустити мене з в'язниці!» — подумала вона і підійшла до ґрат.

— Ваша недоречність, двері он там!

— Які двері? — перелякано спитав Недороль.

— Але ж ви прийшли, щоб випустити мене?

— Ні, ні! Що ти! Я прийшов, щоб подякувати тобі за те, що ти врятувала мою корону, і... і... і щоб попрощатися.

— Як? То ви мене не випустите звідси?

— Ну подумай сама, які дурниці ти говориш! — роздратовано мовив Недороль. — Якщо я випущу тебе сьогодні, Перший Недорадник посадить сюди мене завтра!

— А звідки він дізнається?

— Та йому ж розкажуть... — Недороль оглянувся, ніби шукаючи того, хто це зробить. І побачив гвардійців. — Та йому ж розкажуть навіть ось ці солдати!

Гвардійці, що сиділи до тих пір нерухомо, заворушилися. Їхнє заліззяччя забряжчало. І той, що з одним вусом, голосно спитав:

— Ти щось чуєш, Недобородо?

— Я щось зовсім нічого не чую, Недовусе, і навіть нічого не бачу! — і другий гвардієць втягнув голову в плечі так, що вона зовсім заховалася в каструлю.

— Гм, дивно! Я теж нічого не чую і не бачу! — проказав перший. Недороль притулився до ґрат і швидко зашепотів:

— Не вір, не вір їм! Вони прикидаються! А завтра ж побіжать до Першого Недорадника і викажуть мене! Мені дуже тебе шкода, але я боюсь... боюсь... — і він почав задкувати до виходу.

Гвардійці презирнулися і розчаровано зітхнули. У підземеллі знов запала тиша.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ,

у якому Недопопелюшка приходить Алі на допомогу

І знову двері до підземелля тихенько зарипіли і прочинилися, пропускаючи Недопопелюшку. Гвардійці, побачивши її, разом відвернулися від дверей і вступилися у протилежну стінку.

Недопопелюшка навшпиньках підійшла до ґрат і покликкала Алю.

— Це ти?! — радісно підстрибнула дівчинка.

— Тс-с-с! — Недопопелюшка приклала палець до губ.

Гвардійці завовтузилися, і один з них сказав:

— Я щось нічого не чую, Недобородо! А ти?

— Я теж! І навіть не бачу! — відповів другий.

Недопопелюшка полегшено зітхнула і схвильовано сказала:

— Не падай духом! Ми тебе виручимо! Ніч довга, всі в замку вже поспули. А Неодадько пішов у місто по допомогу.

— Слухай уважно, Недопопелюшко! — відповіла їй Аля. — Перш за все треба сховати голову Першого Недорадника.

— Як це — сховати?

— Дуже просто. Треба пробратись до Тронної Зали. Там за тронном є ніша. У ній стоять лицарські лати. Шолом від них Недорадник кожного ранку прилаштовує собі на плечі замість голови. А ввечері знімає і ставить на місце. Зараз ніч. Отже, шолом можна переховати в інше місце.

— А для чого його ховати? — все ще не розуміла Недопопелюшка.

— Ну як ти не розумієш! Без голови Недорадник не зможе наказати катові, щоб той відрубав мені голову. — Аля перевела подих. — А якщо ви звільните мене до ранку, — продовжила вона, — то ще невідомо, чи встигне годинникар полагодити годинника до дванадцятої години. Недорадник накаже гвардійцям схопити його і теж відрубати голову.

— Тепер я все зрозуміла! — вигукнула Недопопелюшка. — А зараз треба дізнатися, у кого ключ від твоєї в'язниці.

По цих словах гвардійці знову забряжчали своїм заліз'язччям і один з них сказав:

- Здається, ти залишив ключ у замку, Недобородо?
- Еге ж, у замку, — відповів другий.
- І дверцята можна відімкнути?
- Звичайно, якщо повернути ключа ліворуч!
- І можна випустити дівчинку з в'язниці?
- Звичайно, якщо хтось захоче це зробити!

І вони знову замовкли, втупившись у стінку.

Недопопелюшка підбігла до дверцят. І радісно ойкнула, бо в замку справді стирчав ключ.

Вона відімкнула двері, схопила Алю за руку, і вони побігли до виходу з підземелля.

Тут у тиші щось знову забряжчало і почувся голос одного з гвардійців:

— Ти чув що-небудь, Недобородо?

— Ні, уяви собі, анічогісінько! І навіть зовсім нічого не бачив! — відповів йому другий.

І по його голосу було чути, що він посміхається.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ, у якому виявляється, що полагодити годинник неможливо

У замку справді всі вже спали. Недопопелюшка з Алею обережно пробиралися темними кімнатами і коридорами. Тільки місяць і зірки світили їм у величезні чорні вікна. Та ще було чути, як на вежах перегукуються вартові. Їхні кроки відлунювали під арками.

Тоді подругам здавалося, що за ними хтось женеться. Вони міцніше стискували одна одній руку і поспішали далі.

Нарешті вони дісталися Тронної Зали і підійшли до ніші. У ній, тьмяно вилискуючи у м'якому місячному сяйві, стояли лати. Шолом був на місці.

Всередині у Алі похололо. На мить їй здалося, що з щілини над забором за нею стежать холодні і лихі очі Першого Недорадника. Аля зібралася з духом і підняла забороло. Шолом був порожній. Дівчинка зняла його і завагалася.

— Куди ж його сховати? — міркувала вона. — А! Придумала! — і потягла Недопопелюшку у спальню Недороля Десятого.

Вони підкралися до королівського ліжка і відхилили завісу. На ліжку солодко спав Недороль. Аля швидко сховала шолом йому під подушки.

— Тут його нізащо не знайдуть! — задоволено мовила вона. — А тепер швидше до годинникаря!

Годинникар Недождень жив у маленькій комірчині під самісіньким дахом центральної вежі. До неї вели гвинтові сходи. Під ними оберталися зубчасті колеса механізму велетенського годинника.

Вони довго стукали в двері. Та ніхто не озивався. Недопопелюшка своїм ніжним голоском почала просити годинникаря відчинити. Лише тоді двері відкрилися. На порозі стояв дідусь з довгою білою бородою і в окулярах без скельців.

Він уважно вислухав Алю і схвильовано заметушився по комірчині.

— Яке нещастя! Яке нещастя! — приказував він і хапався руками за голову.

Недопелюшці ледве вдалося його заспокоїти.

Годинникарь впав на стілець і розпачливо подивився на Алю.

— Я так і знав, — мало не плачучи, сказав він, — що ця стрілка колись знадобиться! Я так довго беріг її! І ось тепер... тепер я нічим не можу вам допомогти! Бо вчора — тільки вчора! — її у мене хтось поцупив!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ,

у якому всі вирушають на розшуки стрілки

Це справді була прикра новина. Адже без стрілки годі й думати полагодити годинника. А без годинника Алі нічого й мріяти про повернення додому. Всі зажурено мовчали.

Та ось Аля підвела голову. В її очах засвітилася надія.

— А яка вона, ця хвилинка стрілка? — спитала дівчинка. Вона згадала дивний список одного з гвардійців, які охороняли її у підземеллі.

— Це довга пласка залізняка, з одного кінця загострена. На другому кінці у неї дірочка, у яку просувається чотирикутна вісь, — пояснив Недождень.

— Здається, я пригадую, де бачила її! — і Аля розповіла про список.

— Швидше туди! Це напевно стрілка! — нетямився на radoщах годинникарь.

За хвилину все з'ясувалося. Аля розповіла гвардійцям, навіщо їм знадобився цей дивний список.

Недобророда сам простяг його годинникареві зі словами: «Візьми, друже!».

— Та й взагалі, — сказав Недовус, — я бачу, що настав час скидати з себе це залізачця.

А Перший Недорадник оскаженіло тряс ґрати в'язниці.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ,

у якому ми дізнаємося, чому Перший Недорадник опинився за ґратами

Справді, як же Перший Недорадник опинився за ґратами?

Вранці він, як завжди, пішов до Тронної Зали, щоб одягти шолом. Обнишпорив усю нішу, та шолома не знайшов. Оскаженівши, Перший Недорадник став бігати по замку і з кулаками кидатися на всіх, хто траплявся

йому під руки. Переляканий начальник гвардійців утік із замку. Залишившись без командира, солдати покидали зброю і теж подалися навтьоки.

Безголовий Недорадник спустився у підземелля. Він порозкидав усе катове причандалля, намацав найбільшу сокиру і кинувся до в'язниці. Мабуть, вирішив сам відрубати Алі голову.

Та за ним, сховавшись за високу плаху, спостерігали Недоборода і Недовус. Коли Перший Недорадник ускочив за ґрати, вони швиденько зачинили за ним залізні двері. Тепер він був не страшний нікому!

Саме в цей час у підземелля спустився кат. Але замість Алі за ґратами плигав Недорадник без голови.

За своє життя кат немало бачив голів без тулубів і тулубів без голів. Але щоб тулуб без голови отак вистрибував і вимахував руками — таке він побачив уперше в житті! Він вирішив, що ремеслу його настав кінець. Бо навіщо тоді відрубувати голову, якщо тулуб і без неї наче несамовитий гасає по в'язниці?

Кат теж дременує із замку.

А Недороль Десятий визирнув зі спальні і побачив навкруги страшний переполох. Він зарився у ліжко, наче у копицю сіна, і тремтів там від страху так, що все ліжко ходило ходором.

Його довго не могли знайти. Аж поки хтось не здогадався зазирнути у ліжко. І звідти витягли зеленого від переляку маленького чоловічка, в якому ледве можна було впізнати Недороля Десятого.

Поліркуй над прочитаним

1. У 12 розділі Недороль каже Алі:

— Дорогу звідси знає тільки карлик Недочеревик, що стягує сюди увесь оцей мотлох.

Тут Недороль затнувся, бо згадав, що й сам знаходиться в цій країні.

— Але я не мотлох! Я — король!

Чи справді по-королівськи поводить себе Недороль? Наведи **два** приклади негідної поведінки Недороля.

2. Прочитай рядки з твору:

Двері до підземелля прочинилися. Сходами, крадучись, спускався Недороль Десятий. Він був у нічному ковпаку і в нічній сорочці. Щоб не перечепитися і не впасти, він перекинув поділ сорочки, наче плащ, через руку.

Назви слова, які в цьому епізоді є ключовими для розуміння характеру Недороля.

3. Недороль не допоміг Алі звільнитися з полону. Коли ж дівчинка потрапила в палац, то побачила, що на ліжку солодко спав Недороль. Як ця художня деталь доповнює характер Недороля?

4. Порівняй поведінку Недороля і царя Плаксія. Що в ній спільне, а чим різняться ці персонажі?
5. Порівняй поведінку Недороля і Недопопелюшки, коли обоє вони приходили до Алі в підземелля. Як ти охарактеризуєш поведінку кожного з них?
6. Українське народне прислів'я вчить: *Друзі пізнаються в біді*. Знайди в тексті приклад поведінки Недопопелюшки, який підтверджує правильність цих слів.
7. Чому Аля радить Недопопелюшці сховати шолом?
8. Чому Перший Недорадник потрапив за ґрати?
9. **Шляхетний, благородний** можна сказати про людину, яка відзначається високими моральними якостями. Назви персонажів казки, чия поведінку можна назвати шляхетною. Назви вчинки персонажів, що роблять їх шляхетними. Відповідаючи, спирайся на текст.
10. Назви персонажів казки, чия поведінка є негідною. Які якості ти в них засуджуєш? Відповідаючи, спирайся на текст.
11. Чим, на твою думку, закінчиться казка? Чому ти так думаєш? Прочитай закінчення твору і перевір свою здогадку.

Збагачуй своє мовлення

Розрізняй значення слів!

У казці Недопопелюшка *відімкнула* двері в'язниці і врятувала Алю.

Розрізняй значення слів *відмикати*, *відчиняти*, *відкривати*.

Відмикати — за допомогою ключа відкривати замок або що-небудь замкнене.

Відчиніти — відводити вбік стулки дверей, вікон тощо, роблячи вільним вхід, отвір.

Відкрити — витягати, знімати корок, кришку тощо, роблячи вільним отвір пляшки, банки, коробки.

Будь уважним до слова

Проміморити — говорити тихо і невиразно, нерозбірливо.

Наґлий — несподіваний, раптовий.

Домашнє завдання

Пограй у гру! Правила гри: назви попередній і наступний епізоди щодо вказаного в таблиці епізоду.

Подія, що відбулася	Попередня подія	Наступна подія
Аля знайомиться з Недоладьком	Недочеревик переносить Алю до країни Недоладії	Аля з Недоладьком ідуть до Недороля Десятого
Аля від Недороля Десятого дізнається про Державну Таємницю		
Аля побачила Першого Недорадника		
Аля дізнається таємницю Недочеревика		
Недороль підписує наказ про Аліну страту		
Недопелюшка визволяє Алю		
Недорадник потрапляє за ґрати		

Ми – творча особистість

У казці розповідається, як можна застосувати стрілку годинника замість списа. Як і в казці, у житті можна використати будь-який предмет не за прямим призначенням. Наприклад, двері можна пристосувати як стенд для своїх малюнків.

Обери будь-який один предмет і напиши якомога більше способів його застосування. Склади казку, включивши до неї твої оригінальні способи застосування цього предмета.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ, у якому Аля не впізнає деяких давніх друзів

Годинникар зі стрілкою спокійно повернувся на вежу. Не гаючи часу, він прив'язався мотузкою до товстої балки і заліз на циферблат велетенського годинника. Аля і Недопелюшка подавали майстру інструменти.

Коли Аля визирнула з вежі, у неї закрутилося в голові — так тут було високо. Якби ненароком мотузка обірвалася, Недождень неминуче розбився б. Але він, здавалося, зовсім забув про небезпеку і з насолодою працював.

Цифри на циферблаті радісно усміхалися йому, наче давньому знайомому. І знімали капелюхи, коли майстер постукав по них дзвінким молоточком: дзень-ззень, дзень-ззень! На циферблаті відчинялися віконечка і звідти нетерпляче визирали хвилини і секунди. Їм так уже хотілося скоріше на волю! А поважні години сварили їх, щоб не заважали майстру працювати.

І так радісно було у годинникаря на серці, що він заспівав! А години, хвилини і секунди йому підспівували!

А цифри танцювали, наче старовинний королівський балет.

— Ну хто відгадає,
чому так буває?
Годинник не всім
час один відбиває.
Комусь — поспішає,
комусь — відстає,
а декому — навіть назавжди стає!

І йому відповіли години:

— Бо кожна година — неначе людина.
Вона циферблатом крокує невпинно.
І дехто годині іти помагає,
а дехто годину
безжально вбиває!

Пісню підхопили хвилини:

— А кому приємно,
щоб його — вбивали?
А кому приємно,
щоб його — втрачали?
А кому приємно,
щоб його — губили?
Кожному приємно,
щоб його любили!

Не витримали і заспівали секунди:

— А дехто години вбиває!
А дехто хвилини втрачає!
А дехто секунди губить!
Бо дехто свій час не любить!

І знову заспівав годинникарь:

— А коли щодня і щогодини
не втрачаєш ти ані хвилини —
стане другом диво-циферблат,
і в ділах у тебе буде лад.

А далі всі підхопили хором:

— Бо кожна година —
неначе людина.
Вона циферблатом
крокує невпинно.

Тому ти годині
іти помагай,
тому ти ніколи
її не вбивай!

І ось уперше за багато років годинник почав вибивати час. З гарними мелодійними передзвонами відбивав він дев'яту годину ранку. Аля і Недопопелюшка слухали його і дивилися з бійниці вежі на місто. Воно лежало перед ними, наче на долоні.

Раптом до них долинув невиразний гомін. Аля побачила, що до площі суне натовп. Вів натовп Недоладько.

Недоладько дуже зрадів, коли побачив дівчаток живими та здоровими.

— А ми прийшли визволяти тебе, — звернувся він до Алі.

Аля обернулася і впізнала багатьох знайомих недоладян.

Потім знову перевела погляд на Недоладька і раптом ляснула себе по лобі.

— Стій тут, нікуди не ходи! — гукнула вона йому і зникла в замку.

Дівчинка побігла на кухню, знайшла у каміні кілька холодних вуглинок, міцно затисла їх у кулаці і поспішила назад.

— Стань отут, Недоладьку, — хвилюючись, попросила Аля. — Зніми, будь ласка, капелюха і повернися обличчям до сонця. — Вона поставила Недоладька впритул до кам'яного муру, перевела подих і взяла вуглинку. Намалювала йому друге вухо, підправила ніс, продовжила коротку ліву ногу.

Але нічого не змінилося. Що ж вона забула? Так, ямочку! Тремтячою рукою дівчинка торкнулася середини Недоладькового підборіддя...

І сталося диво! Вухо стало справжнім, перекривлена постать вирівнялася, нога подовшала... Перед Алею стояв стрункий, гарний хлопець. Недоладька важко було б пізнати, якби не ті ж щирі очі та добра і лагідна усмішка.

Аля сяjala від задоволення.

Хтось торкнувся її руки, і дівчинка побачила Недовуса, який стояв поруч і благально дивився на неї. Аля зрозуміла все без слів і швиденько домалювала йому правого вуса. Він одразу ж перетворився на справжній.

Ось коли Алі довелося попрацювати!

Недоладяни тісно обступили її. Знадобилася не тільки Алина голка з ниткою, але й викрутка, і вуглинки та ще багато різних інструментів, які позносили недоладяни.

Сонце підбилося височенько, та Аля все ще доробляла — малювала, зашивала, докручувала, прибивала.

А коли нарешті спинилася перепочити, побачила, що навкруги кипить робота. Недоладяни вже самі допомагали один одному. На площі стояв гамір: там щось прибивали, там пиляли, там клепали. І всюди сяjali усмішки! Усмішки, яких раніше так не вистачало у цій країні!

Нарешті Аля згадала про годинник. Його стрілки показували за п'ятнадцять хвилин дванадцятую. Вона побігла шукати Недоладька. Він саме щось пиляв разом з Недоштаньком, у якого штани вже мали обидві холоші.

— Ну от, — сказала їм Аля. — Тепер я спокійно можу повертатися додому. Адже я навчилася доробляти все, що починаю! Ходімо швидше до годинника, бо у нас обмаль часу! Кличте з нами всіх, хто хоче покинути цю недоладну країну.

Та Недоладько, опустивши голову, чомусь знічено переминався з ноги на ногу.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ, у якому Аля дістає подарунок

Але чому Недоладько зовсім не поспішає до годинника? Аля з подивом спостерігала за його дивною поведінкою.

— Що сталося? — спитала дівчинка.

— Розумієш, річ у тім, — винувато признався Недоладько, — що ми вирішили не покидати Недоладію. От такий компот! Розсуди сама — ти повернешся додому і домалюєш Недорадника. Він назавжди зникне з нашої країни. А Недороля ми влаштуємо на роботу — на яку він забажає. Потім доробимо все, що у нас ще не дороблено. І заживемо на славу! Адже це наша батьківщина! До того ж, хоч ми усі такі різні, але нам так гарно працюється разом! — додав він, обвівши поглядом площу, і посміхнувся. — Але ти повинна повернутися. Тебе там чекають — не дочекаються. А Недопопелюшка... — він спохмурів, — Недопопелюшка, нарешті, стане принцесою. Ось, — він вийняв з-за пазухи кришталевий черевичок, — ось другий черевичок для неї.

— А мене ви спитали, чи хочу я перетворюватися на принцесу?! — вигукнула Недопопелюшка і тупнула спересердя ногою.

Аля озирнулася і зацікавилася з подиву. Перед нею стояла чисто вмига дівчина у звичайних черевичках і звичайній сукні. І така гарна — у сто разів краща від найкращої з принцес!

— Недопопелюшка. — І Недоладькове обличчя негайно ж знову засяяло.

— А що ж буде з Недочеревичком? — раптом згадала Аля.

— А що він може нам зробити, коли ми разом? — усміхнувся Недоладько. — Нехай собі тягне сюди недороблені справи. А ми тут гуртом їх будемо доробляти. Але, звичайно, чим менше буде недороблених справ у вас, тим легше нам буде тут. От такий компот!

— Тоді будемо прощатися, — зажурено мовила Аля.

— Зачекайте, зачекайте, — раптом почулося з юрби, яка вже зібралася навколо Алі.

Юрба розступилася, і перед Алею опинився захеканий недоладянин. Він увесь був вишитий півнями. Аля придивилася пильніше. І раптом почервоніла, як ті півні. Вона зрозуміла, хто це! Це був недовишитий нею рушничок до бабусиноного дня народження. Він так вигадливо був перекручений і зав'язаний вузлами, що утворював постать стрункого чоловіка. А замість чуба хвацько закручувалися китиці. Старий знайомець усміхнувся і, віддихавшись, сказав:

— Я бачу, ти мене впізнала! Але не червоної так! Що було, то було! Я опинився тут і вже навіть знайшов друзів! — він озирнувся і витяг з юрби за руку дівчину. Це була гарна мережана шкарпетка, чистенька та охайна, хоч і заштопана в одному місці. В руках вона тримала якийсь згорток.

— Повернутися назад я не можу, — продовжував він, — та й не хочу. А щоб бабуса не залишилася без подарунка, ми ось... — і він кивнув на пакунок. Дівчина простягла пакунок Алі.

Аля взяла його і розгорнула. Там лежав новий, вишитий червоними півнями рушничок!

— Спасибі! — ледве вимовила від хвилювання Аля. — Щиро дякую! Як мені не хочеться з вами розлучатися! Але треба негайно попередити Сашка та інших дітей. — Прощавай, Недоладьку! — Аля піднялася навшпиньки і поцілувала його в щоку. — Не плач, Недопопелюшко! — втішила вона подругу, хоч у неї самої щипало у носі. — Не забувайте мене, а я вас ніколи не забуду.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ,

у якому Аля домальовує Першого Недорадника

Аля глянула на годинника. Стрілки показували за одну хвилину дванадцять. Аля витягла з кишені стрічку і швиденько заплела косу. Годинник почав відбивати дванадцятю.

*І до-роби!
І до-пиши!
І роз-почни!
І не лиши!
І до-їдай!
І до-пивай!
Із Недо-ладіі
ТІКАЙ! —*

Ілюстрація
Володимира Девятова

проказала дівчинка.

І враз їй здалося, що вона знову впала зі стільця. Бо сиділа на підлозі у своїй кімнаті. Все було, як і раніше. Лише біля неї лежав пакуночок з рушничком.

«Неначе у ракеті!» — подумала Аля. Підвелася з підлоги і знайшла у книжковій шафі старий альбом з недомальованим чоловічком. Дівчинка взяла олівець і почала домальовувати йому голову.

У кімнаті було тихо. Тільки олівець шурхотів по альбомному листку. І Аля мимоволі почала наспівувати пісеньку, яка склалася сама собою.

*— Бувають ще на світі
справжнісінькі дива:
під гумкою зникає
у когось голова!
Комусь не вистачає
то серця, то руки,
з'являються на світі
недо-
чере-
вики.*

*Бувають чудеса
справжнісінькі на світі!
Виходить, ти і я
за все-усе в одвіті?
Що тут не доробив —
отам вилазить боком!
Буває, що добро
з одним виходить оком!*

*А чесність — без руки,
а правда — без ноги!
Буває, що і з друзів
виходять вороги!
От і виходить — перше
гарненько поміркуй,
а потім вже —
не допиши,
не дороби,
не докажи
або не домалюй!*

Аля дуже старалася. Однак обличчя у чоловічка знову, як і першого разу, вийшло хуже і зле. Та перемальовувати Алі було ніколи — на неї чекала важлива справа: з кишеньки виглядав ріжок довгого списку шелеп-недотеп.

А в цей час у Недоладії Недовус і Недоборода, які все ще вартували Першого Недорадника, побачили, як той швидко-швидко закрутився на одному місці, наче дзиґа, і... зник, наче його і не було!

— А тепер швидше поздоровити бабусю!

Аля взяла рушничка і враз зупинилася.

Але як же вона подарує його бабусі, коли не сама вишивала цих гарних червоних півнів?! «Та якби я не навчила їх доробляти, цього рушничка взагалі б не було! — подумала Аля. — Виходить, у ньому є й часточка моєї праці! Отже, так і скажу бабусі — це від мене і від моїх друзів!» І дівчинка рішуче прочинила двері до бабусиної кімнати.

**РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ,
останній, і хоч він дуже короткий,
його не можна вважати недоробленим,
бо такі вони і є, ці останні розділи,
які ще зветься епілогами**

Карлик Недочеревик і досі тиняється по білому світу і збирає в Недоладію недороблені справи. А недоладяни негайно їх доробляють. І невідомо, хто кого переможе, бо ще багато тут у нас недороблених справ.

Недороль Десятий влаштувався працювати нічним сторожем. Він цілі ночі грає сам з собою в кості. Кат працює гострильником. Краще за нього ніхто не може нагострити кухонного ножа чи ножиці.

А Перший Недорадник висить у Алі над письмовим столом, пришпилений до стіни. Він злісно дивиться на Алю. Адже це через неї він так і не став королем. Але тепер Аля аніскілочки його не боїться.

Та й ніколи їй звертати на нього увагу. Адже в кишеньці у неї ще величезний список з адресами, на які вона неодмінно мусить завітати.

А до тебе вона ще не приходила?

Поліркуй над прочитаним

1. На карті покажи маршрут, за яким мандрувала Аля країною Недоладією.

2. Прочитай слова пісеньки годинника. Поясни значення поетичного рядка про час: *Комусь — поспішає, комусь — відстає, а декому — навіть назавжди стає!*
3. Як ти розумієш вираз із пісеньки годинника, що дехто *годину безжально вбиває*? Запам'ятай сталий вираз **убивати час**, що означає *марнувати час*. Склади з цим виразом речення.
4. Яка головна думка пісеньки годинника? Розкажи, як ти розпоряджаєшся своїм часом.
5. Які зміни відбулися в Недоладії, коли відремонтували годинник? Прочитай про це в казці.
6. Що допомогло Алі та недоладянам перемогти Недочеревика? Прочитай, як пояснює це Недоладько.
7. Багато випробувань змінили Алю на краще. Які висновки з подорожі країною Недоладією зробила вона для себе?
8. Як змінювалося ставлення автора до Алі протягом твору? Наведи приклади.

9. Як ти думаєш, якою повинна бути людина в уявленні автора? Поясни свою думку.
10. Які важливі питання порушує Галина Малик у повісті-казці «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»? Як треба ставитися до проблем у своєму житті?
11. У пісеньці Алі є слова, які виражають головну думку повісті-казки. Прочитай і прокоментуй їх.
12. Чому тільки Аля змогла змінити життя в країні Недоладії, а іншим мешканцям раніше це було не під силу?
13. Сформулюй тему твору.

Домашнє завдання

1. Перекажи повість-казку «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» **трьома-чотирма** реченнями.
2. Визнач, кому з казки належать такі характеристики, учинки або деталі портрета:
 - А) завжди усього боїться, а його не боїться ніхто;
 - Б) носить червоний ковпак, злий і підступний, не має душі;
 - В) лагідні очі, добра та щира усмішка, товариський;
 - Г) щоранку обов'язково заходить до Тронної Зали, його обличчя, жорстокого й сердитого, ніхто не бачить;
 - Ґ) щирий друг, уболіває за справи, має химерний одяг;
 - Д) має сто незавершених справ, приходиться на допомогу іншим.
3. Які особливості будови цього твору? Назви **не менше трьох**.

Ти – творча особистість

Склади та запиши буріме (детальніше про буріме дивися у Словничку-довідничку).

Напиши буріме у формі двовірша на вільну тему, використавши такі рими:

слово – чудово;

літо – наліто;

знати – мати;

гра – сестра;

сонце – у долоньці.

Перевір себе

1. Накресли в зошиті таблицю та заповни її. На перетині вертикальної та горизонтальної колонок постав, де треба, знак +. Зроби висновок про особливості вивчених літературних казок.

Назва казки	Казкові зачин і кінцівка	Казкові слова	Казкові предмети або казкові події	Магічні числа	Добро перемагає зло
«Фарбований Лис»					
«Хуха-Моховинка»					
«Цар Плаксій та Лоскотон»					
«Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»					

2. Підготуй за темою «Літературні казки» запитання для однокласників, за якими можна перевірити їхні знання.

Упізнай героїв казки. Хто її автор?

ЗАГАДКИ

Пригадай із початкових класів, який твір усної народної творчості називають загадкою.

Наведи **два-три** приклади загадок. Як вони утворилися?

Загадки люди почали складати ще в сиву давнину. Тоді ці маленькі твори були не веселою розвагою, а серйозним випробуванням для юнаків. За допомогою загадок старші й досвідченіші чоловіки перевіряли розум хлопців. Уважалося, що якщо підліток не може виконати завдання, то він ще не готовий до дорослого життя. Цей обряд посвяти юнаків відображено і в казках, коли казкового персонажа випробовують завданнями та загадками. Хлопець мав виявити кмітливість, винахідливість, розум.

Пізніше в розгадування загадок розважалися парубки та дівчата. Минуло чимало часу, перш ніж загадка перетворилася в дитячу розвагу. Але вона так само, як і в давнину, перевіряє розум, знання, кмітливість.

Загадка — це стислий поетичний, часто ритмізований вислів, що треба відгадати, у якому в прихованій формі зашифровано якийсь предмет чи явище.

Слово *загадка* утворено від слова *гадати*, що означало в давні часи думати, вгадувати, загадувати.

Чим цікава загадка? Перш за все своїм прихованим змістом. Предмет, який «сховали» в ній, треба шукати під натяком, описом характерних ознак. Наприклад, є така загадка: *Коло вуха завірюха, а у вусі ярмарок*. Щоб її розгадати, треба хоч раз притулити вухо до бджолиного вулика й послухати тихе гудіння в ньому. Воно може нагадувати звуки хурделиці, а постійний рух бджіл у вулику — гамір на ярмарку. Так через опис явища можна здогадатися про прихований предмет.

Часто в загадці предмет порівнюють з істотою: *Руками махнув — дерево зігнув (Вітер)*. У деяких загадках істоту, предмет або явище

вказано через заперечення або протиставлення: *Без рук, без ніг, а по полю гасає. (Вітер.) Не живе, а за людиною ходить. (Тінь.) Не художник, а малює. (Мороз.)*

Загадки бувають розповідними реченнями: *Під землею птиця кубло звела і яєць нанесла. (Картопля.) Сімсот соколят на одній подушці сплять. (Соняшник.)* Часто загадку оформлено питальним реченням: *Що іде, не рухаючись з місця? (Час.) Що росте догори коренем? (Бурулька.)* Розрізняють кілька груп загадок: про людей і їхнє життя, про природу та її явища, про рослини, тварин тощо.

1. Назви, до якого виду належить кожна група загадок. Відгадай їх.
 - Чорна корова всіх поборола. Білий віл всіх підвів.
Шумить, гуде і все горою йде.
Тисяча овець, а між ними один баранець.
 - Сам маленький, а шуба дерев'яна.
Без очей, без рук, а лізе на дрюк.
Маленьке, кругленьке, зачепи — плакати будеш.
 - Плавала, купалася, сухесенька осталася.
Влітку сірий, взимку білий.
Два рази родиться, один раз вмирає.
 - Зранку ходить на чотирьох, вдень на двох, увечері на трьох.
У хлівці два ряди баранців, і всі біленькі.
Було собі два брати й обидва Кіндрати, через доріжку живуть і один одного не бачать.
 - Не їсть, не п'є, а стоїть та б'є.
Зуби є, а рота нема.
По дроту ходить, півтму розгонить.
2. Поясни, як утворено загадки.

Не кравець, а з голками ходить.
По морі золотий човник пливе.
Ішла баба з гір та несла сто шкір.
3. Відгадай загадки.

По землі скаче, а в воді пливе.
Хто на собі свій будинок носить?
Під одним дахом чотири братики.
Мовчить, а сто дурнів навчить.
По землі бігає, під лавою спати лягає.
Без рук, без ніг, а всіх кладе на постіль.

Ходить пані в золотім жупані, куди гляне — трава в'яне.
Один усю роботу робить, другий господаря молоком поїть,
третьої хату стереже.

У зеленій оболонці, а всередині — як сонце.

Складеш — клин, розкладеш — гриб.

І печуть мене, і варять мене, і їдять, і хвалять, бо я добра.

Солоне, а не сіль, біжить, а не річка, блищить, а не золото,
коли б угадати та менш його знати.

Домашнє завдання

1. Що таке загадка? Навіщо люди склали загадки?
2. Як утворюються загадки?
3. Назви, із чим ти можеш порівняти такі предмети і явища, як вітер, сонце, дорога, зубна щітка, книжка. Склади з ними загадки.
4. Вивчи напам'ять кілька загадок, загадай їх своїм друзям.

ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

Пригадай із початкових класів, які народні твори називають прислів'ями та приказками.

Наведи **два-три** приклади прислів'їв і приказок.

Почнемо пояснення з однієї невеличкої оповідки. Жив-був на світі в давні часи молодий недосвідчений кравець. Прийшов до нього замовник і попросив пошити нову сорочку. Кравчику хотілося якомога швидше виконати роботу, тому він, не довго думаючи, розкріїв полотно, хутенько зшив його частинки — і сорочка готова! Прийшов до нього чоловік, поміряв — не може сорочки одягнути! Вона на нього мала! Осудливо подивився він на кравчика-недотепу та й порадив йому: «Сім разів відміряй, а потім уже ріж». З часом забувся той перший випадок про кравчика, але люди, коли хотіли попередити когось бути уважнішим, не поспішати, казали прислів'я: *Сім разів відміряй, один — відріж*.

Усі прислів'я та приказки, як у краплинці води, узагальнюють життєвий досвід наших предків. Вони відбивають спостереження народу про поведінку людей, їхні характери, процеси праці, явища природи, господарську діяльність тощо. Прислів'я та приказки є таким собі прадавнім усним зведенням правил, за якими потрібно жити. Вони радять і застерігають, схвалюють

або засуджують чиюсь поведінку. Ці влучні вирази звеличують сміливих, розумних і працьовитих людей, висловлюють зневагу до ледарів, боягузів, хвальків.

Прислів'я та приказки є влучними й точними виразами, тому що їхній зміст удосконалювався протягом сотень літ. Вони поетичні й мають глибокий зміст, а також дуже прості за формою.

Чому ці вирази легко запам'ятати? Перш за все тому, що вони короткі: *Діло майстра величає! Вік живи — вік учись. З неба хліб не падає. Більше діла — менше слів.* Часто слова в них римуються: *Хто мови своєї цурається, хай сам себе стидається. Без охоти нема роботи.*

Прислів'я — короткий стійкий народний вислів з повчальним змістом, що виражає закінчену думку. Наприклад: *Брехнею світ пройде, а назад не вернешся. Вмієш казати, вміє і мовчати. Як батька покинеш, то й сам загинеш. Не копай іншому ями, бо сам упадеш. Людей питай, а свій розум май. Краденим добром не забагатієш.* Зміст частини прислів'їв ти розумієш з прямого значення слів: *Навчай інших — і сам навчишся. Будь господарем своєму слову.* В інших прислів'ях значення виразу є переносним. Наприклад, у прислів'ї *Трудова копійка годує довіку* йдеться не про копійку, а про те, що людина повинна бути працьовитою.

Особливості народних прислів'їв такі:

- узагальнення народного досвіду;
- повчальність;
- малий обсяг;
- стислість і влучність висловленої думки;
- поетичність;
- використання слів у прямому й переносному значеннях.

Прислів'я об'єднують у тематичні групи: про працю, про родину, людські чесноти, про пісню, природу, господарську діяльність людини, про пори року.

Приказка — влучний вислів, який не виражає закінченої думки й не має повчального змісту. Наприклад: *Сорока на хвості принесла* (стало відомо про щось); *косо, криво, аби живо* (про недбале виконання роботи); *всякому овочеві свій час* (треба робити все вчасно). Приказка може бути частиною твого речення: Мені цю вісточку *сорока на хвості принесла*; виконав домашнє завдання абияк — *косо, криво, аби живо*; учися в школі старанно, адже *всякому овочеві свій час*.

Іноді приказка може входити до складу прислів'я: *Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже (мазати медом — приказка); Щоб пізнати людину, треба з нею пуд солі з'їсти (з'їсти пуд солі — приказка).*

Прислів'я і приказки — неоціненне джерело народного досвіду. Українські письменники завжди цінували ці перлини народної мудрості, досліджували їх, використовували і використовують у своїх творах.

1. Назви тему, якій присвячені прислів'я кожної групи.
 - Легше тобі на душі стане, як пісня до твого серця загляне.
Найдорожча пісня, з якою мати мене колисала.
Хто співає, той журбу проганяє.
 - Добре ім'я краще багатства.
Добре роби — добре й буде.
Добре треба шукати, а зло саме прийде.
 - Сухий березень, теплий квітень, мокрий май — буде хліба урожай.
Як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі.
Ластівка день починає, а соловей його кінчає.
2. Згрупуй прислів'я за темами: «Дружба», «Праця», «Сила слова».

Не взявшись за сокиру, хати не зробиш.
У лиху годину пізнаєш вірну людину.
Від меча рана загоїться, а від лихого слова — ніколи.
Де працюють, там густо, а де гайнують, там пусто.
Від теплого слова і лід розмерзається.
Будинки зводять не язиком, а сокирою.
Добре братство миліше, ніж багатство.
Треба нахилитися, щоб з криниці води напиться.
Для приятеля нового не пускайся старого.
Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш.
3. Знайди в кожній групі «зайве» прислів'я.
 - Всякій матері свої діти милі.
Дитина хоч кривенька, та батькові-матері миленька.
Своя хата не ворог, — коли прийдеш, то прийме.
І сова хвалить свої діти.
 - Береженого Бог береже, а козака — шабля.
Нащо й клад, коли в сім'ї лад.
Бог не без милості, козак не без долі.
Де козак, там і слава.

- Будеш з книгою дружити — буде легше в світі жити.
Розум — скарб людини.
В домі без книги, як без вікон, темно.
З книгою жити — з добром дружити.

Домашнє завдання

1. Що таке прислів'я? Наведи **три** приклади прислів'їв.
2. Що таке приказка? Наведи **три** приклади приказок.
3. Назви, які приказки входять до складу прислів'їв.

Береженого Бог береже, а козака шабля.
Вискочив, як Пилип з конопель.
Голка в стіжок упала — пиши пропала.
З миру по нитці — голому сорочка.
На городі бузина, а в Києві дядько.
Наука в ліс не веде, а з лісу виводить.
Не кажи гоп, поки не перескочиш.
Не лізь поперед батька в пекло.

МЕТАФОРА

У перекладі з грецької мови слово *метафора* означає *перенесення*. **Це різновид художнього тропу, у якому назву одного предмета перенесено на інший, якщо за якимись ознаками вони подібні.** Наприклад: *язик полум'я, ніжка стола, мишка комп'ютера* тощо. До таких метафор ми звикли, їх називають «мертвими» — і вони нас не вражають.

Але мета поезії — схвилювати читача, викликати в нього феєрверк асоціацій, збурити емоції. Тому кожен автор прагне сполучати слова оригінально й утворювати оригінальні метафори.

Метафору ще називають згорнутим порівнянням. Спробуємо простежити ланцюжок перетворення порівняння в метафору на прикладі виразу *чорна хмара розкинула над нами свої крила*. У ньому хмару порівнюють із птахом: *хмара простяглася на все небо так широко, наче орел розкинув крила*. Другий крок — залишаємо лише суттєві в даному разі ознаки предмета, з якого зроблено перенесення: *хмара розкинула крила*.

1. Поясни, як утворено метафору в реченні «...море дере свою синю одежу об скелі на білі клапті...» (М. Коцюбинський).
2. У прикладах загадок на с. 125–126 вибери одну-дві загадки і поясни використання в них метафори.

ЛЕОНІД ГЛІБОВ
(1827–1893)

ЧАРІВНИК УКРАЇНСЬКОЇ БАЙКИ

Немає в нашій країні жодної людини, яка б не знала хоч однієї байки Леоніда Івановича Глібова. Пам'ятаєте: «На світі вже давно ведеться, що нижчий перед вищим гнеться, а більший меншого кусає та ще й б'є — затим що сила є...»? Усього ж українською мовою письменник написав 107 байок! Цікаві дорослому і малому, вони захоплюють непростими стосунками персонажів, пошуками правди і справедливості. Сила байок Глібова — в активній позиції автора на захист прав зневаженої, знедоленої простої людини.

А ще Леонід Глібов був ніжним поетом-ліриком. Найвідомішим із його ліричних творів є вірш «Журба», музику до якого написав видатний український композитор Микола Лисенко. Задушевні слова й ніжна мелодія так полюбилися українцям, що згодом твір почали вважати народною піснею.

Є в Леоніда Івановича Глібова ще одна — особлива — група творів — віршики, загадки, жарти, оповідання для дітей. Вони надзвичайно чарівні, бо наповнені любов'ю до малечі, радістю й теплом.

Малята вчать ті сонячні слова,
Що, ніби чародійник, з рукава
Ти сипав їм і в мудрості не схибив, —

так про Леоніда Глібова написав український поет Максим Рильський.

Автор друкував свої твори для дітей у єдиному в Україні наприкінці XIX століття дитячому журналі «Дзвінок» і підписував їх просто — дідусь Кенир. Дітвора радо читала й зачувала їх напам'ять, бо були вони веселими й дотепними. І ніхто не здогадувався, що писав ці життєрадісні поетичні витвори під лінійку

з лупою в руках хворий літній чоловік, який на схилі літ нічого не бачив. За останні три роки життя тяжко хворий байкар написав понад 50 віршованих загадок, жартівливих пісеньок та акровіршів для дітей.

А нуте, діти, ось сідайте!
Я загадку за хвіст піймав, —

так задушевно запрошував до розмови своїх читачів дідусь Кенир. І це було не загравання з діворою, а щира бесіда з ними. А «секрет» популярності дитячих творів Леоніда Глібова крився в тому, що в них щедро використано елементи усної народної творчості.

Так само по-дружньому письменник спілкувався зі своїми учнями, коли працював учителем. Леонід Іванович так цікаво розповідав матеріал з історії та географії, що мимоволі викликав захоплення предметом і прищеплював вихованцям потяг до знань.

Л. Глібов був переконаний, що несправедливість у суспільстві можна подолати освітою і підвищенням культури простих людей. Саме тому він брав активну участь у роботі спеціальних шкіл для народу, які називалися недільними школами. Серед учнів Л. Глібова був майбутній письменник Г. Успенський і батько видатної української письменниці Лесі Українки П. Косач. Маленька Леся виховувалась на творах Леоніда Глібова, багато його байок знала напам'ять.

Пам'ятник Л. Глібову в Седневі

1. У який час жив і творив Леонід Глібов? За форзацом на початку підручника з'ясуй, звідки родом письменник.
2. Вибери з перелічених, які твори писав Л. Глібов: повісті, байки, вірші, поеми, загадки, казки, жартівливі оповідання.
3. Який вірш письменника став народною піснею? Хто написав музику до слів?

ХИМЕРНИЙ, МАЛЕНЬКИЙ

Химерний, маленький,
Бокастий, товстенький
Коханчик удався;
У тісто прибрався,
Чимсь смачним напхався,
В окропі купавсь.
На смак уродився,
Ще й маслом умився,
В макітрі скавав...
Недовго нажився,
У дірку скотився,
Круть-верть — та й пропав.

Хотів був догнати —
Шкода шкандибати:
Лови не лови!
А як його звати —
Лінуюсь сказати,
А нуте лиш ви!
«То ж, діду коханий,
Вареник гречаний!» —
Кричить дівтора.
Чому не вгадати!
Не бігать шукати
Такого добра.

Поліркуй над прочитаним

1. Із скількох частин складається загадка?
2. Прочитай першу частину. Про який предмет у ній розповідається?
3. За якими ознаками ти здогадаєшся, що в загадці йдеться про вареник? Наведи приклади з твору.
4. Між ким ведеться розмова в загадці? Чому ти так думаєш? Відповідаючи, посилайся на твір.
5. Яким ти уявляєш оповідача цієї загадки? Що характерно для його мовлення? Наведи приклади з тексту.
6. Випиши в робочий зошит епітети та поясни їх роль.

Слова *маленький, товстенький, коханчик* — це пестливі слова.

Пестливими називають слова із відтінком зменшуваності або ніжності: *сонечко, качечка, хлоп'ятко, пісенька* тощо.

Збагачуй своє мовлення

1. Добери в наступних реченнях синоніми до слова **химерний**. Які ще синоніми до цього слова ти знаєш? Перевір відповідь за Словничком синонімів.

- **Химерний**, маленький,
Бокастий, товстенький
Коханчик удавсь... (Л. Глібов).
 - Мов бачу тихую оселю
В якомусь світлі чарівнім:
Тремку, химеристу веселку
Округ лампади... (М. Старицький).
 - Семен Палій був на все село чудний та дивний (Марко Вовчок).
 - Ось сафора, диковинне південне дерево (О. Гончар).
2. Добери в наступних реченнях синоніми до слова **шкандибати**. Які ще синоніми до цього слова ти знаєш? Перевір відповідь за Словничком синонімів.
- Хотів був догнати —
Шкода **шкандибати**:
Лови не лови! (Л. Глібов).
 - Напилась я в криниці води. Іду я по дорозі та шкутильгаю (І. Нечуй-Левицький).
 - Коли це незабаром і стара шкандиляє (Панас Мирний).
 - Катря? Їх же дві — молодша на ліву ногу накульгує, а старша на праву (Є. Гуцало).

Будь уважним до слова 🔍

Прибрати́ся — тут: одягнутися.

Окрі́п — кипляча або дуже гаряча вода.

Макі́тра — глиняний посуд із широким отвором.

Які значення має слово **макітра** в таких реченнях?

Для чого у тебе **макітра** на плечах? (І. Волошин).

Полетів татарський баша з коня сторчкака бритою **макітрою**... (Панас Мирний).

Моя стара кожного дня два чавуни борщу варить і дві **макітри** пирогів пече (Гр. Тютюнник).

ЩО ЗА ПТИЦЯ?

Між людьми, як пташка, в'ється,

У людей і їсть, і п'є;

Ходить старець, просить, гнеться,

А у неї всюди є.

Поліркуй над прочитаним

1. За якими ознаками ти здогадуєшся, що в загадці йдеться про муху?
2. Чому в загадці мусі протиставляється старець?
3. Зверни увагу на перші літери в кожному віршованому рядку. Яка особливість цієї загадки?
4. Назви порівняння та поясни його роль.

«Що за птиця?» — це акровірш.

Акровірш — загадка, відгадку на яку можна прочитати за першими літерами кожного рядка.

Збагачуй своє мовлення

1. Які значення має слово **ВИТИСЯ** в таких реченнях?
 - Між людьми, як пташка, в'ється... (Л. Глібов).
 - В лузі на калину в'ється ожина (Народна пісня).
 - Несе Галя воду, коромисло гнеться,
За нею Іванко, як барвінок, в'ється (Народна пісня).
 - Оце тая стежечка ізвивається (І. Франко).
 - В'ється вороння з ранку до півдня (А. Малишко).
2. У якому прикладі слово **ГНУТИСЯ** має таке саме значення, як і в акровірші?
 - Ходить старець, просить, гнеться... (Л. Глібов).
 - Дуб лопається, а лозина нагинається (Прислів'я).
 - Тарасюк підбурює бідноту не гнутись перед багатіями (А. Ішук).

Будь уважним до слова

Старець — тут: бідна, убога людина, що просить милостині.

ХТО ВОНА?

Лиха зима сховається,
А сонечко прогляне,
Сніжок води злякається,
Тихенько тануть стане, —
І здалеку бистресенько
Вона до нас прибуде,
Кому-кому любесенько,
А діткам більше буде.

Поліркуй над прочитаним

1. Прикмети якої пори року описано в загадці? Прочитай про них у тексті.
2. За якими ознаками ти здогадуєшся, що в загадці йдеться про ластівку?

3. Назви пестливі слова. Яку роль вони відіграють у загадці?
4. Наведи з акровірша приклади рим.
5. Випиши тропи та поясни їх роль.

Збагатуй своє мовлення

У загадці сказано: *І здалеку **бистресенько** вона до нас прибуде*. Добери до виділеного слова синоніми з наступних речень. Які ще синоніми до цього слова ти знаєш? Перевір відповідь за Словничком синонімів.

- По стернях батько плуг веде, важка робота хутко йде (Я. Щоголів).
- Пливи, пливи, утко, проти води прудко (Народна пісня).
- Кинулись вони прожогом до їжі, забувши нас і привітати (В. Самійленко).
- Ольга чимдуж поспішає (А. Хижняк).
- Через кладку притьмом мчав чоловік (М. Рудь).
- Умить забуто все (М. Рильський).
- Все робилось похапцем, швидко, жваво (І. Нечуй-Левицький).

Будь уважним до слова

Які значення має слово **лихий** у таких реченнях?

- Лиха зима сховається,
А сонечко прогляне... (Л. Глібов).
- Лихий передобіток і найліпший обід попсує (Прислів'я).
- Лихий попутав (Приказка).
- Зазнала Лисичка лихої пригоди (І. Франко).
- Злий! Недобрий чоловік, лихий!
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить оце! (Т. Шевченко).

ХТО РОЗМОВЛЯЄ?

«**О**й я бідна удовиця, —
Стала хникать жалібниця, —
Он калина, — їй не так!
Кажуть, пісні їй складають,
А про мене забувають,
І ніхто ніде ніяк!..»
 «**С**тій лиш! Слава не брехуха, —
Обівзалась джеркотуха,
Розбирає, що і як!
От я славі догодила,
Кашку діточкам варила,
А тобі не вдасться так».

Поліркуй над прочитаним

1. Хто веде розмову в акровірші?
2. Поясни, що означає в акровірші вислів *ніхто ніде ніяк*.
3. Чому про осоку всі забувають?
4. На яку рису характеру сороки натякає оповідач у загадці?
5. Що означає вираз *От я славі догодила*?
6. Чи здогадався / здогадалася ти, на яку кашку натякає сорока? Відповідь перевір за Словничком-довідничком.
7. Назви, які пестливі слова використано в акровірші. Яка їх роль у творі?

Збагацуй своє мовлення

У загадці сказано: *Ой я бідна удовиця, — стала **хникать** жалібниця...* Добири до виділеного слова синоніми з наступних речень. Які ще синоніми до цього слова ти знаєш? Перевір відповідь за Словничком синонімів.

- Ньюниш, за мамою скучив (*Н. Рибак*).
- Зінка злякалася, пхикала, просилася (*Ю. Мушкетик*).
- Налякані діти починали ревіти (*М. Коцюбинський*).
- Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні сльози (*І. Франко*).
- О, не ридай, моя старенька, твій син повернеться назад! (*В. Сосюра*).

Будь уважним до слова

Осока́ — назва трави, має гострі краї листочків.

Удові́ця, вдовá — жінка, у якої помер чоловік.

Джеркоту́ха — та, хто джеркотить.

Джеркоті́ти (про птахів) — кричати, видавати різкі й короткі, часто повторювані звуки.

ХТО СЕСТРА І БРАТ?

«Глянь на мене, вітрику, чи гарно прибралась?

Рано до схід сонечка росою вмивалась,

Є у мене листячко, пахучії квіти,

Чому ж мені, вітрику, ой чом не радіти?

Краще в полі нашому над мене немає,

Аж до моря славонька про мене літає,

Із моєї сипанки смачна страва буде,

Поливку і маслечко дадуть добрі люде!»

«**Р**івна, сестро милая, нам доля з тобою, —

Обізвався братичок десь за бороною. —

Скрізь по людях склалася і про мене слава,

Он і в полі, вітрику, кипить моя страва».

Поміркуй над прочитаним

1. Кого в акровірші названо братом і сестрою?
2. Якими словами гречка описує свій зовнішній вигляд? Прочитай рядки з твору.
3. Чому гречка каже про себе *Аж до моря славонька про мене літає?*
4. На що натякає просо, коли говорить: *Рівна, сестро милая, нам доля з тобою?*
5. Яку страву має на увазі просо в реченні *Он і в полі, вітрику, кипить моя страва?*
6. Порівняй народні загадки з літературними загадками Л. Глібова. Визнач, що в них спільного, а чим вони різняться.
7. Визнач художні засоби у творі та поясни їх роль.
8. Який настрій у тебе створюють загадки Л. Глібова?

Будь уважним до слова

Полівка — підлива, підливка, соус.

Борона́ — знаряддя для обробітку ґрунту.

Домашнє завдання

1. Із книги кулінарних рецептів випиши назви українських страв, які можна приготувати з гречки та проса. Поділися ними з однокласниками.
2. Прочитай акровірші Л. Глібова, які не вивчали на уроках літератури. Розкажи про них своєму другові/подрузі в класі.

Ти – творча особистість

Напиши акровірш про будь-який предмет чи тварину.

Твої літературні проекти

Добери приказки та прислів'я, загадки, у яких використано цифри, та уклади збірку «Математичні перлини народної мудрості». Представ свою роботу в класі.

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ НАШОГО НАРОДУ

«Карта розуму» розділу

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» — НАЙДАВНІШИЙ ЛІТОПИС НАШОГО НАРОДУ

Ти вже знаєш, що **літопис** — це твір, у якому розповідь велася за роками. Слово *літопис* утворено від двох слів — *літо*, що в давньоруській мові означало *рік*, та *писати*.

Над літописами в Русі-Україні працювали ченці, які збирали та переповідали відомості про різноманітні події в житті країни. Єдиного автора літопису не було. Часто кілька ченців брали участь у написанні твору.

Літописи розповідали про князів, важливі події в житті країни. За літописами сучасні вчені дізнаються про те, чим жили наші предки у стародавні часи. Тому літописи є пам'ятками історії. Але мова літописних оповідей яскрава та емоційна, в них автори використовували художні засоби. Тому літописи є разом із тим зразками словесного мистецтва.

Найдавніший літопис у Русі-Україні — «Повість минулих літ». Він був написаний у Києві на початку XII століття. Це історична та літературна пам'ятка нашого народу. У ньому розповідається про діяння князів, а також використано народні перекази й легенди.

Вважають, що над літописом «Повість минулих літ» працював талановитий чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. Прізвище Нестора не відоме, тому поширене його ім'я нині — **Нестор Літописець**.

1. Який твір називають літописом?
2. Коли створено перші літописи?
3. Хто брав участь у написанні літописів у Русі-Україні?
4. Чому давньоруські літописи є історичною та літературною пам'ятками нашого народу?
5. Що ти знаєш про «Повість минулих літ» та його автора?

Нестор Літописець.
Скульптор М. Антокольський

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ

ТРИ БРАТИ — КИЙ, ЩЕК, ХОРИВ І СЕСТРА ЇХНЯ ЛИБІДЬ

І були три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, а сестра в них була Либідь. Сидів Кий на горі, де тепер узвіз Боричів. А Щек сидів на горі, яка зветься нині Щекавицею, а Хорив — на третій горі, від нього вона прозвалася Хоривицею. І збудували вони місто в ім'я старшого брата свого і нарекли його Київ. Був круг міста ліс та бір великий, і ловився там всякий звір, і були мужі мудрі і тямущі. А називалися вони полянами, від них поляни і донині в Києві.

Дехто, не знаючи, каже, що Кий був перевізником коло Києва, мовляв, був перевіз з того боку Дніпра; тим-то й говорили: «На перевіз на Київ». Але якби Кий був перевізником, то не ходив би він до Царгорода. А Кий князював у своєму роду і ходив до царя грецького, і той цар, переказують, зустрічав його з великою шанобою та почестями.

Коли ж він повертався, Кий, то прийшов на Дунай, полюбив одне місце, і поставив там невеликий городок, і хотів було сісти в ньому своїм родом, та не дали йому навколишні племена: так і донині називають придунайці те городище — Києвець. Кий же, повернувшись у своє місто Київ, тут і помер. І брати його, Щек і Хорив, і сестра їхня Либідь тут же померли.

Поліркуй над прочитаним

1. Хто за легендою заснував місто Київ?
2. Як характеризує літописець Кия та його братів? Прочитай про них у тексті твору.

3. Опиши місцевість довкола Києва. Прочитай опис природи в легенді.
4. Назви **два** можливі заняття князя Кия. Яке з них є, на думку літописця, правдивіше?
5. Назви **один** доказ того, що Кий був князем, а не перевізником.
6. Як ти думаєш, історія про Кия, Щека, Хорива і Либідь правдива чи вигадана? Доведи свою думку.

Будь уважним до слова 🔍

Городо́к, городи́ще, го́род — містечко, місто.

Ца́ргород — столиця Візантії.

Дуна́йці — люди, що жили на берегах річки Дунай.

Поля́ни — одне з племен на території Русі-України.

Про значення слова **тямущий** здогадайся зі значення синонімів у таких реченнях:

Новиков став найціннішим розвідником, хоробрим, завзятим, кмітливим (О. Копиленко).

Цей Олекса — метикований, дотепний хлопець (І. Цюпа).

Добре тому вчиться грамоти, в кого покмітлива голова (Словник Б. Грінченка).

Які ще синоніми до цього слова ти знаєш? Перевір відповідь за Словничком синонімів.

Література в колі мистецтв 🏛️

Поясни, як у трьох видах мистецтва — словесному, скульптурі та графіці — зображено легендарних князів Кия, Щека, Хорива і їхню сестру Либідь.

Пам'ятник засновникам Києва.
Скульптор В. Бородай

Графіка О. Данченка

Ти – творча особистість

Напиши невеликий вірш на тему «Заснування Києва». Використай такі рими:
Кий — палкий; збудували — назвали.

Твої літературні проекти

Від дорослих запиши легенду про заснування населеного пункту, у якому живеш ти або твої родичі. Намалюй до неї ілюстрації.

СВЯТОСЛАВ УКЛАДАЄ МИР З ГРЕКАМИ І ПОВЕРТАЄТЬСЯ ДО КИЄВА. СМЕРТЬ СВЯТОСЛАВА

В літо 964. Коли князь Святослав виріс і змужнів, почав він збирати багато хоробрих воїнів. У походах він ходив легко, мов пардус, і багато воював. Не возив він за собою в походах ні воза, ні казанів, не варив м'яса, а тонко нарізавши конину, або звірину, або воловину, підсмажував на вогні і так їв. Не мав він і шатра, а спав, підстилаючи у голови пітник із сідлом, і такими ж були і всі його воїни. А коли князь виступав походом, то посилав у інші землі із словами: «Іду на ви».

В літо 971. Узяв місто мечем і послав до греків із словами:

— Іду на ви і хочу взяти вашу столицю...

І сказали греки:

— Ми не здужаємо вистояти проти вас. Візьми з нас данину на себе і на дружину свою, тільки скажи, скільки вас, і ми дамо на кожного.

Так говорили греки, підлещуючись до руських, як те вмiли вони робити.

І сказав їм Святослав:

— Нас двадцять тисяч, — і надбавив десять тисяч, бо було руських усього десять тисяч.

І виставили греки проти Святослава сто тисяч війська і не дали данини. І рушив Святослав на греків, а греки вийшли на руських. Коли ж руські побачили їх — вельми злякалися такої безлічі воїнів. І сказав тоді Святослав:

— Нам нема куди відступати; хочемо чи не хочемо — треба битися. Так не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми, бо мертві не знають ганьби. Якщо ж побіжимо — сором нам буде. Тож не побіжимо, а станемо твердо, а я піду попереду вас. Якщо моя голова ляже, то про свої потурбуйтеся самі.

І відповіли воїни:

— Де твоя голова ляже, там і свої голови складемо.

І вийшли полками руські, і була січа велика, і переміг Святослав, і побігли греки.

Тоді пішов Святослав до столиці, воюючи і розбиваючи міста, які стоять і донині безлюдні... Дійшов Святослав до Царгорода. І дали йому данину. Він же взяв і на убитих, кажучи: «Візьме за убитого його рід».

І повернувся Святослав на Дунай у Переяславець з великими дарами і великою славою.

В літо 972, коли настала весна, поплив Святослав через пороги. І напав на нього Куря, князь печенізький. Убили Святослава, узяли його і зробили чашу із черепа, обкувавши його, і пили з черепа печеніги.

Поліркуй над прочитаним

1. Який приклад із біографії князя Святослава свідчить про його невибагливість у побуті? Прочитай ці рядки в тексті.
2. Про яку рису характеру князя Святослава свідчили його слова *Іду на ви*?
3. Перекажи епізод із літопису, у якому князь воював із греками.
4. Поясни, як ти розумієш слова князя Святослава: *Так не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми, бо мертві не знають ганьби*.
5. Який приклад у бою показував князь Святослав своїм воїнам?
6. Як загинув князь Святослав? Перекажи цей епізод близько до тексту твору.
7. Продовж перелік рис характеру князя Святослава: *хоробрий, невибагливий, ...*
8. Правдиву чи вигадану історію переказав літописець? Свою відповідь обґрунтуй.

Збагатуй своє мовлення

1. Князь Святослав каже воїнам: *Якщо моя голова ляже, то про свої потурбуйтеся самі*.

Сталий вираз **голова ляже** означає *загинути*. Наприклад:

*Де полягла козацька голова думлива,
Виріс там будяк колючий та глуха кропива* (Леся Українка).

У наступному прикладі знайди сталий вираз, який є синонімічним до сполуки *голова ляже*:

*О, сором мовчки гинути й страждати,
Як маєш у руках хоч заржавілий меч.
Ні, краще ворогу на одсіч дати,
Та так, щоб голова злетіла з плеч* (Леся Українка).

2. Князь Святослав звертається до своїх воїнів словами: *Так не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми, бо мертві не знають ганьби*.

Сталий вираз **лягти кістьми** означає *загинути, захищаючи когось*.

У наступному прикладі знайди сталий вираз, який є синонімічним до сполуки *лягти кістьми*:

Тепер, мабуть, у наймах прийдеться кістки зложити (Панас Мирний).

Будь уважним до слова 🔍

Пáрдус — гепард.

Коніна — м'ясо коня.

Волóвина — м'ясо вола.

Шатрó — намет.

Пітні́к — цупкий матеріал, що підкла-
дали коневі під сідло.

Січа́ — битва.

1. Назви з-поміж слів рубрики «Будь уважним до слова» лише ті, які ми не вживаємо в сучасній українській мові. Про що це свідчить?
2. У літописі сказано: *Ми не здужаємо вистояти проти вас. Візьми з нас данину на себе і на дружину свою.* У якому з наступних речень слово **дружина** має таке саме значення, як у літописі?

Як люба дружина, то люба й в ряднині (Прислів'я).

Закувала зозуленька

В зеленому гаї,

Заплакала дівчинонька —

Дружини немає (Т. Шевченко).

Носив еси [вітре] на байдаках,

На половчан, на Кобяка,

Дружину твою Святославлі (Т. Шевченко).

...Відчинилась міська брама,

І з дружиною малою

Вийшов князь з Переяслава (І. Франко).

Література в колі мистецтв 🏛️

Розглянь два зображення князя Святослава.

Які риси характеру руського правителя передали митці? Опиши князя Святослава.

Пам'ятник князю Святославу
в Запоріжжі. Скульптор В. Кликов

Лео Хао. Іду на ви!
Фрагмент картини

ВОЛОДИМИР ВИБИРАЄ ВІРУ

В літо 987 скликав Володимир бояр своїх старців городських і сказав їм: — Ось приходили до мене бояри з Волги, кажучи: «Прийми наш закон». Потім приходили німці і хвалили свій закон. За ними прийшли євреї. Після всіх прийшли греки, ганьблячи всі закони, а свій вихваляючи. Мудро вони говорили, чудно їх слухати. Якщо хто, кажуть греки, перейде в їхню віру, то померши, знову воскресне; якщо ж буде в іншій вірі, то на тому світі горіти йому в огні. Що ви на це скажете, що порадите?

І відповіли йому бояри і старці:

— Знай, князю, що свого ніхто не гудить, а хвалить. Якщо хочеш посправжньому довідатися, то пошли своїх мужів, хай вони подивляться і розпитають, у кого яка віра...

Пішли київські послы до болгар на Волгу, до німців і до греків...

Скликав Володимир бояр своїх... Вони ж сказали:

— Прийшли ми в грецьку землю. І повели нас на святкову службу: запалили кадила і влаштували церковні співи і хори. Ми в подиві стояли і не знали, де ми, — на небі чи на землі, бо нема на землі такого видовища і пишноти такої, і не знаємо, як розповісти вам про те. Знаємо тільки, що служба в них краща, ніж у всіх інших землях. Не можемо забути ми красоти тої, бо кожна людина, раз скуштувавши солодкого, не візьме потім гіркого. Так і ми.

Озвались бояри:

— Якби поганий був закон грецький, то не перейняла б його твоя баба Ольга, а вона була мудріша з усіх людей.

Поліркуй над прочитаним

1. Представники яких народів приходили до князя Володимира і розповідали йому про свою віру?
2. З якою метою кожен із посланців розповідав про свою віру?
3. Назви **два** докази, які переконали князя Володимира прийняти християнську віру.
4. Пригадай з уроків історії відомості про княгиню Ольгу та поясни слова з літопису: *Озвались бояри: «Якби поганий був закон грецький, то не перейняла б його твоя баба Ольга, а вона була мудріша з усіх людей».*
5. Продовж перелік рис характеру князя Володимира: *розважливий, далекоглядний, ...*
6. Правдиву чи вигадану історію переказав літописець? Свою відповідь обґрунтуй.

Будь уважним до слова

Бояри — представники вищого прошарку суспільства в Русі-Україні.

Гудити — виявляти несхвальне ставлення до кого-, чого-небудь, висловлювати невдоволення.

РОЗГРОМ ЯРОСЛАВОМ ПЕЧЕНІГІВ. ПОЧАТОК ВЕЛИКОГО БУДІВНИЦТВА В КИЄВІ. ПОХВАЛА КНИГАМ

В літо 1036. Коли Ярослав перебував у Новгороді, прийшла до нього звістка, що печеніги взяли в облогу Київ. Ярослав же зібрав багато воїнів..., прийшов до Києва і прорвався у місто своє. А було печенігів безліч. Ярослав виступив із Києва, приготувався до бою: варягів поставив посередині, а на правому крилі — киян, а на лівому крилі — новгородців. І став перед містом. Печеніги пішли на приступ і зчепилися на тій горі, де стоїть зараз собор Святої Софії: було тут поле чисте тоді. І почалась жорстока січа, ледве до вечора здолав лютих ворогів Ярослав. І кинулись печеніги на всі боки тікати, і не знали, куди бігти...

В літо 1037. Заклав Ярослав місто велике, біля того міста Золоті Ворота. Заклав і церкву Святої Софії, потім церкву на Золотих воротах, а потім монастир святого Георгія і святої Ірини. І стала при ньому віра християнська плодитися і поширюватися, і ченці-чорноризці помножуватися, монастирі й храми будуватися і возвеличуватися.

Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень, і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаються плодами глибокої мудрості. Начебто один зорав землю, а другий засіяв, а інші жнуть і споживають багату поживу, — так і тут: батько всього цього Володимир, він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством. А син же його Ярослав засіяв книжними словами, а ми тепер пожинаємо, приємлемо серцем книжну науку.

Велика-бо користь від навчання книжного. Книги — мов ріки, які наповнюють собою увесь світ; це джерело мудрості, в книгах — бездонна глибина; ми ними втішаємося в печалі, вони — узда для тіла й душі. В книгах — світило мудрості...

Ілюстрація
Георгія Якутовича

Поліркуй над прочитаним

1. Перекажи, як у літописній оповіді розповідається про бій русичів із печенігами.
2. Які споруди побудував у Києві князь Ярослав Мудрий після перемоги над печенігами?

3. Поясни слова з літопису: *батько всього цього Володимир, він землю зорав і розпушив її...*
4. Якими справами Ярослав Мудрий продовжив ідеї князя Володимира?
5. Перекажи, у чому літописець вбачає користь книг. Прочитай цей уривок виразно вголос.
6. Продовж перелік рис характеру князя Ярослава Мудрого: *відважний, мудрий,*

Збагатуй своє мовлення

У літописі сказано: *І почалась жорстока січа, ледве до вечора здолав лютих ворогів Ярослав.*

Добери з наступних речень синоніми до слова **здолати**. Які ще синоніми до цього слова ти знаєш? Перевір відповідь за Словничком синонімів.

Кого ж тепер я переможу

і хто не подола мене? (*Леся Українка*).

Наш народ усіх переборов (*С. Добровольський*).

Ніхто нас в битві не зборов і вже довіку не поборе! (*М. Упенник*).

Се що знов? Ти думаєш, що перепреш мене? (*І. Франко*).

Да не скаже хитрий ворог:

«Я його подужав» (*Т. Шевченко*).

Будь уважним до слова

Печеніги — кочові племена на півдні Русі-України.

Варяги — назва скандинавських вояків-вікінгів, що плавали із Скандинавії по Дніпру до Константинополя.

Чорнорізець — чернець, монах.

Домашнє завдання

1. Які риси характеру є спільними для руських князів Святослава, Володимира і Ярослава Мудрого? У робочому зошиті узагальни свої міркування в «Карті розуму».
2. Яке значення має літопис «Повість минулих літ» для української культури?

Ми – творча особистість

Склади від імені Нестора Літописця або князя Ярослава Мудрого оповідь на тему «Як створювалася перша бібліотека в Русі-Україні».

Твої літературні проекти

Протягом навчального року разом з однокласниками веди літопис класу. Записуй важливі події, ілюструй їх фотографіями. Наприкінці навчального року прочитайте ваш літопис, визначте, які класні справи були найцікавішими.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ
(Олександр Кандиба)
(1878—1944)

МИТЕЦЬ ВИСОКОЇ ПОЕЗІЇ, КРАСИ Й ГАРМОНІЇ

Зі спогадів про Олександра Олесь (Олександра Івановича Кандибу)

Ганна Грекова, сестра Олександра Олесь: «І з боку матері, і з боку батька ми мали міцне коріння: з боку батька — чумаків, з боку матері — кріпаків. Народилися в місті Білопідлі на Сумщині — у невеликому містечку, де лише на двох вулицях були тротуари, а решта вулиць восени і весною тонула в грязюці. Сіро, одноманітно, без будь-яких духовних інтересів і розваг минало життя в цьому «темному царстві».

Звідки ж у братових творах радість, сонце, квіти, багата розкішна природа? Це, певно, від щорічного перебування влітку в материних батьків на селі, куди на початку літа ми виїжджали. Багато було вражень у брата від його перебування в рідному селі... Цілі дні серед природи. Садок, поле, річка Сула, недалеко ліс. Тоді, очевидно, й розітнувся братів «перший спів».

Віра Свядковська, дружина письменника: «Писати Олександр Олесь почав дуже рано. Як сам оповідав, перший вірш написав у дев'ятирічному віці. Очевидно, соромлячись інших, він сховав його під стріху й більше ніколи не знайшов. Перший вірш надрукував у 1903 році.

Спочатку він писав двома мовами — російською й українською. Остаточо перейшов виключно на українську мову після свята відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві, на якому був присутній і де познайомився з багатьма українськими письменниками. Ця подія справила на нього велике враження і на вернула повністю до української культури».

Олена Журлива, українська поетеса, педагог: «Він був у постійному русі, його сірі очі випромінювали стільки натхненної сили

і душевної краси, що байдуже пройти повз нього було неможливо. Мова його була лаконічна, оригінальна і дотепна. У ній завжди відчувалися гумористичні нотки, і цей гумор передавався тому, з ким він розмовляв».

1. Яке справжнє прізвище Олександра Олесья?
2. Опрацюй форзац на початку підручника і з'ясуй, коли і де народився письменник.
3. Яка подія в житті Олександра Олесья вплинула на його вибір працювати для української культури?
4. Якою людиною постає у твоїй уяві Олександр Олесь зі спогадів його сучасників?

Поетичну книгу «Княжа Україна» Олександр Олесь закінчив писати в 1920 році. Письменник вивчав літописи, зокрема і «Повість минулих літ», наукові праці істориків, які надихнули його на художнє пояснення складних сторінок історії нашої країни. Він хотів збагнути долю українського народу, зрозуміти причини його перемог і поразок.

Пригадай, що ти знаєш про князя Ярослава Мудрого з уроків історії та української літератури.

КНЯЖА УКРАЇНА

ЗАСПІВ

Заспіваю вам не пісню
Про стару старовину,
Розкажу я вам не казку,
А бувальщину одну.

Розкажу вам про минуле,
Що вже мохом поросло,
Що, нащадками забуте,
За водою поплило.

Перед вами стародавні
Пройдуть хвилями часи,
Із могил до вас озвуться
Наших предків голоси.

Наших предків, що блукали
По страховищах-лісах,
Що з природою змагались
Тільки з вірою в серцях.

Ах, тоді була живою
Вся природа навкруги
І людину оточали
Духи – друзі й вороги.

У часи ті Бог великий
Не ховався в небесній мгли,
А усі боги родились
І вмирали на землі.

Рано вдосвіта на сході
Прокидався ясний Дажбог
І ходив-блукав до ночі
Синім степом без дорог.

По зелених пишних луках
Волос пас овець гладких,
Грів їх вовною м'якою,
Одганяв вовків від них.

Над дрімучими лісами,
По пустелі степовій
Бог Стрибог літав на крилах,
Грав на кобзі золотій.

Бог Перун на чорних хмарах
Вічно землю об'їздив,
Часом плакав, як дитина,
Часом сурмами будив.

Часом гнівом його серце
Наливалось, як огнем:
Левом він ревів з-під неба
І погрожував мечем.

А в річках жили русалки,
Хапуни-водяники,
Лісовик свистів у лісі,
І сміялися мавки.

Треба добре було знати
Душі всіх богів земних,
То коритись, то змагатись,
То просити ласки в них.

І змагалася людина,
В вперед невпинно йшла,
Де ясним промінням-цвітом
Дивна папороть цвіла...

...Заспіваю нам не пісню
Про стару старовину,
Розкажу я вам не казку,
А бувальщину одну.

Розкажу вам, як на горах
Ставний Київ наш постав,
Як він жив і розвивався,
Як столицею він став.

Хто й коли у нього княжив
І в який ходив поход,
Хто боровсь за Україну,
За державність, за народ.

Розкажу вам, як боролись
Наші прадіди колись,
Як за щастя України
Ріки крові розлились.

Розкажу, чому і досі
Чути стогони її
І чому так довго в хмарах
Сонце рідної землі...

Заспіваю вам не пісню
Про стару старовину,
Розкажу я вам не казку,
А бувальщину одну.

УКРАЇНА В СТАРОВИНУ

Ліс густий, дрімучий, темний,
Споконвічний ліс росте,
Не проб'ється навіть сонце
Крізь гілля його густе.

Велетенські граби, вільхи,
Сосни, явори, дуби
Раз в століття полягають
Після віку боротьби.

Де родились, там вмирають,
Обертаються у тлінь,
На могилах виростає
Ряд наступних поколінь.

По лісах шумлять потоки,
Смарагдові від трави,
Розпливаючись то в багна,
То в озера, то в стави.

По річках, озерах, багнах
Вічний галас, вічний спів,
Крик гусей, качок і чапель,
Зойк чайок і журавлів.

Лебедині білі зграї
В небі хмарами летять,
Навкруги орлині крила
Гучно, хижо лопотять.

Над струмком спинився олень,
Прислухається, тремтить,
Десь почув непевний шелест
І зникає через мить.

То ведмідь ішов напитись,
Остудитися в воді,
То збирають під дубами
Чорні вепри жолуді.

По лісах блукали кози,
Тури, олені, вовки,
Кабани, ведмеді, лосі,
Рисі, зубри, борсуки.

Не стихав до ночі галас,
Дикий рев і ніжний спів...
Все кругом жило, змагалось,
Ліс дивився і шумів.

По лісах дрімучих, темних,
З луком пращур наш ішов,
З рисем, лосем і ведмедем
Він боровся і боров.

Здобував він теплі хутра,
М'ясо, шкуру на свій дах,

Часом сам роздертий падав
З серцем звіря у руках...

А на півдні за лісами
Колихалось море трав:
То над степом буйний вітер
На шовкових струнах грав.

Степ широкий, степ безмежний,
Де початок, де твій край?!
Коли сам Стрибог не знає —
У Дажбога поспитай.

В день ясний горіло сонце,
Нерухомо вітер спав,
Нерухомо в мертвій тиші
Степ незайманий стояв.

В бурю він шумів, як море,
І ховався в сизій млі,
Полохливо буйні трави
Припадали до землі.

А зимою умирав він,
Спав під килимом снігів...
Тихо, пусто... Тільки чути
Десь сумне виття вовків.

Та часами прогуркочуть
Диких коней табуни;
Наче вихори, здійсмають
Білу куряву вони.

.....
На лісах дрімучих, темних,
На незайманих степах
Спочивала Україна
В золотих, дитячих снах.

Поліркуй над прочитаним

1. Прочитай початок «Заспіву» й порівняй, у яких фольклорних творах може так починатися розповідь. Чому Олександр Олесь саме так починає поему?

Але греки уже знали,
Що летять до них орли,
І, щоб в пристань не пустити,
Ланцюги перетягли.

І звелів Олег на беріг
Витягати кораблі.
«Що ж, мовляв, як не по морю,
То поїдем по землі».

І, колеса приробивши,
Він вітрила розпустив.
І невидане тут сталось,
Найдивніше диво з див.

«Ой, повій, повій ти, вітре!
Швидше коней повези!!
Зашумів — повіяв вітер,
Покотилися вози.

Вороги перелякались,
До Олега шлють послів:
«Не руйнуй нас, все дамо ми,
Що б ти, князю, не схотів!»

«Ну, гаразд. Покора ваша
Погасила в серці гнів,
І, здається, ми братами
Станем з лютих ворогів.

Царю, хай мое купецтво
Вільно ходить в Царгород,
Хай торгує і купує
Вже без кривди і без шкод.

У купців не буде зброї:
Я обмежу їх число,
Щоб не більше, як півсотні
Їх нараз у місто йшло».

Цар годився на умову,
Хрест святочно цілував.
Князь на Волоса, Перуна
І на меч присягу склав.

На воротах Царгорода
Князь Олег свій щит прибив.
На воротах Царгорода
Український щит висів.

Поліркуй над прочитаним

1. Чому князь Олег вирушив у похід на Царгород? Як про причини походу сказано у творі?
2. Яка мета походу? Зацитуй уривок, який підтверджує твою відповідь.
3. Розкажи, як Олександр Олесь описує море. Які почуття в тебе навиває картина подорожі до Царгорода?
4. З яким птахом порівнює автор руських воїнів? Чому саме з ним?
5. До яких бойових хитрощів вдався князь Олег перед Царгородом і чому? Розкажи перший раз двома реченнями, другий — детально.
6. Як у творі автор показує, що русичі жили в злагоді із силами природи? Зацитуй уривок на підтвердження твоєї відповіді.
7. Прочитай передостанню строфу розділу. Укажи, які вірування на час зображення подій були у греків, а які — у русичів.
8. Назви три-чотири риси характеру князя Олега та його воїнів. Запиши їх до зошита. Спираючись на них, розкажи про героїв цього розділу.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Після ката Святополка,
Що замучив трьох братів,
Брат четвертий на престолі,
Ярослав розумний, сів.

Святополком Окаянним
Все зруйноване було.
Бідувало бідне місто,
Бідувало і село.

І усю свою увагу
Ярослав звернув на лад.
І небавом Україна
Зацвіла, як пишний сад.

І небавом знову люди
Багатіти почали,
І Дніпром човни чужинців
Знову в Київ поплили.

Греки, німці, італійці,
Чехи, угри — всі ішли,
Купували, продавали
І у Києві жили.

Так живий, шумливий Київ
Царгородом другим став.
Як про друга, як про сина,
Дбав про його Ярослав.

Оточив його валами,
Ровом, мурами обвів.
Укріпив його, оздобив
І препишний двір завів.

До палат ішли невпинно
Чужоземні посланці,
Князь сидів на пишнім троні
З грізним берлом у руці.

І, допущені до князя,
Низько кланялись послы,
І до ніг дари складали,
Що з чужини принесли.

В час бенкету на бандурах,
Гусях, різних сопілках
Грали весело музики;
Вина пінилися в чарках.

Співаки пісні співали,
Скоморохи, штукарі,
Розважаючи чужинців,
Метушились у дворі.

Після ситого обіду
Всі виходили з палат
Подивитись на верблюдів,
На муштрованих звірят.

І в Європі честю мали
Королі, князі, царі
Поріднитись з Ярославом,
Побувати у дворі.

Але мудрість Ярослава
Вся була в його ділах,
У державнім будівництві,
Владі, устрою, в судах.

Ілюстрація
Георгія Акулова

Щоб не нищити народу
І народного майна,
Не хотів він воювати,
Не тягла його війна.

Він прогнав лише поляків
І, щоб ворог тихшим став,
Він твердиню понад Сяном —
Ярославль свій збудував.

Та ходив на печенігів
І черкесів під Кавказ,
Що на нашу Україну
Нападали раз у раз.

Та з Редедю касозьким
Ярославів брат Мстислав
Бивсь хоробро в поєдинку
І Редедю подолав.

Наш співець Боян великий,
Найславніший із співців,
Сплів йому вінок безсмертний
Із пісень безсмертних слів.

Пролетіли дні короткі...
Перед смертю Ярослав
Всіх своїх синів покликав
І з любов'ю проказав:

«Вас я, діти, покидаю,
Йду я в ліпшу сторону,
Але, діти, пам'ятайте
Мою заповідь одну:

Не сваріться, жийте в згоді:
Тільки мир збере усе,
А незгода, наче вітер,
Все по полю рознесе.

Як не будете всі разом
Йти до спільної мети,
Ви, державу зруйнувавши,
Подастесь у світи.

Ви розгубите ту землю,
Що придбали вам батьки,
І тинятиметесь всюди,
Як вигнанці й жебраки».

Та недовго пам'ятали
Діти мудрий заповіт,
А нащадки Ярослава
Осміяли на весь світ...

Доньки Ярослава Мудрого.
Фреска Софії Київської,
XI століття

Поліркуй над прочитаним

1. У якому стані була держава, коли на престол зійшов князь Ярослав Мудрий? Як про це сказано у творі?
2. Спираючись на текст, назви **три** справи князя Ярослава Мудрого, які сприяли розквіту Русі-України.
3. Поясни, як ти розумієш вираз із тексту твору: *І небавом Україна зацвіла, як пишний сад.*

4. Що означає вираз із тексту твору: *І в Європі честю мали... поріднитись з Ярославом*? Пригадай з уроків історії, які шлюби уклав князь Ярослав для своїх дітей із правителями іноземних держав. Навіщо йому це було потрібно?
5. Прочитай, як у творі сказано про захист безпеки русичів від ворогів? Прочитай про це в тексті.
6. Який заповіт залишив князь Ярослав Мудрий своїм дітям?
7. Чи сучасним є заповіт Ярослава Мудрого нині? Чим саме?
8. Чи дотримали діти заповіту Ярослава Мудрого? Як про це сказано у творі?
9. Випиши художні засоби та поясни їх роль.

Збагачуй своє мовлення

1. Олександр Олесь пише:

...Все зруйноване було.
Бідувало бідне місто,
Бідувало і село.

Добери з наступних речень синоніми до слова **бідувати**. Які ще синоніми до цього слова ти знаєш? Перевір відповідь за Словничком синонімів.

А бідні люди старцюють — і нема цьому кінця (*П. Тичина*).

Боже, як мучився вбогий народ,
Як нуждував... (*Д. Павличко*).

Сам ти злиднював, так хай хоч діти добра зазнають (*З. Мороз*).

2. Олександр Олесь розповідає, що князь Ярослав Київ **оздобив**. Яке лексичне значення цього слова? Добери в наступних реченнях синоніми до слова **оздобити**. Які ще синоніми до цього слова ти знаєш? Перевір відповідь за Словничком синонімів.

Палаців зали високі
Розцвічує пензель митця (*М. Бажан*).

Пани ще хочуть прибирати ялинку на вечір (*М. Коцюбинський*).

Мати разом із старшими сестрами чепурили хату (*А. Дімаров*).

3. Олександр Олесь розповідає про князівство Ярослава:

І в Європі честю мали...
Поріднитись з Ярославом.

Письменник ужив сталий вираз **мати честь**, що вживається для вираження гордості за щось, задоволення від чогось. А ще можна сказати *мати за честь, мати щастя*.

Склади речення з виразами *мати честь, мати за честь, мати щастя*.

Будь уважлив до слова

Ока́янный — який порушує моральні настанови.

Неба́вом — незабаром, невдовзі, скоро.

Берл — символ князівської влади; палиця, оздоблена коштовним камінням і різьбою.

Банду́ра, гу́слі, сопі́лка — музичні інструменти.

Скоморо́хи, штука́рі — митці, які розважали гостей при дворі князя.

Метуши́тися — поспішно рухатися, щось роблячи.

Реде́дя — князь племені касогів.

Боя́н — відомий співець у Русі-Україні.

Домашнє завдання

1. Олександр Олесь назвав Ярослава Мудрого *розумним*. Якими ще словами ти охарактеризуєш князя, враховуючи його справи для держави? Відобрази характерні риси в «Карті розуму».
2. За опорними словами «Карті розуму» підготуй усну розповідь про князя Ярослава Мудрого.
3. Випиши в робочий зошит із тексту твору епітети, метафори і порівняння. З якою метою їх вживає автор?
4. Назви із тексту **чотири-п'ять** прикладів рим.

Ти — творча особистість

Напиши листа князю Ярославу Мудрому від імені правителя однієї з європейських держав. Опиши враження від розквіту Русі-України за князювання Ярослава та запропонуй дружбу між державами. Оформи листа у вигляді старовинної грамоти.

Твої літературні проекти

Організуй та проведи разом з однокласниками конкурс «Великий українець». Вибери з-поміж князів Русі-України, про яких ти дізнався/дізналася на уроках літератури та історії, того, хто має найбільше прихильників у класі. Оформи альбом з портретом та історичними матеріалами й художніми творами про обраного класом великого українця.

ДРАМАТИЧНИЙ ТВІР І ЙОГО ПОБУДОВА

Читаючи літературні твори, ти, мабуть, звернув/звернула увагу, що автор розповідає про події по-різному. Він може ввести у твір оповідача-героя, який сам діє або є свідком події

та розповідає про почуте й побачене. Тоді він пише від свого імені — «Я», або «Ми», або «Ми з другом».

Найчастіше у творі про події розповідає оповідач, який усе знає, усе бачить, але не є дійовим персонажем твору. Він пише про всіх героїв «Він», «Вона», «Вони». Такий оповідач у казці І. Франка «Лис Микита» та повісті-казці Г. Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії».

Казка Олександра Олеся «Микита Кожум'яка» належить до особливої групи творів. Їх призначено для вистави на сцені. Такі твори називають **драматичними**.

У них немає мови оповідача. Події та характери дійових осіб у такому творі автор розкриває через розмови дійових осіб або їхні вчинки. Герої драматичного твору розмовляють між собою, розповідають про епізоди зі свого життя, міркують наодинці вголос про щось важливе.

Слова дійової особи, з якими вона звертається до іншої дійової особи у драматичному творі, називають реплікою.

Дійові особи у драматичному творі ще й діють, на сцені вони можуть співати чи танцювати.

Драматичний твір

▼
репліки
▼
ремарки
▼
дії

Сцена з вистави «Король Дроздобород» у Київському Академічному театрі на Липках

«А де ж оповідач?» — запитаєш ти. Його в драматичному творі немає. Автор описує вигляд сцени, іноді додає короткі портрети дійових осіб або вставляє зауваження, наприклад, з якою інтонацією герой говорить, які рухи робить тощо. Такі додаткові зауваження й пояснення у драматичному творі називають **ремарками**. **Ремарки в тексті**

завжди виділено іншим шрифтом. Вони допомагають творцям театральної вистави правильно зрозуміти, як поставити твір на сцені, а читачеві — уявити героїв та їхні дії, міміку, жести.

Драматичний твір поділяється на дії. Кожна нова дія відбувається в іншому місці або в ній беруть участь інші особи. Тому зовнішній вигляд сцени має відповідати подіям.

МИКИТА КОЖУМ'ЯКА

(Скорочено)

Казка в чотирьох картинах

ДІЙОВІ ОСОБИ

Микита Кожум'яка.

Батько (він же Старий Кожум'яка, Дід).

Княгиня.

Князь.

Джура.

Князівна.

Дівчина.

Посланець.

Гонець.

Воєводи.

Сини.

Парубок.

Дівчинка.

Діти.

Юрба.

КАРТИНА ПЕРША

Палати Князя.

Дівчина.

Сумний наш Князь,

Сумний наш Князь,

Лягли йому на чоло хмари,

Неначе ждуть нас знов

удари,

Неначе знов орда знялась...

Княгиня.

Ах, я так серцем не боліла,

Коли орда в степах кипіла

І він з мечем і на коні

Літав орлом між ворогами,

А кров червоними квітками

Цвіла на дикім бур'яні.

Тепер же я горю в огні, —

Невже віддати мушу Змію

Дочку мою, красу, надію,

Сама згубити її мушу...

Ах, краще б взяв мою

він душу...

Дівчина.

Лишіть... Послухайте мене:

Ще, може, лихо і мине,

Ще, може, знайдеться в державі

Юнак хоробрий, молодий,

Що й сам повернеться у славі

І вславить трон ваш золотий.

Хай Змій віки уже лютує, —

Всьому на світі край свій е...

Княгине! Серце моє чує,

Що Змія лицар той уб'є.

Княгиня.

Покинь свої химерні мрії
І в очі правді подивись:
Прийшла черга — і смерть надії,
І не змагайся і корись...
Оттак колись черга настане,
І згину я, і згинеш ти...

Дівчина.

Чому ж увесь народ не встане
Страшного ката розп'ясти?!
Хай має він залізні руки,
Хай має безліч він голів,
Нехай страшні народні муки, —
А ще страшніш народний гнів.

Княгиня.

Мовчи... бо стіни мають вуха...
І що, коли нас Змій підслухав, —
Удвох загинем в одну мить...

Дівчина.

Ах, в серці кров моя кипить!
Коли б Князівну врятувати,
Я б не боялась самострати...

Княгиня.

У тебе серце золоте...
Мовчи... Здається, хтось іде...

Дівчина, угледівши на порозі Князя, виходить.

Князь.

Недобрі знов у тебе очі...
Чому?! від сліз... не спала ночі?
Тому моя й журба подвійна...

Княгиня.

Ні, князю мій! Ні, я спокійна.

Князь.

Спокійна... ти... а де ж вона?

Княгиня.

Сидить в задумі край вікна
І в простір дивиться кудись...
А очі слізьми налились...

Князь.

Невже країна вся байдужа?..
Невже у нас немає мужа
Палкого серцем, молодого,
Який би зваживсь на двобій,
Невже не знайдеться нікого
В державі нашій молодій?!

Входить Джура.

Князь.
 Що сталось, Джуро? Чийсь гонець?
 Джура.
 Атож! Від Змія посланець.
 Князь *(до Княгині)*.
 Іди собі в свої покої.
 Княгиня.
 Ах, не минути долі злої...
(Виходить).
 Князь.
 Хм! Посланець?!. Від Змія... Клич.
 Джура.
 Такий він чорний, як та ніч!.. Такий зубатий та окатий...
 Князь.
 Дарма... іди зови в палати.
 Посланець *(входить)*.
 Наш пан, Великий Володар Лишає він тобі три дні...
 Землі й самого пекла цар, Оце сказати звелів мені.
 Прислав мене тобі сказати, А що мені сказати пану, —
 Що мусиш ти дочку віддати. Кажи, бо так я не одстану.
 Князь.
 За три дні відповідь я дам... Яку — твій Пан почує сам.
 Посланець.
 Гляди! накличеш ще біду... Дивися сам... так я піду.
(Виходить).
 Князь.
 Щоб нарешті ката-гада Джуро! Скликать воєвод:
 Наш позбавився народ, Нині ввечері нарада.
 Джура.
 Воєводи надворі А у Змія на горі,
 Ходять, радяться, міркують, Кажуть, зранку бенкетують.
(Пішов).

Відчуваючи зарані,

Князь.

Що у їх бенкет останній!..

Княгиня (входить).

Що, пішов?

Князь.

Пішов, здається.

Княгиня.

Як у мене серце б'ється!

Що ж було тут, розкажи.

Князь.

Та нічого... Залиши.

Мусить бути те, що буде...

Княгиня.

Як горять у мене груди!..

Вся отрута... ах! вона!

Келих випитий до дна...

Князівна (входить).

Мамо, тату! Не журіться!..
Ви навколо подивіться:
Смерть збивається з життям,
Розцвіт тут, занепад там...
Хай я згину в пащі Змія,

Та в мені живе надія,
Що загине й він колись,
І потоки людських сліз
Згодом висохнуть росюю...

Княгиня.

Доню, донечко, з тобою
Хтось навік розлучить нас...
Чи ж коли настане час,
Що тебе угледжу знову
І голівоньку шовкову

Знов до серця притулю,
Чи, напоена журбою,
Тільки сльози розіллю,
Сиву голову схилю...

Князь.

Ні, до зброї, до двобою!
Зараз скличу воевод,
І коли вони безсилі,
Схилять голови похилі,
Підніму я весь народ!

Або більше я не Князь.
Джуро! Слухати наказ:
Всі столи їдвабом вкрити,
Воевод цю мить просити.

КАРТИНА ДРУГА

Велика світлиця в палатах Князя. За столами сидять воєводи.

Князь.

Воєводи, в горі, в тузі	Йде щороку з наших хат.
Вас, мої і слуги, й друзі	За яку, скажіть, провину
Скликав я на раду днесь...	Мусим ми платити данину?!
Я не сам, народ увесь	За що кров з нас смокче Змій?
Просить вас пораду дати,	Воєводи, на двобій!
Як державу врятувати,	Що черга дочці, — байдуже,
Як скрутити Змія злість,	Хай моя Княгиня туже,
Бо він всіх нас переїсть.	Все дарма... Але неволі
Ви згадайте, скільки кращих	Мусим крикнути: «Доволі!»,
Вояків пропало в пащі,	Досить вам зубів і лап!
Скільки в розквіті дівчат	Хто не бореться, той раб!

I Воєвода.

Мусим ми скоритись долі — Вітром гнеться й дуб у полі.

II Воєвода.

Гнулись ми, та досить гнутись: Час до вітру обернутись!..

III Воєвода.

Правда! Час підставить груди: Мусить статися двобій.
Хай що буде, те і буде!

IV Воєвода.

Хай загине лютий Змій!

V Воєвода.

Мусить край настати Змію!

Князь.

Бачу, слухаю, радію. Вкриє славою ясною?!
Але хто себе і зброю

(Тиша).

II Воєвода.

Що ж замовкли, люди добрі?! Їхні руки з криці куті...
Є ж у нас борці хоробрі! І, як звірі, в гніві люті.

I Воєвода.

Їхні руки, кажеш, з криці!.. Краще — де вони — вкажи ти,
Чув вже я... лиши дурниці, Їх, на жаль, у нас немає...
Досить тих борців хвалити...

Джура (входить).

Дід там... справу пильну має, Хоче Князю щось сказати.

Князь.

Що ж, гаразд! Зови в палати. Що нараду перервав.
Вибачайте, воеводи,

III Воевода.

«В лихоліття всі до згоди», — Хай земля йому — пером!
Колись батько мій казав,

Дід (входить).

Б'ю я Князеві чолом, Перестав спокійно спати,
Б'ю чолом і воеводам. Що до тебе йдуть свати,
Чув я, Князю мій, що ти Щоб дочку твою узяти.

I Воевода.

Тут не місце жартувати!

Дід.

Я, панове, не жартую, Щоб віддав дочку наш Князь...
Не для жартів я прийшов: Треба з лютим Змієм биться,
Я до Князя в серці чую Щоб не жер він більше нас.
І пошану, і любов. Князю! Треба вбити гада!
Воеводи! Не годиться,

Князь.

Ось про це і йде нарада... Але б хто на бій пішов?!

Дід.

Змія б син мій поборов.

Князь.

Що ж, він дужий?

Дід.

Та не знаю, Все потрощить, як макуху!
А подужав би, гадаю, Скажеш: «Сину, час вставати» —
Всі сини мої, панове, І тікай, тікай із хати,
Молоді, міцні, здорові, Бо, що трапиться на очі,
А найменший — щось страшне! Те тобі й на спину скоче!
Вже з трьох літ боров мене!.. Сміх і сльози... Чулий, добрий,
Раз колись коня мій син І розумний, і хоробрий,
Перекинув через тин... І всіх любить нас, либонь,
А сердитий!, тільки слово — А зачепиш — як огонь!
І скипів, і вже готово! Князю! В мене є надія,
Що підвернеться під руку, — Що подужає він Змія.

Ах, коли б він гада вбив,
Я б тебе озолотив!
Незабаром замість хати

Князь.

Мав би ти, старий, палати,
Мав би коней і волів —
Все, що тільки б захотів...

Не прошу нічого в тебе,
Та мені його й не треба;

Дід.

Я хотів лише тобі
Помогти в тяжкій журбі...

Ох, старий, тяжка година.

Князь.

Що ж... поклич до мене сина.

Щоб пішов він?! Та нізащо:
Не послухає, ледащо.

Дід.

Він не встане і з стільця.

Що ж — послати посланця?!

Князь.

Де там?! Знаю я синів:
Шли дванадцять посланців,
Шли найкращих, молодих, —
Не послухає — старих!

Дід.

Як не вийде знов нічого,
Шли малих дітей до його.
Наймиліш йому дитина!..
Отакого маю сина!

Князь.

Все зроблю, сивенький мій,
Тільки б завтра був двобій!
Я на все, старий, готовий!
Прощавай, іди здоровий.

І Воєвода.

Цей уб'є напевно гада!..

Князь.

Що ж... Скінчилася нарада...
Дуже ви допомогли...
Але є ще в нас орли,
Та не тут, не в цій палаті,
А в музицькій простій хаті!

*Князь встає і виходить.
Разом з ним встають і воєводи
з ніяково похиленими головами.*

Ілюстрація
Георгія Акулова

Поліркуй над прочитаним

1. Зміст якої народної казки нагадує тобі драматичний твір «Микита Кожум'яка»?
2. Про яку подію в житті країни ти дізнаєшся на початку твору?
3. Як до вимоги Змія забрати Князівну ставляться Князь, Княгиня, Князівна і Дівчина в першій картині твору? Чи схожі їхні погляди? Підтвердь відповідь рядками з твору.
4. Князь перед зібранням воєвод вигукує:
Ні, до зброї, до двобою!..
Підніму я весь народ!
Чи вперше доводиться Князеві проявляти свою хоробрість? Знайди і прочитай підтвердження відповіді у творі.
5. Який інтерес — особистий чи громадський — спонукає Князя боротися проти Змія?
6. Чи допомогли воєводи Князеві порадою, як звільнити країну від Змія? Які думки висловлювали воєводи? Підтвердь відповідь уривками із твору.
7. Князь каже воєводам після зібрання:
Але є ще в нас орли,
Та не тут, не в цій палаті,
А в мужицькій простій хаті!
Кого Князь називає орлами?
8. Що з розповіді Діда ти дізнаєшся про зовнішність і риси характеру Микити Кожум'яки? Прочитай підтвердження своїх слів у творі.
9. Які казкові магічні цифри вжито в цій частині твору? Наведи приклади. З якою метою їх використано?
10. Поясни, чому драматичний твір починається з переліку дійових осіб. Чи обов'язкова ця частина в драматичному творі? Яка її роль у творі?
11. У тексті деякі речення виділено іншим шрифтом, наприклад: *Велика світлиця в палатах Князя. За столами сидять воєводи.* Чому автор пише їх іншим шрифтом?
12. Наведи по **два-три** приклади реплік і ремарок у прочитаній частині твору.
13. Як, на твою думку, розгортатимуться події у творі далі? Перевір свої здогадки, прочитавши продовження драматичної казки.

Збагацуй своє мовлення

1. На початку твору ти читаєш:
Сумний наш Князь,
Лягли йому на чоло хмари...

Чоло́ — лоб.

Вираз *лягли хмари на чоло* означає *засмутитися*, а стала сполука слів *бити чолом* має значення *вітати когось, висловлюючи пошану або просити когось щось виконати*. Уведи ці вирази в речення.

2. Яке значення слова **палкий** у наступних реченнях?

Невже у нас немає мужа

Палкого серцем, молодого... (Олександр Олесь).

У гаю далекім, в гущавині пишній,

Квіти гранати палкі розцвітають (Леся Українка).

День був палкий, гарячий (Панас Мирний).

3. Про Посланця від Змія у творі сказано: *Такий він чорний, як та ніч!..*

Прочитай, які лексичні значення має слово **чорний**:

- колір сажі, вугілля;
- який передвіщає горе, страждання;
- важка робота, часто пов'язана із брудом.

Яке із цих значень має слово *чорний* у тексті? Свою відповідь обґрунтуй.

4. У творі читаємо:

Дід там... справу **пильну** має,

Хоче Князю щось сказати.

Яке значення в реченні має виділене слово? Добери до нього синоніми і перевір свою відповідь за Словничком синонімів.

Будь уважлив до слова 🔍

Ордá — сукупність озброєних загонів, військових підрозділів.

Воєво́да — воєначальник, голова військового загону.

Єдва́б — старовинна коштовна шовкова тканина.

Днесь — тут: удень, сьогодні.

Маку́ха — залишки з насіння олійних рослин після вичавлення олії.

КАРТИНА ТРЕТЯ

До Микити додому приходять парубки, діди, а потім діти й умовляють його піти на двобій зі Змієм. Хлопець погоджується.

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Майдан за містом. Вдалині, на горі, химерний замок Змія з різнокольоровими, освітленими огнями, вікнами. Ліворуч попід горою частина міста. Ледве починає розвиднятись. Юрба, яка щохвилини збільшується.

Та де там! Серед дня
На крилах Змій прилинув,

II Голос.

Князівну ухопив
І наче в прірву згинув.

Сьогодні Князь ішов,
Мовчав, сховавши муку,

I Дівчина.

Княгиня ж — як та ніч...
Її вели під руку.

Я бачила в дворі
Микиту Кожум'яку:

II Дівчина.

Сміється, крутить вус, —
Ні крихти переляку!

Залізну булаву
Всю ніч йому кували,

III Дівчина.

Нещасні ковалі
І стілечки не спали.

Здається, ось ідуть
Княгиня з Князем поруч...

I Голос.

Микита шапку зняв,
Пішов собі праворуч.

В палац! До замку йде!
Ой лишенько, ой горе!

I Дівчина.

Та що ж це буде з ним?!
Та він же не поборе?!

Парубок (з дерева).

Погляньте: став, як дуб,
І стукає в ворота...

Змій виглянув з вікна
І сиплеть іскри з рота!!!

Голос.

Князь! Князь!
Шапки з голів...

Дорогу! Розступіться!

Ще голос.

Княгиня також з ним

Іде на бій дивиться.

Князь.

Добрідень вам усім!
Усіх тут вас вітаю...

В страшний, тривожний час
Я шапку вам скидаю.

Дід.

Б'ємо тобі чолом,
Б'ємо й твоїй Княгині!
Минало тебе зло,
Мине тебе і нині,

Я Змія знав здавен
І силу його знаю:
Микиту щоб побив, —
Я, Князю, не гадаю.

Хіба що Змій огнем
Микиті спалить очі,

Та хлопець він верткий
І набік в час відскоче.

Князь з Княгинею пішли наперед.

Парубок (з дерева).

Ой, гляньте, гляньте: Змій!

I Дівчина.

Ой лишенько, дивіться!

II Дівчина.

Який страшний та злий!

I в сні таким не сниться.

Голос.

Микита одступив...

II Дівчина.

Невже це з переляку?

III Голос.

Микита не здригне:

Я знаю Кожум'яку.

V Голос.

Посипав іскри Змій.
Горять, вгорі літають,

Мов снігом золотим
Вітри у полі грають.

VI Голос.

Схопились... ай, ай, ай!
Одскочили і стали...

Стоять і ждуть...

VII Голос.

Ну що ж?
Хоч боки розім'яли!!

Голос.

Дивіться! Буде щось:
Микита наступає,
Тримає булаву,
Змій лапи потирає.

(Гук від удару).

Ага! Ото дістав,
Дісталось і Микиті!

Дід.

Це, мабуть, перший бій
Такий на цілім світі.

Ілюстрація Петра Андрусiва

Ще хтось.

Ай, як розгнівавсь Змій!
Пустив, дивіться, пару,

Мов курява знялась.
О! знову кинув жару!

Чути гупання булави.

Парубок (з дерева).

Не видко ані-ні! Вся площа
димом вкрита... (Пауза).

Дивіться: Змій упав,
Спіткнувся і Микита.

Голос.

Схопились знов!
Ай-ай!

(Чути: бух, бух, бух).
Ну, тут вже буде край!

Ще хтось.

Погляньте: Змій зваливсь!
Це, мабуть, добре вшкарив!

Микита Змія взяв,
Ще раз об землю вдарив.

Гупання.

*Люди весь час ворущаться, деякі пробують злізти на дерева,
матері піднімають угору дітей.*

Парубок (з дерева).

Як мертвий, Змій лежить...
Лежить і не здригнеться...

Микита в боки взявсь,
Стоїть собі й сміється.

Крики.

Слава, слава, слава,
Слава, слава Микиті!
— Хай живе Князь!

— Хай живе Микита!
— Слава, слава, слава!

Голос.

Микита вже з палацу йде

І на руках виносить...

Крики.

— Князівну, Князівну!
— Князівну несе!
— Хай живе Князь...

— Хай живе Княгиня!
— Хай живуть Микита і Князівна!
— Слава, слава!

*Крики дужчають, ростуть, зливаються. Микита спускається з гори
з Князівною на руках. Займаються палати Змія. Народ рвонувсь
назустріч.*

Завіса

Поліркуй над прочитаним

1. Який найнапруженіший епізод у казці? Перекажи його близько до тексту.
2. Чому автор не показує читачеві бій Микити Кожум'яки зі Змієм?
3. Чи може в реальному житті людина мати таку силу, як Микита Кожум'яка? Чому автор гіперболізує силу героя?
4. Назви **п'ять** прикметників, які відображають риси характеру Микити Кожум'яки.
5. Які важливі питання порушує Олександр Олесь у творі?
6. Що прославляє, а що засуджує автор у творі?
7. Сформулюй тему твору.
8. Доведи, що твір Олександра Олеся «Микита Кожум'яка» сучасний і нині.

Збагачуй своє мовлення

У казці читаємо:

Погляньте: Змій звалився!
Це, мабуть, добре **вшкварив**!

Яке з наведених нижче лексичних значень має виділене в реченні слово?

- Енергійно, завзято виконати що-небудь: заспівати, затанцювати.
- Несподівано настати, розпочатися (про мороз, холод, спеку, дощ).
- Сильно вдарити.

Будь уважним до слова

Крійця — дуже міцна сталь.

Потіха — розвага.

Кор'ял — морська тварина, яку використовують для прикрас.

Домашнє завдання

1. Склади план драматичного твору «Микита Кожум'яка».
2. За планом перекажи зміст твору спочатку стисло, а потім докладно.

Ми — творча особистість

Уяви, що ти працюєш у театрі режисером. Добери акторів для постановки казки Олександра Олеся. Підготуй з однокласниками виставу за прочитаним твором.

ЗІРКА МЕНЗАТЮК
(Нар. 1954 р.)

З інтерв'ю з письменницею:

— Пані Зірко, найперше розкажіть, будь ласка, про походження вашого імені, адже, впевнена, багато людей припускають, що то у вас такий псевдонім.

— Ні, то не псевдонім. Я народилася на Буковині, а там люблять подібні імена: Калина, Півонія, Фіалка, Зірка. Вони мають свої церковні відповідники: Килина, Февронія, Теофіла, Зінаїда. Отож за документами я Зірка, а в церкві — Зінаїда. З комуністичною символікою моє ім'я не пов'язане (бо й про таке питають). Мої батьки по саме горло натерпілися від радянської влади і нізащо не назвали б мене по-радянськи.

— Коли ви усвідомили, що хочете писати саме для дитячої аудиторії?

— Коли в мене з'явилася донька, я зрозуміла, яким цікавим є світ дитини, як багато їй треба дізнатися. От тоді я й почала писати для дітей. Але то був тільки поштовх. Насправді казки вже давно сиділи в моїй голові і чекали свого часу. Свої літературні спроби в дитинстві я теж починала з казок.

— Що Ви любили слухати й читати в дитинстві?

— Усе, що розповідали старші, – казки, різні історії з маминого дитинства, смішні і страшні бувальщини, перекази про давнину. Прекрасною оповідачкою була моя хрещена — батькова сестра Сідоня...

Книжки мені читав дід Олександр. Мав на те час, бо у свої вісімдесят років уже не міг багато працювати. Російської мови він не знав, тому в «Вечорах на хуторі біля Диканьки» Гоголя російські літери читав по-українськи. Я теж не знала російської, тому в його вимові не помічала нічого дивного. Зате в повістях мовилося про такі чарівні речі, що мені перехоплювало дух!

Зимовими неділями з горища приносили давні українські журнали, які передплачував ще мій прадід, і читали їх уголос – життя святих, розповіді про релігійні свята. У журналах містилися при-

життєві публікації мого славного земляка Юрія Федьковича, фольклорні записи.

1. Опрацюй форзац на початку підручника. Звідки родом письменниця Зірка Мензатюк?
2. Хто / що вплинуло на формування читацьких смаків авторки?
3. За джерелами Інтернет дізнайся, які твори написала Зірка Мензатюк та як відзначена її праця.

ТАЄМНИЦЯ КОЗАЦЬКОЇ ШАБЛІ

(Скорочено)

Повість

Наталочка з батьками дізнаються, що історичній реліквії — козацькій шаблі — загрожує небезпека, і вони вирушають на її порятунок. Можливе її перебування — місця, де відбувалися козацькі битви. Наталочка знайомиться з Антипом і дізнається, що він зі своїми батьками теж шукає шаблю. У Берестечку вона знайомиться з хлопчиком Северином, який хоче допомогти їй знайти шаблю.

РОЗДІЛ 7,

у якому з Антипом стається дивовижне перетворення

Діти обійшли майдан, тоді Северин вирішив заглянути ще й у підземний хід, що з'єднав церкви і вів кудись за пагорб. Наталочка воліла лишитися надворі — досить з неї підземель, принаймні на сьогодні. Зручніше прилаштувалася під старою церквою, заплющила очі... Хотіла ще бодай на мить побачити битву. Навколо гомоніли люди, на сцені читець декламував рядки Шевченка про берестецьке поле:

Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили...

Віддалік гухнула гармата. Насправді гухнула: то стріляли сучасні козаки з Запоріжжя. «Сла-а-ва-а!» — покотилося долиною, і до гармашів звідусюди потяглися барвисті вервечки людей, а діти, як горобці, сипнули попереду всіх.

Наталочка щільніше стулила повіки, уявляючи знайомого молодого звитяжця і сивого січовика, яких бачила при переправі.

... Їх стояло три сотні на пагорбі, що, мов острів, височів серед болота. Старого важко було впізнати: чуб розметався, сорочка розхристалася, очі палали, а шабля в руці мигтіла, як блискавка. Поляки насідали, козаки відбивалися, не відступаючи ні на крок. Та й не мали куди відступати. Мабуть, бій тривав давно, козаки поморилися, декотрі були поранені, проте

в очах світилося все те ж тверде завзяття. Наталочка помітила, що за боєм невідривно стежив якийсь вельможний чоловік у коштовних латах. Він щось сказав одному з своїх наближених, і той, пересилюючи дзенькіт шабель, закричав до козаків:

— Панове запорожці! Ясновельможний король Ян Казимир подивований вашою відвагою, — («Так то сам король!» — збагнула Наталочка). — Він помилує вас, якщо складете зброю. Він візьме вас на службу за високу плату!

Між козаками пішов якийсь рух.

«Невже здаються?» — не то злякалася, не то зраділа дівчинка, але раптом збагнула, що вони робили: з-за поясів та з глибоких кишень своїх безкраїх шароварів діставали гроші і зневажливо, широким жестом сіваців кидали їх у твань.

— Срібло-злото — то болото, — гукнув сивий січовик. — Вибачай, королю, але нам не потрібна твоя ласка. Лицарська смерть козакові дорожча.

На долоні чорнявого козака серед дрібних монет блиснув срібний перстеник, козак на хвилику його затримав, певно, згадав ту русяву, карооку, для якої придбав його, проте зсунув суворіше брови, і перстень плюснув у воду. Не носитиме його кароока, не діждеться свого козака.

— Слухай-но, пане-брате, — звернувся до чорнявого старий січовик. — Треба якось прорватися до Богуна і передати ось це, — він дістав з-за пазухи сяйливий малиновий згорток. Наталочка впізнала, що то: корогва, яку в паніці збили додолу. Отже, старий підняв і заховав її.

— А як поляжу разом із корогвою? — спитав козак, дбайливо ховаючи малиновий шовк.

— То хоч лишиться слава, що рятували її, — спокійно, ніби навіть байдуже мовив старий.

— Не випадає кидати бій...

— Стане ще для тебе боїв, — старий обняв чорнявого і легенько підштовхнув: — Іди.

Козак упав в очерет, мов качур: ані шелеснуло. «Чи не втопився?» — подумала Наталочка та тут же й заспокоїла сама себе: еге, такий утопиться! Вирветься, проб'ється до Богуна... Врешті, вона знала його долю.

Бій на острові довершувався. Козаків ставало все менше. Один за одним падали вбиті. Аж ось лишився єдиний січовик. Невже битиметься сам? Один проти цілого війська? Він озирнувся, метнувся до берега й ускочив у човен, прихований в очереті. Не сідаючи, відштовхнув його, виплив серед плеса; гордо взявшись у боки, окинув оком ворогів, мовляв, наступайте, чого ви баритесь. Король знову щось сказав своєму наближеному, той квапливо передав наказ. Поляки, брѣохаючись у баговинні, оточили озерце, серед якого плавав козак, та не могли здолати героя. Він сік їх, як капусту, він сміявся їм в очі, рани йому не шкодили, кулі його не брали, смерть боялася підступити до такого несусвітнього зухвальця. Вже й шабля не витримала, переламалася навпіл, то він відбивався веслом. Троє насідало на нього спереду, якийсь мазур закрався ззаду, націлився в плечі списом...

Наталочка затулила очі. Почула, як радісно загел'отали поляки... Човен плавав порожній. Зиркнула на короля — той роздратовано відвернувся й пішов геть. Ти не радієш, королю? Ти ж переміг!

І враз вона збагнула. Козаків перемогли. Але не покорили! Вони гинули, не піддавшись, не схилившись, лишаючи по собі невмирущу славу!

Антип виявився чортом, який насправді хотів перешкодити Наталчиній родині врятувати шаблю. Він сказав, що підкаже, де саме на наступний день продаватимуть шаблю, у формі загадки: *не горіх, а тверде; не пани, а в узорах жупани; стрілець їх сватав, та й голову склав*. Наталочка була схвильована: якщо вона не відгадає загадки, то до кінця життя, за чарами Антипка, щодня обманюватиме.

Дівчинка потрапляє на бал до нечистої сили і дізнається історію про козака-зрадника на прізвище Щур. За цей злочин його перетворено на щура.

Щур на балу скаржився на своє життя:

— Я ховаюся у свинарниках! А що я їм! Покидьки, перепрошую на слові, одні покидьки, хіба іноді трапиться вкрасти яйце в курнику... Краще б я здох, ніж таке життя!

— Чим ми можемо зарадити? — обірвав його скарги пан Обжорський. — Вас козаків було сто тисяч, а зрадив один ти. Таких не приймає земля.

Шукаючи відгадку на чортову загадку, Наталочка з батьками поїхала до Кам'янця-Подільського, а потім переїхали в Хотинську фортецю.

Поліркуй над прочитаним

1. Як розгортаються події на полі битви? Перекажи прочитані розділи стисло.
2. Король запропонував козакам за високу плату перейти до нього на службу. Як йому на це відповіли козаки? Про що свідчить така їх відповідь?
3. Наведи один найяскравіший приклад бойових подвигів козаків. Яким ти уявляєш їх під час бою?

4. Чому Северин пояснює Наталочці її історичні видіння так: *Тут витає козацький дух... Дух волі. Як ти розумієш його слова?*
5. Що мав на увазі Северин, коли казав: *Треба вміти тримати удар. Може, це найважливіше...*
6. Чому польський король не зрадив своїй перемозі над козаками? Як його настрої пояснює Наталочка? Зацитуй її коментар.
7. Знайди в прочитаному уривку твору народну легенду й народну пісню. З якою метою їх автор вводить у твір?
8. Прокоментуй, чому Щура «не прийняла земля» і він вів тваринний спосіб життя. Як ти ставишся до людей, які можуть зрадити?
9. Як можуть далі розгортатися події у творі? Вислови свої здогадки, спираючись на текст прочитаного розділу. Прочитай наступні частини й перевір свої здогадки.

РОЗДІЛ 11,

у якому мандрівників підстерігають суцільні несподіванки

Фортеця стояла не на горі, а нижче, на пагорбі над водою. Напрочуд ошатна, струнка фортеця: вежі, мов панни в дахах-капелюшках, між ними високі акуратні зубчасті мури.

— Гляньте... В узорах жупани! — аж засміялася Наталочка й показала на мур.

Хоча вже посутеніло, але не настільки, щоб Руснаки не розгледіли узорів, викладених червоною цеглою на світлих стінах.

— Фортеця мов у вишиванці... Гарно, — замилювалася мама.

Все було точнісінько як у загадці. Все збігалось: і загадка, і привидова підказка. Цим разом вони не помилилися. ()

Руснаки поблукали горбами навколо фортеці, понипали скрізь, де можна було понипати, постояли на високім фортечнім мурі над Дністром. У Дністрі висівалися зорі. Звичайно, і в небі теж.

— Може, підемо? Та ж не будемо тут ночувати, — врешті наважилася мама.

— Ні.

Спадала роса й холодила ноги. Гостро й гірко пах полин. На душі теж було полиново.

І враз... То не привиділося: з вулиці, що вела сюди з містечка, засяяли два снопи світла, і до бронзового Сагайдачного підкотив автомобіль. Слідом за ним зачмихала і теж спинилася якась стара тарадайка. З першого авто вибрався дебелий парубійко. У світлі ліхтаря було добре видно його накачані м'язи й коротко стрижену потилицю. З тарадайки виліз щуплий, невеличкого зросту чоловічина. В руці він тримав щось довгасте. «Власник шаблі», — здогадалася Наталочка, бо він був достоту такий, як описували пластуни. Обидва потисли один одному руки.

— Ущипніть мене за ніс, — попросив тато, не вірячи власним очам. Але мама не стала його щипати.

— Годі дивитися, ходімо до них, — мовила вона й рішуче покрокувала до прибулих.

Та поки Руснаки підходили, з міста вискочило таксі, і з нього витруслися старий чорт, чортиця й Антипко, що кульгав дужче, ніж звичайно. Рука в старого чорта була перебинтована... Антипко з глумливою церемонністю вклонився Наталочці:

— Здоровенькі були! Як не дивно, ви майже встигли, — попри всю самовпевненість він був явно не в душі.

— Чому «майже»? Ми виграли! — засміялася Наталочка.

— Та невже? Певно, шабля вже у вас? Певно, ви знаєте, як її дістати без грошей? — ехидненько запитав Антипко.

— Не хвилюйся, дістанемо, — запевнила дівчинка, але всередині їй похололо.

Досі Руснаки не переймалися, як їм одержати шаблю. Головне було її знайти.

«А як прийде врем'ячко, то досягне яблучко», — говорила в таких випадках мама. Та от врем'ячко, себто час, уже настав, а яблучко не достигало, більше того, навіть і не зав'язалося.

Грошей на шаблю в них не вистачить, хоч батьки й зібрали все, що відклали на літню відпустку, але ж воно дріб'язок. Тим не менше мусили щось робити.

Першим за справу взявся тато. Він почав здалеку, насамперед нагадав миршавому, що знайдена реліквія належить державі, що при передачі її в музей той дістане значну винагороду, а за знищення чи вивіз за кордон доведеться відповідати по закону; тато погрожував зловмисникам карою, метаючи блискавки, наче Зевс-громовержець.

— А хто докаже, що я знайшов шаблю? — зухвало вишкірився миршавий. — Нічого я не знайшов!

Тато з несподіванки урвав на півслові.

— Як то ні? Та ж усе Берестечко гомоніло! Ви всім і казали, що знайшли її... — дещо розгубився він.

— А я почув про шаблю від людей! От і казав! Хіба мало що говорять? Язик кісток не має! — огризнувся миршавий.

— А в руках у вас що, оте загорнуте?

— А нічого! Обшуку не робите, не маєте права!

— Не маєте, — вставив слово й дебелий, вочевидь, добре обізнаний з кримінальним кодексом.

Татова спроба закінчилася провалом. Антипкова мармиза розпливалася від задоволення.

Тоді в атаку пішла мама. Вона говорила від імені Союзу українок, Сестринства святої княгині Ольги й Товариства української мови «Просвіта», в яких була членкинею. Вона промовляла тихо й задушевно, а далі все палкіше, все завзятіше. Про честь і звитягу, про духовність і славу, про історичну пам'ять, врешті про старовину, про те диво, що було, минуло... її промова мала успіх.

— Атож, слава не вмере, не поляже... Я теж люблю Шевченка. Навіть мріяв зіграти в сільському театрі Назара Стодолю... Щоправда, не зіграв, — від розчулення миршавий мало не просльозився, та, глянувши на старого чорта, передумав. — Звичайно, шаблю я віддам... За належну ціну.

— Само собою, — підтакнув йому дебелий таким тоном, що не випадало сумніватися: його ціна буде найналежніша.

Антипко процвітав, наче мак у городі. Мав від чого процвітати.

У Наталочки виникла підозра, що чорти з'явилися тут неспроста, що вони, хоч і мовчать, але дивним чином впливають на миршавого й дебелого, тому ті такі непоступливі. Але вона не встигла над цим поміркувати.

Раптом перед Руснаками заколихалася напівпрозора біла постать. То з'явився привид-патріот. Він, як завжди, загарячкував, скрутив дулю миршавому, а другу дебелому, вхопився за голову і глухо застогнав.

— Що це? — здивувався миршавий, а дебелий зблід, як полотно.

— А це наш знайомий привид, — ступнула крок уперед Наталочка. Настала її черга йти в словесну атаку. — Привид вам каже, що не залишить вас у спокої, доки шабля не опиниться в безпечному місці. Він говорить це жестами глухонімих, які я трохи розумію... Привид каже, що налякає вашу дружину й дітей, що жоднісінької ночі не дасть вам ані задрімати!

Привид спершу здивувався, бо нічого подібного не казав, а тоді схваль-но закивав головою, мовляв, так і буде.

Дебелий парубійко умлівав з переляку і певно дременув би геть, якби його не спиняла чортиця.

Миршавий також трішки розгубився, але старий чорт шепнув йому щось підбадьорливе, і він оговтався.

— Ти, мала, не заливай. Наукою доказано, що привидів не буває, — сказав він.

— Як не буває? Та як не буває, коли ж ось він перед вами! — аж гукнула Наталочка.

— Це якесь не досліджене наукою явище. Обман зору або гра світла, — розмірковував миршавий. — Або ж це влаштували для туристів, щоб при-манювати їх у фортецю.

Від нечуваного обурення привид отетерів. Тоді різко крутнувся і щез.

— Ну от, казав я, що привидів не буває, — остаточно підбадьорився миршавий, та й парубійко почав поволі приходити до тями.

Антипко торжествував. Наталочка похнюпилася. Красномовство Русаків вичерпалось, і не було звідки чекати допомоги. Проте вона несподівано надійшла. Вірніше, над'їхала: з міста враз вигулькнув автобус, і з нього висипали... львівські пластуни! Наталочка, як ластівка, кинулася до них:

— Северине! Васильку! Звідки ви тут?

— Та, бачиш, Василько вирішив, що загадка про Хотин. То ми зібралися й приїхали, — пояснив Северин, а Василько гордо усміхався.

— Ага. Так і є. Оно покупець і власник шаблі, — кивнула Наталочка на дебелого й миршавого. — Тільки з ними неможливо домовитися, бо заважають чорти.

Поліркуй над прочитаним

1. Якою була відповідь на Антипкову загадку? Як ти думаєш, чи була загадка у творі лише забавкою й розвагою? Свою відповідь обґрунтуй.
2. Як поводитися власники шаблі? Про що свідчила їх поведінка? Як ти ставишся до їхнього вчинку?
3. Порівняй поведінку продавців шаблі та дітей. Що ти можеш сказати про гідність деяких козацьких нащадків?
4. Якими словами тато, мама й Наталочка переконували власників шаблі не продавати історичної реліквії? Сформулюй думку кожного з них лише одним реченням.
5. Чим, на твою думку, закінчиться повість-казка? Прочитай закінчення твору та перевір свої здогадки.

— Он як? — повів бровою Северин. Мабуть, він відразу щось придумав, бо рвучко підійшов до компанії, що зібралася на горі.

— Добрий вечір, шановний пане, — звернувся він до миршавого. — Пластуни шукали вас у Берестечку і ось нарешті знайшли. Ми маємо для вас привабливу пропозицію. Однак, перш ніж про щось говорити, хочемо переконатися, що шабля справжня, а не фальшивка.

— Як це фальшивка? — обурився той.

— Тепер багато фальшивок, — незворушно зауважив Северин. — Антикварні речі стали модними, тому їх підробляють. Може, шабля теж не варта перемов.

— Ах, не варта? — скипів миршавий.

Антипко хотів щось заперечити, та не встиг: той уже розгорнув зім'яту полотнину. В сутінках сяйнула гартована сталь. Це була справжня козацька шабля, схожа на місяць-молодик. У волинському торфі вона напрочуд добре збереглася. Руків'я мала просте, без золота й діамантів, і було не схоже, щоб миршавий їх повиколупував. Усі дивилися на шаблю, як заворожені. Тільки

з Антипком коїлося щось незрозуміле: він пересмикував плечима, чухав ріжки, переступав з ноги на ногу, наче йому нестримно закортіло в туалет.

— Ні... Ні... Я біля неї не встою! — раптом простогнав він і з поросячим виском стрімголов чкурнув додолу з хотинської гори.

Старий чорт зітхнув, крекнув, махнув перебинтованою рукою і теж по-тюхикав слідком за синочком. Тільки чортиця ще якось трималася, проте і їй були непереливки: її руки трусилися, губи перекошилися, вона щось забелькотіла, але їй забракло повітря, тож аби не вдушитися, вона й собі кинулася геть. Потім знизу, з кущів бузини, ще довго чулося ображене порохування та повискування.

— А тепер поговоримо без чортів, — сказав Северин.

Він пропонував таке. Оскільки пластуни з його гурту мріють стати журналістами й активно дописують до різних видань, вони вмістять публікації про добродійний вчинок шановного пана у «Високому Замку», «Галичині», «Літературній Україні» та ще з десяткові газет, а також повідомлять про нього по радіо. Це неабияка моральна винагорода, не кажучи про те, що, врешті-решт, шановний пан одержить і належні йому гроші.

Наталочка слухала й раділа. Северин чудово все придумав! Він розважливий і рішучий, і цей словесний поєдинок він безперечно виграє.

— А якщо я не погоджуся? — все ще впирався миршавий.

Тоді, казав Северин, у ті ж газети будуть надані матеріали про ваш аморальний вчинок, який призвів до знищення славетної козацької реліквії задля власної вигоди. Цю інформацію надрукують ще охочіше, оскільки подібних повідомлень до редакцій практично не надходить. Само собою, до справи підключаються правоохоронні органи.

Дебелий мовчки стояв осторонь. Він повільно й важко міркував. Відколи втекли чорти, він пригадав собі, що перед битвою козаки освятили зброю. І хоч він не був побожний, проте не мав певності, що Бога справді нема, а тому про всяк випадок трошки Його боявся. Але шабля йому подобалася, гроші за неї можна взяти фантастичні...

— Ти чого мовчиш? Я що, задурно їхав аж у Хотин? — раптом напустився на нього миршавий. — Кажіть прямо: купуєш шаблю чи ні?

— Купую, — наважився дебелий.

І тут... Ох, тут сталося щось цілком неймовірне. Над фортецею, спочатку над крайньою вежею, потім над сусідньою, далі над усіма п'ятьма, над двором і мурами заколихалися білі постаті. То були привиди, і їх ставало все більше. Вони виповзали з кам'яних підземель, здіймалися з довколишніх ярів і пагорбів, гуртуючись у загони. Попереду виступав знайомий Наталоччин привид, за ним пливли мужні, хоча й напівпрозорі козаки, полегли в Хотинській битві, і бронзовий гетьман на горі радо вітав своє славне товариство. Далі ступали хотинські повстанці, розстріляні в фортеці, жінки й чоловіки, незліченні страдники і борці за волю. Вони насувалися, суворі й невблаганні, облягаючи гору. Не тямлячись від переляку, дебелий парубійко якось боком посунувся до свого автомобіля і за

хвильку сидів у ньому, замкнувши дверцята і для певності заховавши голову під сидінням. Шаблі йому якось відразу перехотілося, а запраглося єдиного: вийти живим з усієї цієї катавасії.

Миршавий також знітився й зіщулився, бо хоч він і не вірив у привидів, але тепер на нього насувалося надто вже багато цих не вивчених наукою об'єктів, цілком можливо, небезпечних...

— Та я що... Я ж патріот... Я продам шаблю нашій рідній українській державі... Музеєві чи, може, банкові, який непогано заплатить... — залепетав він і, тяжко зітхнувши, подав шаблю Наталоччиній матері.

Мама взяла її обережно й урочисто. Тато по-лицарськи став на коліно й поцілував холодну сталь. Враз навколо його голови спалахнуло сліпуче світло. Ні, то не був німб праведника, — просто його осяяв фарами, під'їжджаючи, маршрутний автобус «Київ-Чернівці». Його двері розчинилися, і в них з'явився пан Богдан власною персоною. Після ранкової телефонної розмови він не знаходив собі місця і врешті теж помчав навздогін за шаблею. За ним з автобуса висипали численні пасажири, бо не щодень випадає подивитися, як рятують історичну реліквію.

— О, я бачу, вже все в порядку? — спитався пан Богдан, тоді повернувся до свого давнього приятеля привида: — Бачиш, друже, ти даремно хвилювався. Я ж казав тобі, що панство Руснаки — надійні люди.

На знак згоди привид замахав руками, закивав головою, радісно обняв пана Богдана, тата, далі вклонився мамі, Наталочці, пластунам і пішов обнімати всіх підряд; інші привиди теж уклонялися й вочевидь раділи. Умить зчинився веселий шарварок, усі прибулі збуджено гомоніли, кожен хотів бодай торкнутися праведної козацької зброї.

Северин виструнчився, поправив на лівій кишені срібні шнури — відзнаку гурткового:

— Наталочко, — поважно мовив він. — Наш гурт порадився й вирішив надати тобі відзнаку пластунських вмілостей. Ти виявилася сміливою й зарадною.

Він приколов їй на рукав пластунську нашивку. Дівчинка зарум'янилася від задоволення. Це було майже як медаль, а може, навіть краще.

Поліркуй над прочитаним

1. Знайди і прочитай опис шаблі. Якою ти її уявляєш? Чому для героїв твою так важливо було її зберегти? Що вона уособлює?
2. Чому при вигляді шаблі чорти втекли від людей?
3. У робочому зошиті склади й запиши «карту розуму», яка відобразатиме найсуттєвіші події у творі.
4. Запиши **п'ять** рис характеру Наталочки, які найяскравіше виявилися під час її подорожі. Добери і стисло перекажи епізоди, які ці риси ілюструють.
5. У творі діє лідер пластунів з доволі рідкісним для сучасників іменем Северин, який допомагає Наталочці в пошуках шаблі. Для всіх українців, хто цікавиться історією, це ім'я асоціюється перш за все з козацьким ватажком Северином Наливайком. У XVI ст. він очолив повстання українців проти Речі Посполитої за визволення нашого народу проти гноблення. Як ти думаєш, навіщо письменниця саме так назвала свого героя? Це збіг чи таке ім'я несе якесь важливе змістове навантаження? Поясни свою думку, спираючись на епізоди твору.
6. Сформулюй тему твору. Визнач його головну думку.

Будь уважним до слова

Берестéчко — місто на Волині, неподалік від якого відбулася велика битва між козаками під проводом Б. Хмельницького та військом Речі Посполитої.
Ша́пка-мазе́пинка — головний убір українських військовиків, що схожий на козацький головний убір II пол. XVII ст. часів гетьманування Івана Мазепи (звідси назва).

Ла́дан — ароматична смола, яку використовують під час виконання релігійних обрядів.

Шля́хта — дрібне дворянство колишньої феодальної Польщі.

Посполі́тий — людина, що належить до міщан або до селянства.

Драгу́н — воїн кавалерійських частин.

Рейта́р — найманий солдат важкої кавалерії.

Рахма́нний — смирний, тихий; спокійної вдачі.

Рутва́ний — зелений.

Багни́стий — болотистий, грузький.

Мо́ква — мокрота, сирість.

Кире́я — верхній довгий суконний одяг.

Коро́гва — військовий бойовий прапор.

Твань — в'язке болото, грязь, рідке багно.

Багови́ння — болотисте місце; трясовина, болото.

Зевс-громове́ржець — у давньогрецькій міфології — верховний бог.

Наза́р Стодо́ля — драматичний твір «Назар Стодоля» Т. Шевченка.

Збагатуй своє мовлення

Пропадем ні за цапову душу — загинути ні за що.
Наче мак у городі — багато.

ЕПІЧНИЙ ТВІР

Читаючи твори, ти звернув / звернула увагу, що «Фарбований Лис» І. Франка, «Хуха-Моховинка» В. Королева-Старого, «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» Г. Малик та «Таємниця козацької шаблі» З. Мензатюк, хоч і різні за змістом, але мають деякі ознаки, які їх об'єднують. Такі твори називають *епічними*.

У перекладі з грецької мови *епос* означає *розповідь*. Для них властива оповідна манера письма. Полягає вона в тому, що автор споглядає за подіями ніби збоку й розповідає про них так, начебто вже все про них і про героїв знає. Найчастіше розповідь ведеться від 3-ї особи однини, рідше — від 1-ї особи однини чи множини. В епічних творах можуть бути включені також описи, роздуми автора чи героїв твору.

В епічному творі автор може зображувати події, які розвиваються одночасно в кількох місцях, переносити героїв у різні історичні часи, зображувати кілька годин із життя героя, тривалий час або й усе його життя.

Епічні твори найчастіше пишуть прозовою мовою.

Література в колі мистецтв

Проілюструй епізоди твору, які тебе найбільше вразили. Перед уроком разом з однокласниками організуй виставку учнівських робіт. Переглянь їхні малюнки та повідом своїм однокласникам 2–3 позитивних відгуки.

Твої літературні проекти

Прочитай повний текст твору Зірки Мензатюк. За його змістом на карті України познач історичні місця, у які приїжджали герої твору «Таємниця козацької шаблі». За джерелами Інтернет або іншою літературою підготуй повідомлення, які історичні події відбулися у згаданих населених пунктах. Підготуй презентацію та ознайом із результатом своїх досліджень однокласників.

РІДНА УКРАЇНА. СВІТ ПРИРОДИ

ГІМН ПРИРОДИ І КРАСИ

Розділ, з яким ти ознайомишся далі, називається «Рідна Україна. Світ природи». Уже із самої назви зрозуміло, що в ньому вміщено твори, у яких описано неповторність нашої землі, її красу й чарівливість.

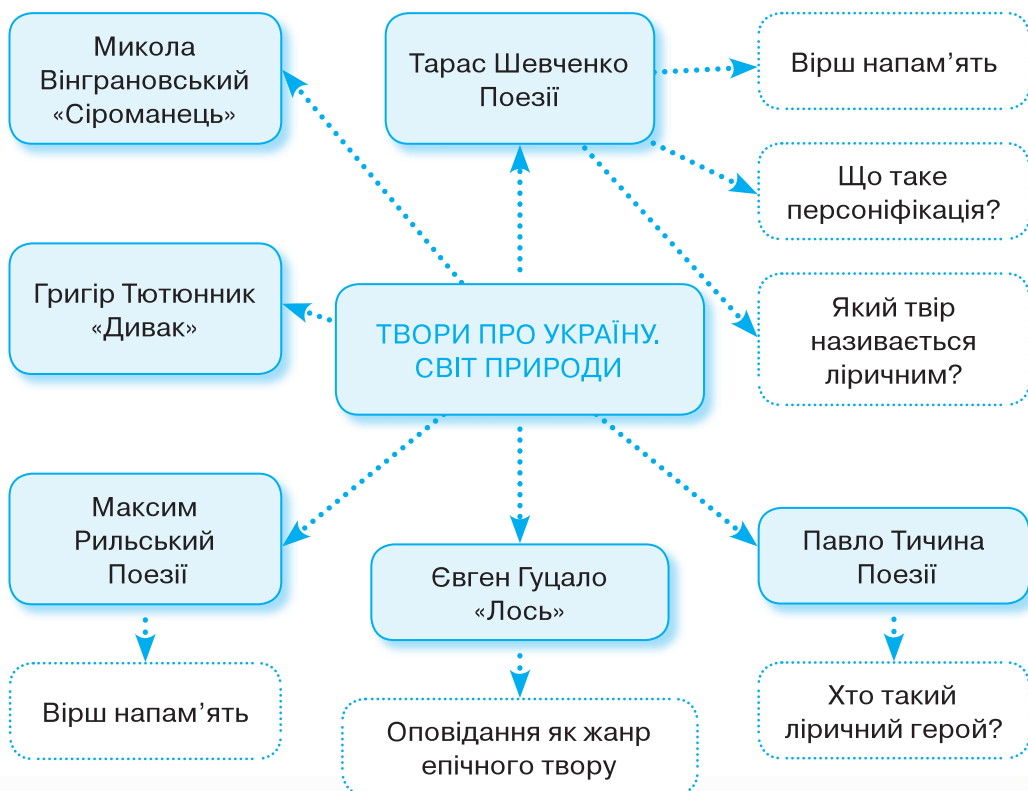
Ніхто на землі не може залишитися байдужим до природи. Нас захоплює краплина роси, у якій відбивається весь світ, ми радіємо буянню барв осіннього лісу, зворушливій витонченості сніжинки чи неймовірній гармонії простої квіточки. Чому ж природа дарує нам таку радість і насолоду? Бо вона — безмежне джерело краси.

А ще природа — мовчазний і строгий наш суддя, мірило нашої справжності. Спілкуючись із природою, ми виявляємо власне «Я», добрі чи погані сторони свого характеру.

Твори, які ти прочитаєш у цьому розділі, українські письменники писали з любов'ю. Ці твори — гімн ПРИРОДИ І КРАСИ.

Ознайомся з «Картою розуму» розділу.

«Карта розуму» розділу

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
(1814—1861)

ПРОРОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

В БУР'ЯНАХ

(Скорочено)

Та поклонися тим нашим бур'янам...
Із Шевченкового листа

I

* * *

Року 1814, з 26 на 27 лютого старого стилю, темної ночі, перед світом у селі Моринцях на Звенигородщині, в хаті Григорія Шевченка, кріпака пана Енгельгардта, блиснув у вікні єдиний на все село огник: народилась нова панові кріпацька душа, а Україні — її великий співець Тарас Шевченко... Батько був веселий, подавав бабі (повитусі) то те, то друге, жартував, допитувався, щоб долю народженому вгадала. Баба завжди до цього — з охотою. Тепер чогось одмовчувалася... Далі почала розказувати:

— Унас, у бабів, є така приміта, що коли перше ніж зайти до породильниці в хату та заглянеш знадвору у вікно, то в хаті побачиш долю народженого. Коли я заглянула у ваше вікно, то аж обімліла. Скільки я бабую — не доводилось бачити такого. Не знаю, чи й казати...

Баба стишила голос.

— А побачила я — сидить за столом повно всякого панства, а поміж панством — мужик стоїть, вичитує щось із паперів. А вони на нього кулаками махають, а підійти бояться. Коли це, де не візьмись, щось таке, як цар у короні, та як не схопляться з тим мужиком за барки: той за груди, а той за шию... Я, кажу, так і обімліла і дивитись далі побоялась... Так бач, що виходить, виросте твій син неабияка людина — буде змагатись з па-

нами та з царями... А за що — сама догадайся. Кажуть же, що народиться такий, що волю в панів одніме... Хто знає — може, це й він.

— Волю? Мій синочку! Рости ж та набирайся сили.

II

Минає рік. Батько й мати на панщині, Катерина, сама ще недоросла, зв'язана з малим Тарасом, як ланцюгами; сповивала, колихала, пісень співала, запихала дитячий плач куклою, по кутку носилася з ним, як із цяцькою. Проте сама нянька ще дитина — хочеться з подругами в баштан на шляху погуляти, побігати у ворона, в квача. Посадить малого на вигоні, в ромашках, у ту ямку, що вирили хлопці, граючи в дуки, накаже, посварившись пучкою: «Сиди ж мені і не вилазь, поки не прийду». Вітром майнула до гурту, де аж куріла гульня, — про хлопця забула зразу. І сидить воно саме-самісіньке, як одірваний од гілля листочок, спозирає сине небо, зграї на ньому галок... Сонце гріє, ромашки пахнуть, аж чхається, — хороше, як у купелі. І маленьке замахає до сонця ручками, засміється, загуцає, мов до сонця летіти хоче на руці або само сонце його витягає з пахучих бур'янів. А тим часом тут ж поблизу блукає в бур'яні і дитяче лихо, хрюкає, хрумає спориш. Висунулась, зарохкала, бочком наближається до хлопця. Дивиться хижими, червоними брудними очима. Хто зміряє горе маленького серця: у плач, у крик! — ніхто не бачить і не чує, мов опинився у лісових нетрях із брудним, диким звіром один на один. Не чекай допомоги. І малий одразу замовкає, брівки нахмурились, в очицях мов сонячні іскри заграли, засвітився гордий блиск людини, ромашкою б'є тварину по пискові: «Чу-чу, свиня!» Лукава тварина не виносить блиску розумних очей, злякано обходить, починає щипати моріжок, мов і не вона. Минає час, знову западає зневір'я в дитяче серце — починає плакати, знову набирається сміливості свиня, чапає до хлопця. Знову змовкає плач: «Чу-чу, свиня!» Довго тягнеться ся дитяча мука, і ніхто того не бачить і не чує. Катря, щира його нянька, теж за щирою гульнею на шляху згадала про малого тільки тоді, як з поля показала череда. Одкрила широко очі, ляснула в долоні: «А де ж моя дитина?» Насилу пригадала. Вітром полетіла в ромашки до дуки: сидить. Уже й сліз йому немає — мовчить. Тільки очиці набрякли від сліз і все личко вивожене в сльози. Тільки побачило над бур'янами голову Катрі — де ті й сльози взялись, — як ручаї. Зраділо! З плачем, з докором, із жалем викидає реченята до неї. Мов крилами перелетіло з осоружного дуки Катрі на руці.

— Моє маленьке! Скучив? — Катря жагуче, з пристрасстю тулить його до себе, картаючи себе докорами і зарікаючись, що вона більш ніколи ніколи не буде кидати саму дитину на улиці. Не в перший раз.

— Їстоньки хочеш? — Знаходить житнього хліба жовану куклу, нашвидку піджовує її, пхає дитині в рот. Дитина із звірячою жадобою починає ту осоружну куклу жувати, ссати, тіпати, щось мимрячи невиразне, погрожуючи комусь головою.

Катря пильно, допитливо дивиться дитині в вічі — вона одна розуміє її мову...

III

Минає рік, і два, і п'ять років... Ростає Тарас Шевченко. Тільки зіп'явся на ноги, почалося те дитяче бурлакування. Батьки — на панщині, брат десь пастишить, сестра на городі, а ти, Тарасе, куди хочеш — скрізь тобі шляхи відкриті: на леваду, до ставу, за село до млина, у той сад густий та темний, за сад на могилу... А бур'яни несходимі! Залізе — до вечора не вибереться... І мандрує мала людина по світу з ранку до вечора, дива всякі на ньому споглядає, розуму набирається. Вийде із бур'янів на поле, як Кармелюк із лісу, дивиться, як сонце заходить, як легенька хмарка з золотими краївками закриває його своїми червоними полами. І здається малому, що там — край світу. Там сонце спати лягає. Як мати вечорами у свято: скидає з шиї дороге намисто, у скриню ховає червону хустку, плахту...

А надворі й темніє...

— Світ не родив такого волоцюги! — скаржиться мати. — Ото небо йому, як рідна хата, а сонце, як мати. Коли б не їсти, то до хати так і не заглянув би цілий день. А вскочить у хату, за кусок хліба — і знову надвір. Вхопиш за плечі, щоб придержати, так де там: випорсне з рук та на сонце, як ленок у воду.

* * *

Раз було так.

Після першого жаркого квітневого дня плинув теплий, тихий вечір. Над хатою зійшла вечірня зоря, заграла золотом в яблуневому цвіті, тихим, рожевим, у білій на стіні глині. Вперше по весні білоголова Шевченкова родина розташувалась вечеряти під яблунею надворі. Чуби в усіх, як обілений льон, очі, як квітки льону, — сині. Тільки мати чорнява, з карими очима. Невесела вечеря — морений батько свариться, мати, заклопотана, зажурена, марна, їсть, як не їсть. Дочка Катерина стоїть, спиною спершись на яблуню, задумана, заплакана, ложки в руки не брала. Заходить звичаєм погомоніти перед сном сусід і дивується:

— Це тільки вечеряєте? Що так пізно?

— Та нам це такий оце клопіт, що й вечеря не в вечерю; хлопець десь дівся, — мати. Розповідає: — Зранку як пішло, то оце і досі немає: бігали і до ставка, і до греблі, всі бур'яни обшукали — як упав у воду.

Хата батьків Т. Шевченка
в Кирилівці.

Рисунок Т. Шевченка

— Догляділи! — сердито буркнув батько. Катерина враз опустила униз сині винуваті очі.

— Нічого, знайдеться, — розважив сусід, — може, заснув десь у бур'яні. Проспиться — прийде. — І починає звичайні свої балачки: про панські звичаї, про золоту грамоту. Слухають в'яло, без охоти, тільки поблизу що шелесне, всі так і кинуться: чи не хлопець?

Пройшли останні за плугами плугатарі, гурти дівчат із сапами. Осів тихий, зоряний вечір.

— Ну й де б їй дітись, вражій дитині, — не слухаючи сусідових балачок, тихо, з нудьгою казала мати. — Вечеряй, Катре, та підемо шукати знову. Зарипіли десь вози...

Всі забули на часину про хлопця, заворушились.

— Чумаки!

В селі бігли з дворів назустріч чумакам дівчата, діти, поважні діди з палицями. Тільки й чуть було:

— Чумаки! Чумаки!

Сусіди почали угадувати — звідки, аж поки чумаки замовкли.

Аж ось Катря підняла вгору голову і крикнула радісно і сердито:

— А ось і наш волоцюга! — Всі повернулись в один бік.

За перелазом біліла сорочка і блищали сині Тарасові очі. Без шапки, босий. Лице взялось смагою — темне, як головешка, а на тій головешці білий чуб, як льон.

Стоїть, не наважується йти до гурту. Хмарні обличчя в усіх одразу просяяли.

— Де це ти був?

— Де тебе носило і досі?

— Де ти волочився?

Стоїть, мовчить. Оглядає свою хату — не впізнає, ніби після довгої кругосвітньої мандрівки.

— Де ж ти був оце — питаю? Чому не кажеш? — почав суворо батько. Хлопець промовив стиха:

— Був у полі та заблудив.

— Бачили таке?

— Хто ж тебе привів додому?

— Чумаки!

— Хто? — Всі стовпились коло хлопця.

Хлопець розповів: «Стрінувся з чумаками, питають: «Куди ідеш? Мандруєш?» А я кажу — в Керелівку!

А вони й кажуть: «Це ти ідеш у Моринці, а в Керелівку треба назад. Сідай, каже, з нами, ми доведемо». Та й посадив мене на віз. І дав мені батіг волів поганяти...»

— Бачили такого! Чумакувати надумав уже!

— І як воно згадало, що з Керелівки?

— Я ж казав, що знайдеться, — обізвався і сусід. — Такий лобатий не пропаде.

— Ну, почумакував, тепер бери ложку та сідай вечеряти, — сказав батько. Хлопець тільки того й дожидав.

— Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого? — допитувалась мати. Мовчить та сьорбає з ложки, аж луна йде. Мати кивнула на нього батькові:

— Як мотає! Наче три дні не їв. — Розмова між дорослими пожвавішала. По вечері мати послала дітям на горбку коло сіней. Полягали. Тарас в середину, з одного боку Катря, з другого — Микита. Мати сіла коло їх. Сусіди посідали на призбї, запалили люльки, вернулись до своєї розмови. Тарас тим часом почав розповідати тихим таємничим голосом. Брат і сестра аж голови попідіймали. Крадькома прислухається мати. Далі, сміючись, до чоловіків:

— Ви послухайте, що цей волоцюга вигадує: старий того не придумає збрехати, як воно. Каже, що ходив він туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо, і ті ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів. Розповіда, ніби справді сам тее бачив. Ой Тарасе, що з тебе буде?

— Всі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добряще вийде, — промовив сусід.

— Що вийде? — жартом обізвався батько. — Розбіяка великий вийде — ось що! Ото чули про Кармелюка, а це другий буде такий.

— Це той, що в панів однімає та наділяє бідних?.. — Починалася знову розмова про славетного розбійника, що саме гримів у той час на Поділлі. В селі затихало. Чути було інколи дівочий сміх на улиці. Коло хати і над хатою гули хрущі. Діти спали.

Як той артист, що дожидав, поки все кругом нього стихне, на все село защебетав десь поблизу соловей.

Поліркуй над прочитаним

1. Опрацюй форзац на початку підручника. Розкажи, коли і де народився Тарас Григорович Шевченко.
2. Яку долю новонародженого Тараса побачила через вікно бабка-повитуха? Із вивченого в початкових класах про Т. Шевченка розкажи, чи справдилися її слова в майбутньому.
3. Прочитай уривок від слів ... а ти, Тарасе, куди хочеш — скрізь тобі шляхи відкриті... до кінця абзацу. Зроби висновок про те, які обставини в дитинстві сприяли розвитку поетичного хисту майбутнього поета.
4. Чому мати називала малого Тараса волоцюгою? Наведи **один** приклад, який підтверджує материну характеристику.
5. Про яку рису характеру малого Тараса свідчить його розповідь про залізні стовпи, що підпирають небо?
6. Назви **не менше трьох** рис характеру Шевченка, які виявлялися вже в ранньому дитинстві. Підтвердь кожен рису прикладами з твору.

Збагатуй своє мовлення

Мати називала Тараса **волицюгою**. Щоб перевірити, чи правильно ти розумієш значення цього слова, добери до нього синоніми. Відповідь перевір за Словничком синонімів.

Будь уважним до слова

Левáда — ділянка річкової долини, яку використовують під сіножать, пасовище.

ЛІРИЧНИЙ ТВІР

Найвідомішою із творів Тараса Григоровича Шевченка є поетична збірка «Кобзар». У ній переважають ліричні твори.

Ліричним називають твір, у якому життя відображається через думки, почуття, переживання, настрої ліричного героя. Основну увагу в ліричному творі приділено змалюванню його внутрішнього стану.

У ліричному творі діє **ліричний герой**. Це художній образ, так само придуманий автором, як і образи в епічному і драматичному творах. Ліричний герой — це своєрідна маска, за якою ховається письменник і який є носієм переживання в ліричному творі. Не можна думати, що ліричний герой — це автор. Автор — це жива людина, а ліричний герой — створений ним образ.

Коли ми кажемо, що ліричний герой є носієм переживання в ліричному творі, це зовсім не означає, що він завжди страждає і мучиться. Він передає читачеві свій **настрій**, який може бути різним: радісним, бадьорим, веселим, сонним, схвилюваним, сумним... Настрій у ліричному творі може бути також дуже не простим. У вірші може звучати один настрій або поєднуватися кілька, наприклад, смутку й оптимізму тощо. Завдання читача — розпізнати думки, настрої, почуття та переживання ліричного героя за словами й образами.

У ліричних творах, що відтворюють картини природи, автор часто використовує персоніфікацію. **Персоніфікація — це худож-**

Ліричний твір

ліричний герой

персоніфікація

ній засіб, за допомогою якого предмет або явище зображують як живу істоту: сонечко сміється, вітер віє, душа співає.

ЗА СОНЦЕМ ХМАРОНЬКА ПЛИВЕ...

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповіє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись,
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

Іван Айвазовський.
Море з рожевою хмарою

Поліркуй над прочитаним

1. Яку картину відтворено у вірші? Підтвердь думку цитатами.
2. Який настрій викликав у тебе вірш? Поясни свою думку.
3. Чи приносить задоволення описана картина ліричному герою, який про неї розповідає? Чому ти так вважаєш?
4. Чи можна сказати, що настрій усього вірша однаковий? Чому ти так думаєш?
5. Випиши художні засоби та поясни їх роль у творі.
6. Назви, які художні образи передають різні настрої ліричного героя у вірші.
7. Повторення та поєднання звуків у ліричному творі часто допомагає передати певний настрій. Прочитай рядки:

А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,

І тьму за собою
Розстилає туман
сивий...

ПАВЛО ТИЧИНА
(1891—1967)

«ДИВНИЙ МРІЙНИК З ОЧИМА ДИТИНИ І РОЗУМОМ ФІЛОСОФА»

Зі спогадів Павла Тичини про своє дитинство

«**П**ам'ятаю себе в дитинстві дуже рано: мене ще на руках носили. День. Теплінь. Світло-зелене віття звідкись звисає наді мною. Блищить вода. Ось тут вона, внизу, і десь там — подалі. Очевидно, це була весняна пора. Як я спостерігав уже пізніше, будучи підлітком, весною в нашому селі, на Подолі, вода по пояс заливала прибережний тонкий, що без вітру гнувся, верболиз, перехлюпувала через насип над ровами й затоплювала наш і наших сусідів городи. Підсвідомо відчуваю: щось навколо мене діється, але що саме і як — ще не міг я своїм розумінням охопити. Щось рухається, коливається, звучить — і луною своєю вдалині відгукується. Чи були це веселі ігри дівчат на Подолі, чи співалися там пісні-веснянки — не міг я ще усвідомити. Тільки одне вловлював: рух і звук, радісні обличчя і колір гілок, блиск і воду, що пахла свіжістю...»

«Через паркан дивлюсь у цвинтар. Висока, трикутна, із дощок збита халабуда, з навісом над столиком. Це означає, що на цьому місці стояв жертовник, як ще була стара церква. Там далі за нею — чотирикутна капличка з дощаним високим дахом, який увінчує з заліза викуваний узорний хрест. Капличка побілена. Жертовник у синю фарбу покрашено. А на синьому тлі білою фарбою змальовано чашу, а з боків їй дві квітки (в розрізі), які часто малюють і на скринях — тільки на скринях вони повні, як живі півонії, а тут немовби розсічені впродовж і змальовані в розрізі. Я довго дивлюсь на ці квітки й думаю, все думаю: як гарно бути малярем! Як гарно вміти малювати!»

«...На старому погребіщі (наполовину закиданому землею) старий великий казан — для польової каші, я дзвонив у нього (точніше — у два великих кільця) й співав своїх пісень, яких уже на той час знав ...»

1. Опрацюй форзац на початку підручника та матеріали статті. Розкажи, коли і де народився Павло Григорович Тичина.
2. Павло Тичина розповідав, що звуки, які він чув, перед його очима замінювалися на барви. За матеріалами спогадів поясни, що впливало в дитинстві на розвиток «кольорового слуху» поета.

НЕ БУВАВ ТИ У НАШИХ КРАЯХ

Не бував ти у наших краях!
Там же небо — блакитні простори...
Там степи, там могили, як гори.
А весняні ночі в гаях!..
Ах, хіба ж ти, хіба ти це знаєш,
Коли сам весь тремтиш, весь смієшся, ридаш,
Серце б'ється і б'ється в грудях...
Не бував ти у наших краях.

Не бував ти у наших краях,
Бо відтіль не таким би вернувся!
Чув про степ, що ген-ген простягнувся? —
Єсть там люди — й зросли у степах,
Що не люблять, не вміють ридати.
Що не можуть без пісні і нивки зорати!
Тебе ж завжди я бачу в сльозах... —
Не бував ти у наших краях.

Поліркуй над прочитаним

1. Про що розповідається у вірші?
2. Чим незвична побудова цього вірша? Наведи підтвердження своїх слів у тексті.
3. Як ти думаєш, навіщо автор повторює на початку й наприкінці кожної строфи ті самі слова?
4. Назви **три** художні образи, за допомогою яких автор передає красу рідного краю.
5. Що в людях викликає захоплення ліричного героя?
6. Який настрій ліричного героя? Допиши назву цього настрою у словничок настроїв.
7. Назви художні засоби, використані у вірші. Яка їх роль у творі?

Щось мріє гай — над річкою...

ГАЇ ШУМЛЯТЬ...

Гаї шумлять —
я слухаю.
Хмарки біжать —
милуюся.
милуюся-дивуюся,
чого душі моїй
так весело.
Гей, дзвін гуде —
іздалеку.
Думки пряде —
над нивами.
Над нивами-приливами,
купаючи мене,
мов ластівку.

Я йду, іду —
зворушений.
Когось все жду —
співаючи.
Співаючи-кохаючи
під тихий шепіт трав
голублячий.
Щось мріє гай —
над річкою.
Ген неба край —
як золото.
Мов золото-поколото,
горить-тремтить ріка,
як музика.

Поліркуй над прочитаним

1. Яку картину природи змалює П. Тичина у вірші? Підтвердь свою думку прикладами.
2. Назви слова, які допомагають тобі уявити красу природи, її барви.
3. Запам'ятай **три** засоби, за допомогою яких П. Тичина «озвучує» поетичний твір:
 - повторення в кількох рядках того самого голосного чи приголосного звука;
 - використання слова, що означає певне музичне поняття;
 - використання слів, які своїм значенням викликають враження звуків.Добери з вірша приклади до кожного з цих засобів.
4. Назви **два** приклади поєднання у вірші слухових і зорових образів.
5. Яким настроєм охоплений ліричний герой? Чому ти так думаєш? Допиши цей настрій до словничка настроїв.

6. Яким у твоїй уяві постає ліричний герой твору? Що його хвилює? Чим він захоплюється? Який його душевний стан?
7. Назви у вірші **по одному** прикладу художніх засобів, які ти вивчив / вивчила у 5 класі. Яка їхня роль?
8. Вислов міркування, чому треба охороняти природу. Як робиш це ти?

БЛАКИТЬ МОЮ ДУШУ ОБВІЯЛА...

Блакить мою душу обвіяла,
душа моя сонця намріяла,
душа причастилася кротості трав —
добридень я світу сказав!
Струмок серед гаю, як стрічечка.
На квітці метелик, мов свічечка.
Хвилюють, маюють, квітують поля —
Добридень тобі, Україно моя!

Поліркуй над прочитаним

1. Чи сподобався тобі вірш? Який настрій викликає він у тебе?
2. Яку пору року описано у вірші? Підтвердь свою думку прикладами.
3. Який настрій ліричного героя? Чому ти так думаєш? Допиши цей настрій до словничка настроїв.
4. Яким у твоїй уяві постає ліричний герой твору? Що його хвилює? Чим він захоплюється?
5. Про що важливе хоче сказати світові ліричний герой?
6. У вірші тільки одне слово *блакить* позначає назву кольору. Але весь вірш ніби пронизують різні барви. Які слова допомагають тобі побачити яскравий світ ліричного героя?
7. Що надає віршеві музичності? Наведи приклади.
8. Назви приклади художніх засобів, використаних у вірші. Яка їхня роль?
9. Порівняй настрій ліричного героя у віршах «Блакить мою душу обвіяла...» та «Гаї шумлять...». Що між ними спільного?

Збагачуй своє мовлення

Автор для позначення блакитного кольору вживає слово *блакить*. А ще можна сказати *голубизна́*, *лазу́р* (переважно так кажуть про небо та море), а для насиченішого кольору — *синява*, *синь*, *пробсинь*.

Будь уважним до слова

Причастітися — тут: ставати причетним до чого-небудь; прилучатися.

Крѳтость — покiрнiсть, смиреннiсть.

Маювати — злегка ворушитися пiд дiєю вiтру, маяти.

Домашнє завдання

Вивчи напам'ять один iз вiршiв П. Тичини (на вибiр).

Ти — творча особистiсть

1. Напиши вiрш про природу рiдного краю.
2. Створи фотоальбом iлюстрацiй до вiршiв П. Тичини.
3. Намалюй iлюстрацiю до вiрша П. Тичини, який тобі сподобався найбільше.

Світ поезії П. Тичини

Твої літературні проекти

Добери зі збірок П. Тичини вiршi про природу. Створи з них невеличку збiрочку. Дай їй заголовок, який передаватиме зміст поезiй. До збiрочки напиши передмову, у якiй опиши враження, що викликали в тебе поезiї П. Тичини.

ЄВГЕН ГУЦАЛО
(1937—1995)

«ВІДКРИВСЯ ЗВІРАМ, ПТАХАМ І ЛЮДИНІ»

Інтерв'ю з Євгеном Гуцалом*

Розкажіть трішки про своє дитинство.

— Про своє дитинство розповідав у багатьох оповіданнях. Взагалі, тепер здається, що дитинство — найцікавіша пора, та пора, коли майбутнє життя — ще попереду. І хай це вогненні воєнні роки, хай голодні післявоєнні — однак чарівливість дитинства не пропадає навіть за таких умов.

У мене й тепер буває дивне відчуття, наче я й по сьогодні зостався тією самою дитиною, яка вперше стала усвідомлювати себе у світі. Мабуть, дитинство — це справді і майбутня доля, і майбутнє життя.

Як розпочиналось Ваше творче життя?

— Як розпочиналось? Починалось, очевидно, з ранньої, ще зовсім у дитячі роки, любові до літератури. Ця любов прокинулась — і з часом уже не згасала, а, здається, тільки дужчала. В дитинстві, в перші повоєнні (частково — і воєнні) роки страх цікаво було довідуватись із книжок про життя, якого не знав і яке відкривав уперше. В ту пору книжка наче і була самим життям, і подеколи здавалася значно цікавішою від довколишнього. Бо довколишнє буття — звичне, знайоме, щоденне, близьке, в той час як книжка — це дійсність незнана, нова, незнайома, екзотична, з безліччю пригод. А які почуття героїв! З їхніми почуттями не могли зрівнятися ні твої власні, ні твоїх близьких.

Які саме книжки? Ті, що випадково потрапляли до рук. Це був і Шевченко, і Леся Українка, казки українські і російські, згодом —

* *Інтерв'ю* — розмова журналіста з якою-небудь особою, призначена для опублікування у пресі, передачі на радіо або телебаченні.

Тичина, Рильський, Сосюра. Потім були Пушкін, Гоголь, Короленко, Г. Успенський і т. д. Мабуть, залюбленість у літературу і спричинилась до того, щоб самому взятися за перо. Це були вірші. Один із перших вмістила шкільна стінгазета, це був мій п'ятий чи шостий клас. Вірш називався «Червоний прапор».

Яку першу книгу Ви найбільш цінуєте?

— Звичайно, з плином часу ставлення до написаних тобою книжок змінюється. І хоч кожную писав щиро, та згодом не кожную здатен сприйняти на рівні того задоволення, на якому вона народжувалася.

А все-таки коли перша — то це, мабуть, «Запах кропу».

Що спонукало Вас звернутися до поезії?

— Я завжди любив поезію. Проза — всесильна, але не в усьому. Проза може чимало опанувати в царині поезії, проте не все, проте є такі сфери емоцій, такі філософські можливості щось збагнути в собі, в природі, що до снаги лише поезії.

1. Опрацюй форзац на початку підручника і з'ясуй, звідки родом письменник Євген Пилипович Гуцало.
2. Яким було дитинство Є. Гуцала?
3. Який вплив справили на письменника книжки?
4. Як письменник пояснює своє бажання писати поезію?

ОПОВІДАННЯ

Твір Є. Гуцала «Лось» — оповідання. **Оповідання — невеликий прозовий твір, у якому зображено переважно один епізод із життя одного або кількох персонажів.**

Особливості оповідання:

- невеликий обсяг;
- зображено переважно один епізод;
- події відбуваються протягом короткого часу;
- невелика кількість дійових осіб;
- написане прозовою мовою.

ЛОСЬ

Він прокинувся й нащулив вуха: у вогкому струмені вітру долинав сухий, різкуватий звук. Звук летів знизу, від річки. Лось звівся, тепер його постать чітко вималювалася в удосвітніх сутінках. Це був великий звір з широкими грудьми, які легко здималися од дихання. Його роги нагадували осінній низькорослий куш, із якого обнесло листя.

Лось знав, що то тріщить стара гілляка на дубі, всохла, кощава; їй давно вже б треба впасти, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур. Він те знав, однак це не заспокоювало, і тривога в крові, спершу слабка і майже невловна, дедалі густішала, й від того шкура на грудях здригнулася раз, а потім іще. Струмінь вітру доносив запах річкової криги, в ньому жив дух примерзлого болота, долинали шарудіння прив'ялих стеблинок, які пускалися вскач по впалому листю, але над усім цим линуло знеможене, схоже на зітхання порипування гілляки.

Лось був старий самець, уже звук до заповідника, в який потрапив із тайги, звук до людей і до того, що його підгодовують. Але те недуже тріщання пробудило в ньому неясний страх, який нагадав про життя в тайзі, про небезпеки, які там на нього чигали, і лось зрушив із лежбища, а потім і побіг. Чим далі біг, тим більшим сповнювався острахом, і хоча нічого вже не чув, крім приглушеного поцокування своїх ратиць об землю, ще довго не зупинявся. Кущі й дерева струшували на нього синюватий іній, ніздрі випускали в повітря дві тонкі стьожки пари. Лось поминув ялинник, потім байрак, і коли опинився серед примарно-млявого світла, яке випромінювали стовбури беріз, то зупинився і, задерши голову, намагався вловити той шум, який гаснув за ним. Вгамувавшись, лизнув язиком припорошену снігом землю, а потім неквапно попрямував до галяви, на якій любив найчастіше бувати.

Поляна ця, подзьобана струхлявленими пеньками, викружилася край осичняка, трохи на згірку. Ранньої весни вона перша вбиралася квітами, і хутко тут виганялась така висока трава, що в ній, прилігши, лось міг сховатися до половини. Тепер поляна пустельна, як і все навколо; лось застиг нерухомо, втупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, — якраз туди, звідки завжди сходить сонце. Помалу лось заспокоювався. Так стояв, а навкруги, розвиднюючись, світліло, виразніше малювались осики, повітря між ними глибшало й прозорішало, і тиша з настороженої й сліпої ставала спокійна й осмислена, в ній уже не чулось того страху, що донедавна. Лось сподівався побачити схід сонця, і коли під його променями забронзовіли верхівки, коли віття скупалося в його усміхові, то лось наче аж полегшав, ще більше пострункішав, і в очах появилася золотавий сплеск, який надав їм виразу одвічного розуміння життя природи і її таємниць. Ще трохи постоявши, побачив біло-рожевий диск, який спливав на пустелі зимового чистого неба, — і гойднув розлогими рогами, — так, наче вітав його.

Проте, коли йшов до річки, раптом знову вчулося жалібно поскрипування гілляки, і лось, який уже встиг забути про нього, знову захвилювався, знову насторожився, а в ногах прокинулося бажання бігти

Чи далеко ще весна?

й тікати. Але переборов себе і донизу спускався повільно, хіба що частіше й сторожкіше озирався довкола.

Вітер, як і перше, дув із залужжя, він був просякнутий холодом та запахом сіна, що в стіжках стояло на правому березі. Стежечка ледь протоптана — по ній почали ходити не так давно, — і лось принохувався, чи не пройшов по ній вовк, або лис, або людина. Але потім тільки вчорашні сліди ворони та ще осторонь — ямки од заячих ніг.

Спустився на берег. На тому боці, ген під обрієм, примостилося село, а над ним посотались угору сірими верболозами дими з коминів. На далекий горб пнуться санки однокінь, ось вихопились на маківку — та й спливли по той бік...

Коли лось ступив на лід, то під ним приглушено торохнуло, а далі, коли йшов до ополонки, щоб напитись води, тільки сполохано поохувало. Краї ополонки розсипчасто іскрились, а вода, зтягнута тремткими скалками льоду, була схожа на застигле блакитне шумовиння. Вгадувалася причаєна глибина річки, її течія, що не вгамовується й під кригою. Лось опустил голову, принохуючись до ополонки, далі, з витягнутою шиєю, ступив ще трохи, ось-ось маючи торкнутися губами до осклілого блакитного шумовиння, ніздрі затремтіли в передчутті холодної води, — і цієї миті річка під ним затріщала. Він усіма чотирма ногами спробував одштовхнутись, але ратиці були вже у воді, і лось вжахано відчув, що дедалі глибше занурюється в льодяну кашу. Не раз конвульсивно здригнувся тілом, вкладаючи всю силу і весь відчай у той рух, але провалився ще глибше, і тепер крижані уламки билися об його спину. На мить принишк, готуючись до нового ривка, і коли передні ноги злетіли на кригу, то здавалося, він уже вискочить і врятується, але крига знову тріснула під вагою великого тіла, і лось ще раз опинився по шию у воді. Ревнув, кличучи на допомогу, і його очі все густіше набрякали кров'янистим смутком, аж горіли червоним розпачем. Ще раз спробував вирватись, але вдалося однією ногою, — друга вдарилась об лід і стала майже неслухняна. Вода в ополонці закров'янилась, і червоне зразу ж стікало за течією, зникаючи під кригою.

Лось відчував, що так йому не вирватись. Схоже відчуття уже приходило до нього — саме тоді, коли восени, в чорному бору, що стогнав од вітру, його почала переслідувати вовча зграя. Вовки ось-ось мали вчепитися за нього, він уловлював подих смерті і втікав тільки тому, що не міг зупинитись. Тоді його врятували мисливці, вони якраз наїхали з міста і, нічого не вполювавши, сіли вечеряти. Почули погоню, посхоплювались і, про-

Валерій Ізумрудов. Березень

пустивши мимо себе загнаного лося, зняли безладну стрілянину по вовчій зграї... Річкова течія була на вид не така страшна, як вовки, мчала не так швидко, не обпалювала його своїм смертельним диханням, але течія була така ж сама неблаганна, і чим більшу розбивав ополонку, тим швидше вона могла затягти під лід. Лось, розуміючи це, намагався поводитись обачно, але нога боліла, тіло слабло, і сили поступово покидали його. Збирався до свого вирішального кидка і, коли знову не пощастило, лось на хвилю заспокоївся, бо знав, що це не остання його спроба, що пробуватиме безперервно, поки дихатиме.

Поліркуй над прочитаним

1. У яку пору року відбувається подія в оповіданні? Назви **два** слова з тексту, які підтверджують твою думку.
2. Прочитай опис лося. Яке враження він справив на тебе?
3. Чому оповідання починається з епізоду про тривогу лося? Це випадково чи автор надає відчуттю тривоги якесь особливе значення?
4. Назви слова, які передають тривогу лося. Яка **одна** художня деталь повторюється кілька разів, підсилюючи передчуття біди?
5. Перечитай уважно третій абзац. Зверни увагу на використані кольори та відтінки. Який настрій створюють вони на початку твору?
6. Що ти дізнався про стосунки лося з людьми? Наведи **два** приклади допомоги людини тварині.
7. Який найнапруженіший епізод цієї частини оповідання? Перекажи його докладно.
8. Що ти відчував/відчувала, читаючи цю частину оповідання?
9. Що могло відбуватися в оповіданні далі? Передбач події. Прочитай продовження твору та перевір точність своїх припущень.

Збагацуй своє мовлення

1. Добери до виділеного в першому прикладі слова синоніми з наступних речень. Які ще синоніми до цього слова ти знаєш? Перевір відповідь за Словничком синонімів.
 Лось... *неквално* попрямував до галяви (Є. Гуцало).
 Вася... поволі повертає голову до слухачів (В. Винниченко).
 Тихо плинула Воронеж-ріка (О. Довженко).
 Сила прибувала мляво (Іван Багряний).
 Помалу їдь, а дальше заїдеш (Прислів'я).
 Він спроквола знімає рушницю, ставить до стіни (М. Олійник).
2. *Принішкнуті* — синоніми: *замовкати, затихати, стишуватися, нишкнуті, німіти, спинятися, перериватися.*

Будь уважним до слова

Нащóлити вуха — уважно прислухатися до чогось.

Чигáти — таємно вистежуючи, чекати появи когось, чогось; пильнувати, чатувати.

Сторожкíше — уважніше, пильніше.

Слово **маківка** має такі лексичні значення:

- верхня, найвища частина чого-небудь, верхівка, вершечок;
- опуклий дах, купол, баня;
- верхня частина голови людини від лоба до потилиці, тім'я.

Яке лексичне значення має слово *маківка* в реченні *На далекий горб пнуться санки однокінь, ось вихопились на маківку — та й спливли по той бік...* (Є. Гуцало)?

Два хлопчачки вийшли з лісу на берег і зупинились. Приїхали по хмиз, і їхня смирна конячина залишилась на узліссі, а вони вирішили подивитись на річку, чи тріщить на ній лід, чи скоро рушить. Обидва плечисті, обидва з широкими, лагідними лицами, і схожі один на одного так, як маленький гриб-підберезник схожий на свого більшого сусіда. Вони охопили зором ріку, і їхні лица ще більше пом'якшали од навколишнього простору, од тієї втікаючої даліни, яка сягала аж за потойбережні горби. Не зразу й зауважили ополонку, бо була майже непомітна, якби лось знову не спробував вискочити на лід.

— Собака купається, — сказав менший брат. Старший, мабуть, і не глянув би в той бік. Але зразу ж подумав: який це собака міг залізти в ополонку, щоб купатись?

— Де? А-а... — Пильно примружився, і його зіркі очі помітили гіллясті роги. — То лось...

Ще не встигли й здогадатися, що там могло трапитись, а тому деякий час стояли на місці і обмірковували, як лось міг потрапити в воду. Та коли він заборсався, а потім надовго притих, підберезники втямили, що з ним сталося. Старший майнув до саней по сокиру, а молодший повільно пішов уперед, боячись сам підійти до лося перше, ніж наспіє брат.

Лось уже зовсім знесилився і байдуже спостерігав, як наближаються діти. Усе нижче осідав у воду, і роги похилитувались над крижаним місивом, як незвичайний кущик. Під цим кущиком червоний розпач трохи вгомонився, але був тепер такий безмежний, що очі для нього були замалі, і той розпач струменів із них увсібіч. Спершу діти не знали, як до лося підступити, щоб і самим не провалитись. Але старший брат був розсудливий та відважний, і сокира в його руках не закуняла. Узявся рубати лід, прокладаючи хід до берега, а молодший тупцяв біля нього і, не знаючи, чим допомогти, тільки зітхав та нетерпляче бив себе долонями по стегнах та по боках. Лось не боявся людей. Він стежив за їхньою роботою, і по його

тілу подеколи пробігали дрижаки, ніби йому було дуже морозко або ж знову хотів спробувати вискочити, але сили покинули його. Мабуть, спочатку нічого не розумів у тій роботі, та коли канал ще більше наблизився до берега, його очі засвітилися тямом, і тепер поводився смирно, вже не кидався, а тільки чекав.

Заскучавши сама, з лісу вийшла їхня гніда конячина, тягнучи сани, й поволеньки потюпала до річки. Вона зупинилася віддалік і, помахуючи хвостом, спостерігала. Потім ще пройшла трохи вперед. Менший підберезник помахав кулаком і крикнув:

— Ти теж хочеш провалитись?!

Обидва брати й не думали про те, що весняна крига — зрадлива, не зважить і на те, що вони рятівники.

Старший ще рубав, коли лось відчув під собою мілке і, вперто гойднувши головою, вискочив передніми ногами на лід, а потім уже й задніми. Аж захитався і, розкарячившись, ось-ось, здавалось, впаде. Обидва підберезники дивилися на нього з недовірою — ого, який великий, і тепер, коли він виліз, жодному з них не вірилося, що такий міг втопитись. Вони безпорадно усміхалися, їм хотілося підійти до нього ближче, але діти не наважувались.

Лось обтрушував з себе воду й скалки льоду. Зітхнув на повні груди, пирхнув — та й подивився на дітей. Його очі все ще були червоні од недавнього розпачу. А потім лось пішов. Карячкуватю ставлячи ноги, ніби все ще побоюючись льоду, накульгуючи, вийшов на берег, ще раз озирнувся на річку, захоплюючи своїм зором і залужжя в срібlistому серпанку, й дітей, які все ще зачаровано дивилися на нього, не вірячи, що допомогли врятуватися цьому великому звірові, й легенько почвалав до лісу. Гніда конячина з непорозумінням дивилася йому вслід і стригла вухами.

Коли пролунав постріл, то лось деякий час ще біг уперед, а потім спіткнувся, ніби натрапив на корч. Діти спочатку й уваги не звернули на постріл, але коли лось упав на сніг, вони зрозуміли, по кому стріляли. Озиралися, намагаючись побачити мисливця, проте не запримітили і, набравши в груди гіркого повітря, чимдуху погнали туди, де лежав лось. Обидва думали, що не встигнуть вони добігти, як лось підведеться, знову неспішно почвалає до лісу, що не було ніякого пострілу, — проте лось не вставав. Лежав на боці, відкинувши ноги, і тепер здавався ще більшим. Просто не вірилося, що такого звіра можна звалити пострілом, як перед цим не вірилося, що може потонути. На шкурі ще блищала річкова вода, до шерсті поприміли сніг, а здуховина, не розгарячила од бігу, провалилась і навіть не парувала. Голова лежала так, наче він прислухається до землі, чи далеко ще весна, чи скоро прийде, а роги росли при самім снігу, ніби чудернацький кущик.

Вони й не помітили, як підійшов до них рідний дядько Шпичак. Кругленький, як підпалок, з підпалкуватим, добре випеченим обличчям, в розтоптаних,

з довгими халявами, чоботях, в яких тонує мало не по пояс, дядько зупинився поряд із дітьми. Мабуть, також був здивований, що оцей могутній звір лежить на землі. Дядько тримав у руці рушницю, але з таким виглядом, ніби збирався від когось захищатись. На губах у нього запеклась біла смага, — мабуть, од якогось раптового, скороминушого переживання.

— Га? — обізвався дядько. — Ну як?..

Радість на його обличчі змагалася з настороженістю, і воно бралось то темними, то світлими спалахами.

Діти нічого не сказали — вони ніяк не могли відірвати очей од лося, який ні разу й не поворухнувся, хоча вони й чекали на це.

— У-ух, — видихнув Шпичак, обійшов навколо вбитого звіра й носом ткнув між роги.

Але діти все ще не вірили, що лось мертвий, а тому уважно приглядалися, щоб не прогавити тієї миті, коли ворухнеться, щоб звестись на ноги.

— Це з заповідника, — нарешті обізвався молодший підберезник.

— Заповідник далеко звідси, — відповів дядько. — Сюди з заповідника лосі не бігають.

— Це з заповідника, — знову повторив менший. Дядько почав гніватись:

— А вам яке діло?

— Ми його з води вирятували, — сказав старший брат і ненависним поглядом уп'явся в підпалкувате обличчя.

— О-о, він однаково був би втопився!.. І вже втопився був, так? Скажете, що втопився, а пощастило витягти неживого.

— Ми його врятували, — знову повторив старший брат, і лице почервоніло так, наче з нього ось-ось мала бризнути кров.

— Ану замовчіть мені, — ще дужче розгнівався дядько, — бо дістанеться вам од мене й од батька вашого! Будете розумні, то матимете й собі м'яса, не скривджу.

Менший підберезник одвернувся, приховуючи сльози. Старший брат узяв його за руку й, не кажучи більше ні слова, повів до саней.

— І роги вам віддам, — крикнув услід дядько. Вони й не обернулися, тільки наддали ходи.

— Роги віддам! — ще гукнув дядько.

Коли брати вдарили по гнідїй своїй конячині, то дядька наче щось тіпнуло. Спочатку повільно ступив один крок, другий, — а потім і побіг на-вздогінці.

— Роги віддам! — кричав, захилинаючись, ніби вони не чули.

Шпичак давно вистежував того лося, — він помітив його одночасно з дітьми і, присівши у виямку, тільки посміювався, коли взялися визволяти його з ополонки. Не вірив, що то їм вдасться, він думав, що лось таки знесилиться і його раніше чи пізніше затягне під лід. Але лось виявився дужий і життєлюбний, а діти — вперті й невідступні... Тепер треба думати про те, щоб якось його заховати, замівши сліди, бо діти таки подалися в заповідник, щоб заяви-

ти охороні, — в цьому не сумнівався. Але куди ти його подінеш? Не затягнеш назад до річки й не втопиш знову в ополонці — далеко, не зрушиш. Але якби міг затягти й утопити — ні хвили не вагався б. Тепер дивився на звіра й хотів вірити, що лось оживе. Так, як ще недавно дітям, йому дуже кортіло, щоб лось підвів голову, звівся на стрункі міцні ноги і неквапно побіг до лісу, як іще недавно біг, поки дорогу йому не перетнула куля.

Проте лось і не ворухнувся. Припав до землі, всім великим тілом прислухаючись, чи далеко ще весна, а роги стриміли над снігом диким розложистим кущиком, який також, мабуть, чекав на весну, щоб зазеленіти, хоча це йому вже не судилося ні тепер, ні в майбутньому.

Налетів вітерець, запорошив білим пилом, гойднув сухим бадиллям, але роги й не сколихнулися.

Поліркуй над прочитаним

1. Подія в оповіданні відбувається взимку. Який саме період зображено — початок, середину чи закінчення зими? Підтвердь відповідь рядками з твору.
2. Чому лось не дуже злякався появи хлопчиків?
3. Прочитай уривок з тексту: *Усе нижче осідав у вводу, і роги похилитувались над крижаним місивом, як незвичайний кущик. Під цим кущиком червоний розпач трохи вгомонився, але був тепер такий безмежний, що очі для нього були замалі, і той розпач струменів із них увсібіч.*

Опиши стан лося в той момент. Що відчуваєш ти, читаючи ці рядки?

4. Накресли в зошиті таблицю. Випиши з тексту деталі портрета хлопчиків та Шпичака.

Портрет хлопчиків	Портрет Шпичака

5. Як портретні характеристики допомагають тобі краще зрозуміти характери персонажів і їхні вчинки?
6. Чому загинув лось? Перекажи докладно цей епізод із твору.
7. Як поводитися хлопчики з дядьком після загибелі лося? Про що свідчить така їхня поведінка? А як би ти чинив на їхньому місці?
8. Сформулюй головну думку оповідання.
9. Доведи, що «Лось» Є. Гуцала — оповідання.
10. Чи сподобалося тобі оповідання? Що тебе в ньому вразило?
11. Сформулюй тему твору.

Збагачуй своє мовлення

1. Добери до виділеного в першому прикладі слова синоніми з наступних речень. Які ще синоніми до цього слова ти знаєш? Перевір відповідь за Словничком синонімів.
Його очі засвітилися *тямою* (Є. Гуцало).
Найбільше ж за розум вони поважають старого (О. Гончар).
Заспокойтесь: я при здоровому глузді і твердій пам'яті (А. Головка).
Ну, скажи, чи єсть оце у тебе толк — лити холодну воду за шию? (С. Васильченко).
2. Сталий вираз *уп'ястися поглядом* означає пильно, не відриваючись, дивитися на когось. А ще кажуть *скидати/скинути оком* (очима, поглядом, зором).

Запам'ятай: числівники *два, три, чотири* вимагають після себе іменника в називному відмінку множини. Наприклад, **Два хлопчак** вийшли з лісу на берег і зупинились.

Будь уважним до слова

Хмиз — сухі гілки, сучки дерев або кущів.

Гніда конячина — темно-коричнева, масть коня.

Стрійгла вухами — ворушила вухами.

Борсатися — робити різкі, судорожні рухи всім тілом.

Підпáлок — корж із кислого тіста, спечений на сковороді, перепічка.

Домашнє завдання

1. Склади план оповідання.
2. Перекажи оповідання двічі: спочатку стисло, потім докладно.
3. Які важливі питання досліджує автор в оповіданні «Лось»?

Ти — творча особистість

1. Уяви себе письменником. Напиши продовження цього оповідання від імені хлопчиків.
2. Напиши невеликий драматичний твір за змістом оповідання Є. Гуцала. Пам'ятай, що у драматичному творі події зображено через діалоги дійових осіб.

**МАКСИМ
РИЛЬСЬКИЙ
(1895—1964)**

НА ВСЕ ДИВИВСЯ ВЛАСНИМИ ОЧИМА

Максим Тадейович Рильський народився 1895 року в Києві в родині громадського діяча Тадея Рильського та селянки Меланії Федорівни. У сім'ї завжди панувала любов і злагода, повага до національних традицій і людини праці. Максим виростав у багатому культурному середовищі: Рильські спілкувалися з родинами Лесі Українки, композитора Миколи Лисенка, драматурга Панаса Саксаганського, збирача українських дум і пісень Дмитра Ревуцького. Малий Максим вбирав у себе дух українства, у ньому зароджувалася шаноба до національної культури, історії, рідного слова.

Максим Рильський здобував освіту вдома, потім навчався в приватній гімназії та Київському університеті. Але високому рівневі освіченості він завдячував перш за все самоосвіті і навчанню протягом усього життя.

Дуже рано Максим почав римувати. Коли юному поетові виповнилося 15 років, він був уже автором першої поетичної збірки «На білих островах».

Непросто складалося життя митця. Були переслідування влади й визнання його заслуг на державному рівні та присвоєння звання академіка. Був тиск і намагання примусити писати на догоду владі. Але за будь-яких життєвих обставин Максим Тадейович намагався зберегти вірність своїм поглядам і переконанням, тому й писав про себе: «На все дивлюся власними очима».

М. Рильський — митець неймовірної працездатності. За свого життя він надрукував 35 книжок, поезії, переклав із 13 мов на українську понад 25 000 рядків ліричних творів, підготував кілька книжок статей, а ще — редагував незчисленну кількість різних поетичних та етнографічних видань.

1. Коли і де народився Максим Рильський?
2. Спілкування з родинами яких українських діячів культури впливало на виховання М. Рильського?
3. Який факт із біографії митця свідчить про його велику працездатність?

ДОЩ (БЛАГОДАТНИЙ, ДОВГОЖДАНИЙ...)

Благодатний, довгожданий,
Дивним сяйвом осіяний,
Золотий вечірній гість
Впав бадьоро, свіжо, дзвінко
На закурені будинки
Зголоднілих передмість.
Відкривай гарячі груди,
Мати земле! Дощ остудить,
Оживить і запліднить, —
І пшеницю й ячменем
Буйним повівом зеленим
Білі села звеселить.

Олена Кормухіна. Я бачу дощ

Поліркуй над прочитаним

1. Який момент життя природи зображено у вірші? Доведи свою відповідь, посилаючись на текст.
2. Вірш складається усього з трьох речень. Назви ключові слова в кожному реченні.
3. Прочитай перші два рядки вірша. Назви в них слова, які надають реченню відтінку урочистості. Чому саме такі слова вжив поет?
4. Чому дощ у вірші названо золотим вечірнім гостем? Яку картину життя ці слова допомагають тобі уявити?
5. Яким настроєм проіннятий вірш? Які слова допомагають тобі зробити такий висновок? Доповни словничок настроїв ще одним.
6. Назви художні засоби, які допомагають ліричному героєві висловити свої переживання і враження.
7. Які засоби роблять вірш музикальним? Наведи приклади.
8. Який настрій створив вірш «Дощ» у тебе? Чи збігається твій настрій із настроєм ліричного героя? Свою думку поясни.

ОСІНЬ-МАЛЯР ІЗ ПАЛІТРОЮ ПИШНОЮ...

Осінь-маляр із палітрою пишною
Тихо у небі кружляє,
Все осипає красою розкішною.

Там розсипа вона роси сріблїстї,
Там тумани розливає,
Лїс одягає у шати барвїстї.
Лїс обливає кольорами дивними,
Нїжно смїється до вїтру,
Грає цїлунками з ним переливними.
Фарби рожеві, злотистї, червонї,
Срїбно-блакитне повїтря...
Нїжнї осїннї пїснї тиходзвоннї!

Осінній карнавал

Полїркуй над прочитаним

1. Який перїод осїнї — початок, середину чи закїнчення — зображено у вїршї? Доведи свою думку.
2. Який художнїй засїб у вїршї вжито найчастїше? Чому?
3. Розкажи, як прикрашає осїнь усе довкола. Посилайся на текст твору.
4. Який настрої вїрша? Доведи свою думку. Доповни словничок настроїв ще одним.
5. Чим захоплюється лїричний герой, споглядаючи осїнь?
6. Порївняй вїршї М. Рильського «Дощ» («Благодатний, довгожданий...») і «Осїнь-маляр із палїтрою пишною...». Чи однаковий у них ритм?
7. Як вїбїр ритму вїрша допомагає передати його настрої?
8. Як ти думаєш, чи змїниться настрої лїричного героя, коли вїн описуватиме пїзню осїнь? Чому ти так думаєш? Які образи можна використати для її вїдтворення?
9. А якою є твоя осїнь? Опиши свої враження, настрої вїд приходу осїнї.

Будь уважним до слова

Палітра — прямокутна або овальна пластина, призначена для змішування олійних фарб.

Шáти — одяг, вбрання.

ЛЮБИ ПРИРОДУ НЕ ЯК СИМВОЛ...

Люби природу не як символ
Душі своєї,
Люби природу не для себе,
Люби для неї.

Вона — не тільки тема вірша
Або картини, —
В ній є висоти незміримі
Й святі глибини.

У неї є душа могуча,
Порив є в неї,
Що більший над усі пориви
Душі твоєї.

Вона — це мати. Будь же сином,
А не естетом,
І станеш ти не папіряним, —
Живим поетом!

Поміркуй над прочитаним

1. До кого звернено мову в цьому вірші? Свою думку підтвердь цитатою.
2. Зверни увагу на особливості побудови вірша. Яку роль відіграють у ньому чергування довгих і коротких рядків?
3. Яка думка об'єднує другу й третю строфи?
4. Поясни, як ти розумієш рядки: *В ній є висоти незміримі й святі глибини.*
5. Який настрій вірша? Доведи свою думку, посилаючись на текст. Доповни словничок настроїв ще одним настроєм.

Будь уважним до слова

Естет — поціновувач мистецтв.

Папіряний — тут: той, що є на папері.

Домашнє завдання

Вивчи напам'ять один із віршів М. Рильського (на вибір).

Література в колі мистецтв

Розглянь репродукції картин Леоніда Афремова. Ілюстраціями до яких поезій М. Рильського вони можуть бути? Доведи свою думку.

Твої літературні проекти

Відвідай ботанічний сад, парк у твоєму місті або поспостерігай за квітучими рослинами на присадибній ділянці. Які почуття і настрої вони в тебе викликають? Хто ти: оптиміст чи песиміст?

Занотуй свої настрої на окремому аркуші та добери вірші українських поетів про весну, які відповідають твоїм записам. Прочитай добірку творів на уроці або на перерві своїм однокласникам. Обміняйтеся враженнями про улюблені поезії.

ГРИГІР ТЮТЮННИК
(1931—1980)

ЗАХИСНИК СПРАВЕДЛИВОСТІ

Автобіографія Григора Тютюнника*

Народився я 5 грудня 1931 року в сім'ї селян — Тютюнника Михайла Васильовича і Тютюнник Ганни Михайлівни.

У тридцять третьому році сімейство наше опухло з голоду, а дід, батько мого батька, Василь Февдулович Тютюнник, помер. Я в цей час — тоді мені було півтора року — перестав ходити (вже вміючи це робить), сміяться і балакать перестав... У тридцять сьомому році, коли батькові сповнилось рівно сорок, його заарештували, маючи на увазі політичний мотив, і пустили по сибірських етапах...

Після того як батька забрали в тюрму в 1937 р., взяв мене до себе батьків брат Филимон Васильович Тютюнник, — мати осталися заміжні за іншим, а я пішов до дядька. Він і його дружина Наталя Іванівна Рябовецька вчили й виховували мене, а кажучи просто, були моїми батьками. Вони обое працювали у школі. Дядя був бухгалтером, тьотя викладала українську мову й літературу. З того часу я запам'ятав «Як упав же він з коня», «На майдані». Я любив і знав казки Пушкіна і безліч українських народних казок, з яких я найбільше люблю й зараз «Котигорошко», — прекрасна казка.

А до Донбасу, ще коли жив я з матір'ю і татом, добре запам'ятались мені Шевченків «Кобзар», «Під тихими вербами» Грінченка, «Хіба ревуть воли...», «Кайдашева сім'я», «Тихий Дон»...

1938 року віддали мене дядя і тьотя до школи в український перший клас, який нараховував сім учнів. Думаю, що тут другі мої,

* *Автобіографія* — це документ, у якому людина подає опис свого життя в хронологічній послідовності.

сказати б, батьки дотримувались і принципових поглядів щодо української мови, освіти, культури взагалі.

Через два тижні цей клас було ліквідовано за малим контингентом, і я опинився в російському першому класі. З того часу і до 1962 року я розмовляв, писав виключно російською мовою, окрім років 1942–1949-го, коли я знов опинився в селі біля матері. До цього я був старцем у повному розумінні цього слова. Сталося се так. На початку війни тьотя народила мені сестрицю. А дядю забрали на фронт. Уже в сорок другому році почався голод. Я їв тоді картоплю зав'язь, жолуді, пробував конину — коли вона кипить, з неї багато піни. Люди, дивлячись на змучену тьотю і на нас, голодненьких дітей, порадили мені зчурнути до матері на Полтавщину, щоб легше стало всьому сімейству, — голод як-не-як. Я так і зробив. Ішов пішки, маючи за плечима 11 років, три класи освіти і порожню торбинку, в котрій з початку подорожі було дев'ять сухарів, перепічка і банка меду — земляки дали на дорогу. Потім харчі вийшли. Почав старцювати. Перший раз просити було неймовірно важко, соромно, одбирало язик і в грудях терпло, тоді трохи привик.

У 1946 році після закінчення п'ятого класу пішов я в Зінківське РУ № 7, щоб мати якусь одежину і 700 грамів хліба на день. Вони, оті 700 грамів, і врятували нас із мамою у 47-му: я носив «з города» щодня по шматочку, глевкому і сплюснутому, в кишені, як порожній гаманець.

А далі щасливі п'ять років навчання в університеті на філологічному факультеті, те, що я й любив.

Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на radoшах — так багато відкрив мені цей блискучий твір. Негайно переклав свої «Сумерки» на рідну мову і тепер уже не розлучаюся з нею, слава Богу, і не розлучуся до самої смерті.

Київ, 30 липня 1966 року.

1. Опрацюй форзац на початку підручника та матеріали статті. Розкажи, коли і де народився Григір Тютюнник.
2. Які трагічні сторінки історії України переплелися з біографією Григора Тютюнника?
3. Які твори в дитинстві любив читати майбутній письменник?

ДИВАК

(Скорочено)

На початку зими ходити Олесеві до школи можна двома стежками: одна бором, друга — річкою. Сюди зручніше, та в зазимки лід на річці тоненький, так і зяє чорною прірвою. Тому кожного разу, коли Олень виходить з дому, мати наказує йому:

— Гляди ж, сину, річкою не йди. Там ще лід молодий.

Олень смирно стоїть біля порога, слухає. Він ще малий, головою ледь до клямки дістає. Очі в нього чорні, глибокі, як вода в затінку, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути увесь світ.

Олень любить зиму. Йому подобається робити перші протопти в заметах, знімати снігові очіпки з кілків у тинах — вони стають тоді голі та сором'язливі, як стрижені допризовники.

Ще любить Олень малювати на снігу всяку всячину. Присяде навпочіпки й водить пальцем сюди, туди. Дивись, хата виходить, з бовдура дим валує, а на тину півень горланить, розчепірівши дзьоба ножицями. Олень пхає заляклого пальця в рот і, гримаючи чобітком об чобіток, милується своїм творінням, аж доки хтось не гукне з двору:

— А чого ото ти, парубче, не йдеш до школи? Ось підожди, я матері скажу!

Олень підскоче, як злякане пострілом звірятко, засміється тоненько: гі-гі, — і подасться в сосни.

У бору снігу мало. То там, то сям проглядає крізь порошу трава з примерзлими до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття. Деся неподалік чути: цюк-цюк-цюк, — дятел порається. Олень нахилиється, крекче, пильно мружить око. Пальтечко в нього товсте, а сам тонкий; важко нахилитись: дух спирає, під очима набряка, тому кожен сучок птицею вздрівається.

Люблю зимовий ліс!

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ба! Ще одна впала. Ось де він, дроворуб! Олень стає навшпиньки й крадькома пнеться на косогір.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлює його на Олеся: чого тобі тутечки? Здрігнувся, хльоснув крилом по корі і зник, залишивши у вузькому дуслі шишку. Олень хотів дістати її і покуштувати, та передумав — і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло,

а внизу під подошвами в Олеся ворушилось коріння — помирає сосна... Олесь нагрів чобітками снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і, вирішивши, що тепер сосна не впаде, погицав через замети до школи.

Ще здалеку побачив міст з гатками по обидва боки. По той бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запарошених дерев цегляна школа. З бовдурів дим угору тополиними стовпами. Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром сирих вільхових дров. Ліворуч від мосту чорніють мії, виграючи на сонці блискучими хвильками, — там б'ють джерела; а праворуч, на міліні, де лід міцніший, гасає ватага школярів. Лід гнеться, цьворохкає од берега до берега, здуваючись попереду ватаги, мов ковдра на сні. З проломин цівками цебенить вода і заливає плесо.

— Ей, Олесю! — кличуть з гурту. — Гайда з нами подушки гнуть!

— Навіщо лід псуєте? — у відповідь Олесь. —

Він ще молодий.

Дітвора сміється: дивак.

А Федько Тойкало розбишакувато вишкірив зуби і, вказуючи рукавом на Олеся, заволав так, що шия одразу зробилась тоненькою:

— Бий зрадника! — підскачів, тицьнув Олеся ліктем під скроню і зник поміж палями.

Олесь згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи. Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід, а біля ока щось обважніло й сіпалось. Олесь ліг долілиць, притиснув скроню до льоду і почав розглядати дно. Воно тьмарилось мулистим пилком, пускало бульбашки, котрі прилипали до криги — білі, круглі, як воляче око. Течія розчісувала зелений кушир, пряли тоненькими ніжками якісь жучки, боком долаючи пружний струмись. І ввижається Олесеві маленька хата під кущем водяної папороті, а в тій хатці — він біля віконця сидить, рибку стереже. Забавив — вийшов. Ніхто тебе не займе. Іди куди заманеться. Ось карасик пливе. Цап його за пірце: «Добрідень, дядьку! Як поживаєте?» Олесь солодко зойкає, щільніше припадає лобом до криги.

Раптом поміж куширами промайнула чорна блискавиця і завмерла осторонь довгастою плямою. Олесь підповз ближче, пригледівся й застогнав від подиву: шука! В зубах у неї тремтіла маленька пліточка.

— Пусти, — видихнув Олесь і ляпнув долонею по льоду. Та шука й не поворухнулась. А плітка зникла. Він підхопився на ноги і став гатить підбором в те місце, де стояла шука, аж доки під чоботом не хрокнула вода.

Біля школи тельняк дзвоник, улігся гамір. А Олесь сидів посеред річки поруч зеленої, з ряскою, калюжі і плакав. Під мостом бився об палі вихор, згортав до купки сухий очеретяний лист і гнав його в берег.

Лісовий дроворуб

Олесь підвівся, запхав книжки в пазуху і поплентався до школи.

На першому уроці було малювання. Старенька вчителька Матильда Петрівна ходила поміж партами і, роблячи загадкове обличчя, повільно говорила: «А сьогодні, діти, ми будемо малювати... перегнійний горщечок. Завдяки цим горщечкам передові колгоспи нашої країни...» Потім вона дістала з портфеля гирунчик і урочисто поставила на стіл.

Діти почали малювати, виводячи кожен своє: той жлуктичко, інший ринку або макітерку. І оскільки дірку в денці ніяк було передати, то її чіпляли збоку. Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмакував. Коли ж вчителька зупинилася біля його парти, із зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: чого тобі тутечки?

— Олесю, адже я наказувала всім малювати горщечок, — суворо сказала Матильда Петрівна. Їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принциповість, тому й додала:

— Я поставлю тобі двійку.

У класі увірвався гамірець. Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима співчутливо, а ті, хто вчився через пень-колоду, з радістю чекали на те, що їхнього полку прибуде. Олесь зібрав книжки, виліз з-за парти і рушив до дверей.

— Куди це ти? — здивувалась вчителька.

Олесь похнюпився.

— Я так не хо'!

— Як це — так?

— Гирунчика отого не хо' малювати.

— Чому?

— Дятла хочу...

Доки Матильда Петрівна думала про долю свого авторитету, Олесь вийшов у коридор, похапцем натяг пальтечко і опинився на ґанку...

В шкільному садку пурхали синички. В бур'янах вовтузились горобці, скльовуючи реп'яшачі кім'яхи. Десь у вільхах по той бік річки били пеньки: бух, бух. Дзень, — сокира сприснула.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози.

Над байраком

У верболозах

Там він блукав до самого вечора. Обмацував холодні пташині гнізда, їв мерзлу калину, доки не набив оскоми. Потім шукав осикові трухляки, ховав за пазуху і, нап'явши пальтечко на голову, дивився: світять чи не світять? У кущах, заплетених осокою, шарудів вітер, попискували миші; а в березі терлись одна об одну вільхи, сповнюючи луг тривожним стогоном.

Сонце пробило у хмарах над байраком вузьку ополонку, яскравим променем стрельнуло на левади. Олесь радісно мружився йому назустріч, зводив очі до перенісся, ловлячи золоту мушку на кінчикові носа.

Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом повищали і набрали войовничого вигляду. Треба було йти додому. Олесь грядками вибрався на вигін і став чекати, доки випустять школярів.

Поміркуй над прочитаним

1. Про кого розповідається в цій частині твору?
2. Прочитай портрет Олесья. Що з опису зовнішності ти можеш сказати про хлопчика?
3. Що найбільше любив робити Олесь уранці? Прочитай підтвердження твоєї відповіді у творі.
4. Наведи приклади бережливого ставлення Олесья до природи. Перекажи ці епізоди близько до тексту.
5. Пригадай епізод на льоду. Автор каже: *Олесь підповз ближче, пригледівся й застогнав від подиву: щука!*
Чому хлопчик *застогнав від подиву*? Яку особливість вдачі хлопчика передано цими словами?
6. Чому ровесники вважали Олесья диваком?
7. Яким було ставлення хлопців до Олесья? Чому вони так поводитися з ним?
8. Підійшовши до школи, Олесь побачив, як піднімається з *бовдурів дим угору тополиними стовпами*. Яку картину ти собі уявляєш? Який художній засіб допоміг тобі саме так уявити дим з коминів?
9. Пригадай, як описував дим із коминів Є. Гуцало в оповіданні «Лось» (с. 202). Чому те саме явище письменники описують по-різному?
10. Яка подія відбулася на уроці малювання? Перекажи епізод близько до тексту.
11. Як ти ставишся до вчинку Олесья на уроці малювання?
12. Що могло далі статися з Олесем? Передбач продовження оповідання. Прочитай закінчення твору й перевір свої здогадки.

Будь уважним до слова 🔍

Кля́мка — пристрій, яким піднімають защіпку на дверях.

Очі́пок — жіночий головний убір у давнину.

Окорéнок — частина стовбура від кореня до гілок; нижня частина дерева, що прилягає до кореня.

Погі́цати — іти, підстрибуючи.

Чорні́ють мій — ополонка, де жінки перуть одяг.

Цьворóхкати — ляскати, видавати короткі різкі звуки при ударі.

Цибені́ти — дуже сильно литися.

Пле́со — спокійна, чиста поверхня води.

Долі́лиць — донизу обличчям.

Куші́р — водяна кропива.

Гирóнчик — горщик.

Жлúктечко, рінка, макі́терка — види посуду.

Я так не хо'! — я так не хочу.

Під тинами на колодках або просто навприсядки сиділи дядьки, смалили цигарки, гомоніли:

— Он бач: вільха в лузі почорніла... На відлигу, мабуть.

— Еге ж, риба в ятір піде...

Біля школи грюкнули двері. Діти товпами посунули по домівках.

Ще здалеку помітивши дорослих, хлопчачи бокаса ходять один побіля одного, щоб поборотися. Дивись: зчепились, водяться, хекають, на-слухаючи краєм вуха, що скажуть біля тину. А там:

— Ач 'кий геройський парубок!

— А ото, мабуть, Наталчин, — кажуть біля тину, помітивши Олесья. — Ба, яке смирне...

— Еге, воно якесь дивакувате...

Слухає Олесь і не розуміє: хвалять його чи лають.

На мосту Олесья дожидав Федько Тойкало.

— На попоїж, — сказав ніяковіючи і втиснув Олесеві в руку подавлений теплий пиріг. — Бери, дурний, з м'ясом.

Олесеві не хотілось пирога, але він зрадив примиренню і, щоб віддарувати товариша, хутенько занишпорив по кишнях, дістаючи звідти духмяні верчки хмелю, сухе листя різного карбування, плетене з прядива та волон'ячої шерсті ремезяче гніздо, схоже на башличок.

— Забейкався ти, — сказав Федько і почав обминати Олесеві пальтечко.

Олесь ще дужче захвилювався, ледве не заплакав від щирості і солодкого почуття братерства. Він ухопив ремезяче гніздо й обома руками подав його Федькові. Той заховав подарунок під полу, пом'явся.

— А вчителька сердилась, як ти пішов... ги-ги... страх!

Потім ударив себе книжками по гузенцю, крикнув: «Гат-тя-вйо!» — і подався до річки трусити ятері.

У селі ледь вечоріє, а в сосні вже крони зімкнуло п'тьмою. Олесь біжить підтюпцем і раптом помічає, що дерева теж біжать, кружляють, ховаються одне за одного, немов у жмурки грають. Олесь зупиняється — і дерева завмирають. По той бік сосни чути: сани скриплять, коні ширхають і голос діда Прокопа:

— А но-но!

Уздівши Олесья, дід натягає віжки.

— Сідай, внуче, по солому поїдемо.

Олесь радо вмощується, махає на коней:

— Гат-тя-вйо!

— А що, поставили п'ятірку? — питає Прокіп, вишкіряючи десна.

Олесь сором'язливо ховає обличчя в рукав.

— Сьогодні не ставили. Вчора тільки.

Поминули провалля, майже вщерть занесене снігом. На ріллях цілим хутором замаячили скирти.

— Но-ноу... — стогне Прокіп і ворухить пужалном. Коні щулять вуха, зриваються бігти. А сосни позаду вигойдують «шу-ші-ші-і» — і коні зупиняються.

— Діду, чого про мене кажуть — дивак?

— Невстріливий, значить. Дивний еси. —

Прокіп двома пальцями, як щипцями, ухопився за ніс і висякався так лунко, що аж коні побігли. — Хто ж ото таке патякає? — спитав перегодом.

— Дядьки на вигоні.

— Ет, фармазони... Ти їх не слухай. — Помовчав. А далі: — Воно, звичайно, правильно. Завзяття в тебе обмаль. Все чогось у землі порпаєшся. А треба — в людях. Та отак побіля них, отак... Того — ліктем, того — почотом... Гульк — уперед вийшов. А першого не перечепиш, бо не доженеш.

Олесь винувато підсьорбує носом.

— Діду, чому дятел шишки їсть, а щука — пліточок?

— А то вже хто якого поріддя.

— А я не забрав у дятла шишки, — хвалиться Олесь.

— І вірно. Навіщо вона здалась. Це як путне щось побачиш — дощечку, скажімо, або гвіздочок — тоді бери.

— Навіщо?

— Пригодиться.

Коли набирали солому, дід часто сповзав із скирти, нанизував солому на ріжняки і гуцав так, що аж ліса скрипіла.

— Товчи, внучку, гніти! — хекав. — А я ще якийсь навильник скину. — І знову дерся на скирту.

Чого про мене кажуть — дивак?

Спочатку Олесь надолужав, потім заморився і сів.

— Навіщо стільки беремо?

— Як навіщо? — озвався з п'ятьми Прокіп. — Це ж собі, а не тещі. Хе-хе!

— А якщо коням важко буде? — своєї Олесь.

— Нічого. Зате нам легко. Натопив — і вилежуйся собі на печі. Ти відпочинь, а тоді ще пострибаєш. Воно ж таки груз.

Повертались додому в темряві. Ліпив мокрий сніг, припорошуючи білим конячі спини. Прокіп хльоскав батоном і лаявся. А Олесь сердито сопів у нього над вухом і підбивав руку. Замахнеться Прокіп гарненько, цьвох — і мимо.

— Не бий, — благає Олесь. — Бачиш: важко.

Прокіп зітхнув і, намотавши батога на руку, щоб не згубить, обернувся до Олесь.

— Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Слухай і на вус мотай. Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають ще й плакати не дадуть.

Подався вперед і, обдаючи Олесь прілим духом давно не митої бородини, захарчав у саме вухо:

— Пойняв?

Олесеві зробилося сумно. Закортіло швидше туди, в село, де сніг плете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті, й привітно світяться вікна в хатках.

Попереду білою стіною підвівся бір. Він уже не гув і не шикав на коней.

— Мовчить, — тихо сказав Олесь.

— Снігом забило, — пояснив Прокіп. — Вітер гілля не зрушить.

Дома Олесь не став ждати, доки дід з матір'ю скидають солому, швиденько роздягся і поліз на піч. Через деякий час у сінях заgrimали чобітьми, загомоніли.

— Ото ж я й кажу, — говорив дід, — неглемедза він у тебе, Наталко. Дивак... Затопчуть його... Бо воно ж як деревце в пагоні...

Потім дід увійшов до хати, заглянув на піч.

— Змерз, онучку? А ти ножки — на черинь, а зверху кухваєчкою...

Олесь глибше зарився в подушку і тоненько заскімлив.

Прокіп підняв брови сторчака.

— Он диви, чого це він розприндився?

— Геть, не займайте його, — обізвалася мати з хатини. — Їжте вже.

— А хіба я що? — мимрив Прокіп. — А йому нічого такого й не казав...

Він їв швидко, винувато витріщав очі, плямкав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороду.

Олесь непомітно для себе заснув. А вночі крізь сон благов матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкав, коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гусиня взяла Івасика на свої крилята. Вдосвіта знов загули на морозі сосни і закричали півні на горищах. Народжувався новий день.

Поліркуй над прочитаним

1. До яких справ мав схильність Олесь? Чому ти так думаєш?
2. Чи схвалювали дорослі чоловіки в селі та дід Прокіп захоплення Олеся? Відповідь підтвердь прикладом із твору.
3. Знайди в оповіданні слова діда Прокопа, у яких він повчає внука, як правильно, на його думку, жити. Поясни, чого навчає Олеся дід.
4. Прочитай **два** правила діда Прокопа, які він передає внукові.
5. Чи згодний ти з настановами діда Прокопа? Якщо жити за настановами діда Прокопа, чим небезпечна може бути така поведінка для інших людей? А для того, хто так робить?
6. Прочитай епізод, коли Олесь з дідом розмовляють про шишку та дятла в лісі. Чому хлопчик не забрав шишки? Чи так само думав дід Прокіп?
7. Чи поширюються правила діда Прокопа про стосунки з людьми на його ставлення до природи? Наведи **два** приклади його байдужого або недоброго ставлення до природи.
8. Перечитай епізод, коли Олесь із дідом повернулися додому. Зверни увагу на два речення:
Олесь глибше зарився в подушку і тоненько заскількив.
[Дід] їв швидко, винувато витріщав очі, плямкав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороду.
 Спираючись на ці речення, поясни, що відчували Олесь і дід Прокіп. Чому ти так думаєш?
9. Олесь мовчав, коли дід його повчав, як жити. Чи значить це, що хлопчик погоджувався з ним?
10. Чому наприкінці оповідання з'являються образи Івасика-Телесика та гусей?
11. Чи сподобалося тобі оповідання? Що тебе найбільше схвилювало в ньому?
12. Доведи, що «Дивак» — оповідання.
13. Сформулюй тему твору. Яка головна думка твору?
14. Поясни назву оповідання.

Збагачуй своє мовлення

Запам'ятай!

Іноді, розповідаючи про когось, люди використовують замість чоловічого або жіночого роду середній. Таку заміну роблять, якщо хочуть висловити зневагу або співчуття.

Прочитай речення з оповідання: *Еге, воно якесь дивакувате...*

Яке ставлення до Олеся передає це речення?

На вус мотати — запам'ятати.

Дівний есі — є дивним, ужито із відтінком урочистості.

Як деревце в пагоні — про щось ніжне, незахищене від злигоднів.

Будь уважним до слова

Ач 'кий... — дивись, який...

Ремез — птах, який в'є гніздо у вигляді рукавички.

Забейкатися — забруднитися.

Гузенець — нижня частина чогось.

Пужално — рукоятка батога.

Скірта — великий стіг сіна, соломи.

Ліса — товста палиця, якою підпирають скирту сіна.

Ятір — риболовне знаряддя у вигляді сітки.

Фармазón — тут: шахрай.

Черінь — дно печі.

Невстріливий — некмітливий, непрактичний.

Неглемедза́ — невдаха, неповороткий.

Домашнє завдання

Підготуй повідомлення, у якому вислови власні міркування про характер хлопчика, оціни його незвичну поведінку.

Ти — творча особистість

I. Порівняй оповідання Є. Гуцала «Лось» та Григора Тютюнника «Дивак».

Проведи літературне дослідження за такими пунктами:

1. Якій темі присвячено обидва оповідання?

2. Які важливі питання порушено в обох оповіданнях?

3. Якими способами діти в обох оповіданнях відстоюють свою позицію?

4. Як в обох оповіданнях зображено природу?

5. Які почуття викликали в тебе обидва оповідання?

Напиши невелике дослідження за цими пунктами. Можеш запропонований план скоротити або доповнити іншими питаннями.

II. Напиши листа героєві оповідання «Дивак» — Олесю.

III. Придумай і запиши своє закінчення оповідання.

Твої літературні проекти

Заведи блокнотик, у який запиши по 5 добрих справ, які ти можеш зробити для твоїх близьких людей і для довкілля. Занотуй у нього всі добрі справи, які ти робиш. Записуй вислови відомих людей про добро, справедливість, працелюбність тощо, а також думки про свої стосунки з людьми та ідеї, як ці стосунки зробити кращими.

**МИКОЛА
ВІНГРАНОВСЬКИЙ
(1936—2004)**

ЧАРІВНИК СЛОВА

Вельми небуденне явище в нашій літературі — поезія Миколи Степановича Вінграновського.

Рік народження: 1936-й. Той, що дав літературі українській ще й Івана Драча, Володимира Підпалого, Віталія Коротича; роком раніше народилися Василь Симоненко і Борис Олійник, роком пізніше — Євген Гуцало. Їх називали «дітьми війни». Справді, на їхню дитячу долю випали тяжкі випробування воєнного лихоліття та повоєнної відбудови. І ці враження потім лягли в основу багатьох їхніх творів.

Це покоління відчувало свою органічну причетність до народу. Воно бачило, як їхні матері, залишившись самі, не тільки годували країну, а й крилом своїм осінили майбутнє країни в дітях своїх... Як батьки, що поверталися з фронтів, — далеко, далеко не всі, — зранені й калічені, ставали до плугів і верстатів. Як їхні ровесники (та й самі вони!) вчилися уривками між прополюванням буряків у колгоспі, заготівлею палива для школи й усілякою роботою на присадибній ділянці; читали при каганці, писали між рядків старих уцілілих книжок, бо зошитів не було, а за підручниками займали чергу, бо їх чи й було по одному на клас, а проте мріяли стати неодмінно льотчиками, моряками, вченими, дипломатами, артистами, поетами.

Неповторна, щемливо зворушлива мішанина нужди, вбогості, високих поривань, наївності й чіпкої енергії, малих матеріальних та великих духовних запитів...

Не сліпий випадок, а велика потреба нашого народу в духовному відродженні, у припливі нових творчих сил стояла за долею кожного з отих «дітей війни» і вела їх дорогами, всю символічну значущість яких видно лиш тепер... Так і Миколу Вінграновського

привела вона з Богопільської (нині Первомайської) школи на Миколаївщині — через захоплення Шевченком, Пушкіним, Лермонтовим — до Київського театрального інституту, «вивела» на Олександра Петровича Довженка, непомильне око якого зразу ж вирізило обдарованого юнака, а щаслива рука «коронувала» на долю артиста, кінорежисера й поета, на болісну й щасливу причетність до вічного творення духовності свого народу...

Перша поетична збірка Миколи Вінграновського «Атомні люди» вразила і багатьох окрилила своєю незвичайністю. Космос, людство, земля, народ, доба, Україна — ось який старт узяла поетична мова Вінграновського, ось у яких вимірах жив його ліричний герой.

Його поезія — це стихія. Постійне переливання настроїв, станів, натхненна гра уяви. Але в цій стихії його поезії є тремке ядро, осереддя, навколо якого розгортається увесь зміст душевного життя і до якого все так чи інакше знову й знову повертається, все невимовно тяжіє. Це — народ, нація, Україна. Україна — це те, чим живе його душа. І, зрештою, все, що він пише, — про неї.

За Іваном Дзюбою

1. Опрацюй форзац на початку підручника. Розкажи, коли і де народився Микола Вінграновський.
2. Що спільного в долі М. Вінграновського, В. Симоненка і Є. Гуцала?
3. У якому вищому навчальному закладі здобував освіту М. Вінграновський?
4. Яка тема є головною у творчості письменника?

СІРОМАНЕЦЬ

(Скорочено)

Вночі прийшла осінь, і вовк хмукнув на сизий лист ожини, хмукнув і сказав: «Ого-го!» Тоді він підняв лапу і лапою вмився. Промив очі, пострушував з себе листя, послухав свист синиці і знову ліг.

— Далеко, — сказав він собі. — А навіщо?

Потім вовк заспівав. Він співав тихим старим голосом, і така дорога лежала за ним, що аж за Одесою і за Єгиптом виднілася кожна бадиллина. Вовк лежав між грибами, очима у поле, і над ним по листочку опадав ліс.

Звали його Сіроманцем, і він був найстарішим вовком у світі. Все своє Сіроманче життя він водив зграю. Молоді вовки з лісів і яруг мріяли пройти у нього бойову вовчу стратегію і тактику. Він снівся молодим вовчицям. Не один кінь з передсмертним кривавим хрипом падав на траву чи на сніг од зубів Сіроманця.

Його проклинали конюхи та пастухи. Коли ж нічого було їсти і вовк пересиджував день або й три на болоті чи в чагарях, то й зграя сиділа позаду нього, кусаючи себе за хвости.

— Не здохнете! — казав їм вовк. — Вам аби їсти! Лягайте та спіть. У мене самого живіт — аж можна почухати його крізь спину!

І зграя мовчечки лягала.

Отоді вовк ставав на великий піст. В таку пору він любив, як цвітуть будяки, їхні малинові голови під ластівками, навпроти хмар нагадували вовкові рясну велику кров, і він, засинаючи, медово позіхав.

Тепер, на старість, вовк осліп. Бурлива темнота зацарювала в його очах. Один лише нюх водив його по світу, і кашляти вже почав, і снівся йому щоночі єдиний сон: срібні очі постріляних вовченят, постріляні вовчиці з білими зубами у землю, і снівся він собі сам.

Свистіла уві сні синиця, хропли миші у норах, і здалеку запахло кінями. Сіроманець здув прилиплий до носа листок, встав і пішов на кінський той запах.

За лісом при горі-долині миготіло село. Від села охляп на коні їхав Василь Чепіжний. Кінь крутився під ним, харапудився, але Василь бив його прикладом рушниці по задку, і кінь віз його далі.

Сіроманець похлебтав з калюжі води, лугом відбіг від лісу і від дороги, заліг за копицею сіна. Нанюхав у сніні кілька мишей, підснідав ними і знову виструнчив носа у спину Василя Чепіжного та його коня.

Чепіжний в'їхав конем у мокрий ліс. Сіроманець поволеньки на старих своїх лапах рушив за ними.

Звали його Сіроманцем

Чепіжний наставив вуха на лісову невідомість, сплигнув з коня, перекинув рушницю з руки в руку, повів коня стежкою, вивів його на галявину, прив'язав до сосни, а сам відійшов і заліг у ямі.

Сіроманець заліг і собі позаду Василя Чепіжного і його коня. Вітер дув Сіроманцеві в ніс. Вітер гостро пахнув конем, але між конем і Сіроманцем лежали Чепіжний та його рушниця.

Щось хряснуло в соснах! Василь зняв картуза і задихав у нього. Кінь затрусився, застриг вухами і ліг на землю.

— Не лягай! Не лягай на землю! — зашепотів коневі Василь Чепіжний. — Встань! Встань і пахни!

Чепіжний одягнув картуза і ліг щокою на курки. Так вони і лежали: кінь, Чепіжний, а поза ними вовк. Вовк звівся на лапи.

Не встиг Чепіжний ойкнути, як вибита з його рук рушниця полетіла в куці і Сіроманець задихав йому в покраплену дощем горлянку.

Скочив на ноги кінь, хилитнув сосною, заіржав, відірвався, повалив один куц, другий — Сіроманець побіг було за ним, проскочив галявину, але повернувся до Чепіжного.

Бурхлива темнота зацарювала в його очах.

Чепіжний світив сірник по сірникові, задкував лісом від Сіроманця, відмахнувся патронташем, ускочив в болото, у воду, в мочарі — Сіроманець спокійно ішов за ним.

— На, на, все, що хочеш, на! — викидав під ніс Сіроманцеві Чепіжний із торбини хліб, бринзу, патрони викидав. Сіроманець загнав Чепіжного по шию в озеро і сам сів на березі.

Перед оком Чепіжного на воді тихенько кипів осінній дощ, за осокою сів Сіроманець.

— Замерзаю! — кричав Чепіжний крізь дощ над водою. — Пропаду! Пропадаю! Гав! Гав! Гав! — загавкав Чепіжний до Сіроманця і люто рушив з води на нього. — На мене — їж! Жери мене! Зжери мене, як ти з'їв мою козу Восьмого березня! Я перебив твою зграю і вовченят перебив, я!

Чепіжний вигрібся на берег, плюнув у руки і кинувся на вовка.

Сіроманець збив його своїми старими грудьми назад, у воду...

Мрячив дощ, при горі-долині миготіло село, гуркотів у небі високий літак.

Прилетів вертоліт. Порозганяв на вигоні курей і сів перед вікнами села — Сашко побіг і собі подивитися. З вертольота вилізло шестеро дядьків з рушницями та патронташами, до них від контори почвалав з обмотаною шиєю Василь Чепіжний. — А ви думали — що?! — бухикав щасливий Чепіжний. — Він причаївся тут, у нашому лісі, до ранку держав мене по шию в воді, мало я дуба не врізав! А тут ще зуб розболівся... Коли б не зуб, то я сам би перегриз йому горло! Я вже йому й коня прив'язав до сосни, коли ж чую: на рушницю мою хтось тільки плиг із куців, мах — і рушниця летить, наче її й не було у моїх оцих-о руках! Дивлюсь, а він уже стоїть переді мною, як грім. Зуби не зуби, а метрові кілки затесані, язичище горить, як черинь, і пахне від нього кров'ю. Тоді він лапою обмацав мої

кишені, зняв з оцієї ось шиї торбу з хлібом і каже, прямо-таки так і каже: «Руки вгору!» Що робити? Піднімаю. Стою. Злякався. Він облизався і гарчить далі: «Кажи спасибі, що я сьогодні не голодний. Але зтям: доїм усіх ваших коней, візьмуся тоді за вас і ваших дітей, а тебе, Чепіжний, першого з'їм! Марш з мого лісу!» Я задки-задки, руки болять, дощ у рукави наливається, отак і відступаю, а він іде, хліб мій жує, пожує і виплюне — не голодний! Дивлюсь: позаду мене вода, озеро. Хотів я озеро обійти, дорогою задкувати, так він до мене тільки — плиг! Та лапою по морді мене тільки — лясь! «Лізь, — каже, — у воду, Чепіжний, бо з'їм, хоча я сьогодні і не голодний». Що робити? Лізу. Стою по шию. Руки над головою, рукава повні дощу, ллється, одним словом, вода згори і зсередини, кругом вода. А він сідає на березі, обмотується хвостом і починає, ви вірите, співати «Закувала та сива зозуля»...

— Може б, вам, Василю Дмитровичу, лягти, ну, не в лікарню, а так десь удома та відпочити? Півночі простояти по шию у воді — так і до пропасниці недовго... — сказав хтось із мисливців.

— А що, я щось не те сказав? — визвірився Чепіжний. Потім пожував шнурка від вуха шапки (сьогодні він був у шапці), трохи заспокоївся.— Правда, я зранку добряче випив, та як і не вип'єш після такого потопу?

Сашко бачив, як біжать від своїх хат Шевчук з Побігайлом, вимахують рушницями і просто руками, підбігають до гурту, і вся ця рушнична армія заходить у контору.

Сашко і собі хотів було зайти, але сторожиха баба Майя не пустила:

— Іди-но краще уроки вчи, а то скажу батькові!

Сашко ще раз обійшов вертоліт. Вертоліт нагадував Сашкові великого пуголовка.

«Тепер пропав Сіроманець!» — подумав Сашко, і йому і стало сумно біля цього пуголовка. На подвір'ї стояв «газик»: батько приїхав на обід. Мати з рушником через плече зливала батькові на руки.

— Тату, прилетіли!

— Хто, синочку?

— Аж з області. Може б, ти зараз сходиш до них та що сказав? По Сіроманця прилетіли! А це ж то нечесно — він один, а їх онде скільки! Тату, вони з дядьком Чепіжним у конторі, сходи!

— А що їм тато може сказати? — Мати подала батькові рушник.

— Як то що? — здивувався Сашко.— Татко — голова колгоспу!

— А Сіроманець — то вовк!

— Вовк, мамо, вовк!

— Він не колгоспівський, і тато за нього не відповідає.

— Тату, так? — Сашко мало не кричав.— Раз він не колгоспівський, то чий же він, і що, його треба, виходить, убивати?

— Та не знайдуть вони Сіроманця, синочку. Сіроманець найхитріший вовк у світі, — сказав тато.

— А зграю його ж перебили і вовченят! Сам дядько Василь премій за вовків получив стільки, що аж чорного мотоцикла купив.

— А ти, Сашко, забув, — обізвалась від столу мати, — скільки Сіроманець коней та овець переїв?

— Скільки? От скажи, тату, скільки?

— У нашому колгоспі — нічого. Правда, козу дядька Чепіжного...

— Так, — паленів Сашко, — козу з'їв. Бо дядька Чепіжного Сіроманець не любить. Дядько Чепіжний на нього ями копає по лісосмугах. А коли пропала вівця, то всі звернули на Сіроманця. А Сіроманець її в очі не бачив...

— Дався тобі цей вовк, — сказала мати, — і що ти з нього робиш святого?

— Так він живий, мамо, і йому треба жити. А потім — на те він і вовк: не буде ж він їсти манну кашу, як я, і ніхто не пече йому і не варить.

— Це у твого вовка голова не варить: загнав дядька Чепіжного в холодну воду по шию. Тепер хай тікає, куди очі бачать!

— Та не впораються вони з Сіроманцем, — знову сказав батько. — Доки вони там гомонять у конторі, Сіроманець накивав п'ятами — не то вертольотом, ракетою його не доженеш. Іди, сину, до школи, бо спізнишся.

До школи Сашко ходив далеченько. До школи була і дорога, нею ходили всі, хто хотів, а Сашко ходив стежкою, лісом. Лісом, потім трохи полем, за полем починався райцентр, а в ньому скраєчку стояла Сашкова триповерхова біла школа.

Сашко пройшов ліс, вийшов у поле, як почув стрекотіння вертольота: півколом, низенько над лісом він летів на Сашка. Сашко чи злякався, чи що, але сів на землю і прикрився портфелем: над Сашком пролітало однокоробочке обличчя Чепіжного, воно швидко летіло туди, у степи, у яри, за Буг, до лиманів. Сіроманцеві на погибель.

Того дня до школи Сашко не пішов. Він повернувся до лісу, пригарбав листям портфель, щоб не носитися, подивився на срібне павутиння на сучках, на павучків, заліз рукою у низеньке порожнє чиєсь гніздечко, пошарудів у гніздечку опалим листям і — куди б це його піти? — подався до яру.

У яру нічого не росло — боялося весняних вод: з полів саме цим яром летіла весняна вода і могла забрати не те що деревину або кущ, а навіть і п'ятеро вертольотів, коли б вони їй стали на дорозі. Тому яр порожнів і влітку, і восени. Дріботіли по ньому вівці та кози, скубли під молочаєм присохлу траву та боялися Сіроманця.

У яру пахло овечим та козячим духом, хоч їх самих давно вже перегнали в інші, ситіші місця. Нагрітий за літо яр дихав Сашкові в обличчя перецвілими будяками. Тихо пливло павутиння, і тоненька хмарина лежала над яром, наче капустаний листок. Сашко приліг на молочай і заплющив очі. «Де він є, отой Сіроманець? — думав собі Сашко. — Взяв би та й утік десь в інші краї чи гори, де вовків люблять. Аби я був вовком, я б тоді все розказав Сіроманцю і про Василя Чепіжного, як він ночами краде у полі солону на мотоциклі: під'їде до скирти, нав'яже на дрів в'язку соломи, прив'яже до мотоцикла ззаду і тягне, і ніхто не ганяється за Чепіжним на вертольоті! Ніхто! Ні за ним і ні за такими, як Побігайло!»

Вечоріло. Сіре повітря між вечором і нічю текло собі яром до лісу, і в такому повітрі над Сашком летіла чи то сорока, чи інший хтось....

Раптом Сашко відчув, що хтось дивиться йому в спину: за дубом хтось стояв! «Піти глянути чи не йти? А може, воно звір який та ще вкусить? — завагався Сашко. Але вирішив: — Чого це я стану його боятися? Піду гляну».

За дубом стояло теля. Відбилося, мабуть, заблудило, не знає, куди йти.

— Що, дурнесеньке, страшно?! І їсти хочеш? Ото не треба блудити, — Сашко підійшов до теляти, хотів було почухати за вухом, але рука завмерла: перед Сашком стояв вовк. Сіроманець. Сашко задерев'янів. Сіроманець тим часом обнюхав його з ніг до голови, лизнув по куртці ґудзика і ліг на листя. Сашко потроху відторопів, прийшов до тям і сам сів навпочіпки біля Сіроманця.

Вовк потягнувся до нього мордою і ще раз лизнув Сашкове коліно.

— Так от ти який лизунчик, а ще Сіроманець, — сказав Сашко і погладив Сіроманцеві шию, почухав під горлом.

Сіроманцеві це, видно, дуже сподобалось, ніхто його так приємно не лоскотав, і він по-вовчому сказав Сашкові: «Ще!»

— А за тобою ж погналися по степах на вертольоті — даром бензин палять! — засміявся Сашко.— А ти ось тут, біля мене! Ти і не подумав тікати, бо ти у мене розумний, вовчику. Пиріжка з печінкою хочеш?

Ліс поночів на очах, і де того портфеля шукати, коли темно? Сашко повзав від дуба до дуба, перегрібав листя — нема. Вовк і собі зачав нюхати під дубами, попірхав у листі неподалік і тихо вискнув: портфель!

Пиріжки з печінкою вовк, видно, любив з дитинства, бо ковтнув навіть не пожувавши.

— Я тобі завтра ще принесу, — сказав йому Сашко, — завтра у мене неділя, увесь день — наш! Але ти мені дивись: з лісу не виглядай. Чепіжний думає, що ти втік з нашого лісу, нехай так думає...

Сіроманець провів Сашка до узлісся, потерся об Сашкове плече і так стояв, аж доки запах його нового товариша не ослаб у глибині темного листопадового вітру.

Сашко задихався і заморився — більше години вони бігли з Сіроманцем лісом до глинищ. Ті глинища були покинуті у яру давно. Ніхто не навідувався до них роками. Ще після війни люди возили звідти глину на хати: світложовту, червону, брали й білу. Але то було давно. Тепер глинища позаростали шипшиною, глодом, усім колючим, що тільки росло на світі. Туди і привів Сашко Сіроманця.

— Будеш отут жити. Тут тебе ніякий Чепіжний не знайде.

З глиняних глибоких нір дихало вогкістю і пусткою. Сашко вибрав підходящу для Сіроманця нору, розчистив її трохи лопатою, нарвав пирію, настелив, ліг сам:

— Тепло і тихо, і на голову не буде капати.

Сіроманець заліз і собі, обнюхав стіни, сів поруч з Сашком.

— Поки поживеш тут. А далі будемо думати. Треба, щоб минув якийсь час. Потроху-потроху я підготую батька, щоб ти перейшов жити до нас додому. Чого ти сам будеш тинятися? Зграю твою перебили, лишився ти сам, справді, як вовк, — будеш жити у нас. На харчі я тобі зароблю, сяду на все літо на трактор — от тобі і харчі, ще й лишиться! Не треба, Сіроманцю, лише падати духом. А житимеш у нас — Чепіжний тебе пальцем не торкне.

Вовк слухав, поклавши морду на лапи, заплющив очі, задрімав.

— Олександрє Степановичу, — молив Чепіжний Сашкового тата, — благаю вас: одну тільки яму! Там такі чагарі, не те що худоба — танк не пролізе. А Сіроманець, я певен, буде рятуватися в тих чагарях, іншого виходу в нього нема: а тут йому і ямочка, тільки — шух! І Сіроманець у нас в кишені.

— Ви б, Василю Дмитровичу, краще подумали, що нам робити з дикими кабанями! Розплодилось їх, як не знати чого, картоплю в полях риють, а що з кукурудзою вони роблять? А лосі сосняки нівечать! А вашому Товариству очі муляє Сіроманець!

— Ваша правда, Олександрє Степановичу, настав час добиратися і до лосів, і до кабанів. То не було жодного у наших краях, а тепер розвели на свою голову. Доберемось! Сіроманець, ох, якби ви знали, як він сидить мені в печінках, спати не можу, жити не можу, як подумаю, що він ходить по світі, щоб ти був удавився тією моєю козою! Одну лише яму, Олександрє Степановичу, земля ж замерзає, сніг на носі!

З киркою і лопатами злізли з мотоцикла і підійшли до тернових чагарів...

До вечора яма була викопана. Чепіжний прикрив її тоненьким пруттям, зверху притрусив сухою травою:

— Все. Будемо сподіватися, що труди наші не даремні.

— Щоб ти, Василю, та був сказився з цією ямою. Як мене жінка такого тільки в хату впустить: подертий, живого місця нема на мені, сіроманець я бідний та нещасний! — бідкався Шевчук.

Для Сашка настали дні щастя і тривоги. Сіроманець проводжав його лісом до школи, зустрічав його на узліссі. Одного дня Сашко відкрив, що Сіроманець сліпий. Він показав вовкові кольорові малюнки різних звірів у журналі «Натураліст»: Сіроманець дивився кудись у просторінь, в одну точку.

Сашко заводив журналом перед його очима: ніякої уваги. Сашко підняв над головою яблуко:

— Ну подивись, що це у мене в руці, подивись! Вовк ліг на землю і тихо заскімлив.

— Ти що, вовчику, не бачиш, ти сліпий? — Сашко провів рукою по очах Сіроманця — той не змигнув. Лизнув лиш Сашкову руку.

— А як сніг упаде, стане видно твої сліди, що тоді? Живи в глинищі і нікуди не виходь. Сьогодні я поговорю з батьком....

На другий день Сіроманець Сашка не зустрів. Даремно Сашко і гукав його, і шукав сліди на снігу.

Сашко побіг до глинищ.

В глинищах і біля вовчої нори сніг лежав чисто. Сашко заліз у нору — цієї ночі Сіроманець тут не ночував.

«Злякався снігу і втік, де сніг ще не впав і де його мало знають, — подумав Сашко. — Та, мабуть, добре зробив, і харчуватися ж треба... А тут ще батька нема, як на зло...»

Гірко і тоскно стало Сашкові.

Вночі йому снилися айсберги: вони пропливали в синьому океані біля Сашкової хати, повз голу грушу, і Сашко сумно дивився на них із вікна.

Проснувся Сашко від собачого лементу.

— Мамо, що там таке?

— Сіроманця спіймав дядько Василь. Впав, бідненький, таки у яму...

— Як?!

Біля контори на возі лежав зв'язаний Сіроманець. Шевчук і Побігайло зосереджено курили, кидаючи на Сіроманця значущі погляди.

З контори долітав голос Чепіжного:

— Алло! Алло! Так, у яму. Коли? Сьогодні вночі. Я як знав. Дай, думаю, вранці запряжу та поїду подивлюся. Приїжджаю — е! Ну, ми його з Шевчуком і з Побігайлом того... Де? А ось на возі лежить перед конторою... Так коли вас чекати? Ага. Слухаю. Єсть.

Поліркуй над прочитаним

1. Яким епізодом починається повість?
2. Що ти дізнався/дізналася про минуле життя Сіроманця?
3. Чому Сіроманець і Чепіжний здавна були заклятими ворогами?
4. Хто переміг у першому протистоянні — Сіроманець чи Чепіжний? Перекажи цей епізод близько до тексту.
5. Порівняй поведінку Чепіжного в лісі та його розповідь односельцям про зустріч із Сіроманцем. Чи так все було, як він розповідав? Як цей вчинок характеризує Чепіжного?
6. Наведи **один** доказ Сашка, яким він пояснює батькам, чому захищає Сіроманця. Прочитай цей уривок у тексті.
7. Перекажи епізод першої зустрічі Сашка із Сіроманцем. Який перший крок зробив Сіроманець для порозуміння і чим відповів йому Сашко? Чи можна сказати, що зустріч була схожа на спілкування двох друзів?
8. Яке несподіване відкриття про Сіроманця зробив Сашко? Як це сталося?
9. У який спосіб Сашко вирішив допомогти Сіроманцеві переховатися від мисливців? Перекажи цей епізод стисло.
10. Як сталося, що Сіроманець потрапив до рук Чепіжного?
11. На чиєму боці ти у протистоянні Чепіжного та Сашка із Сіроманцем? Поясни чому ти робиш такий вибір.

12. Який епізод у цій частині твору є найнапруженішим? Свою відповідь обґрунтуй.
13. Прочитай описи природи у творі. У чому, на твою думку, секрети майстерності письменника в зображенні природи?
14. Як можуть далі розвиватися події? Чому ти так думаєш? Прочитай продовження повісті й перевір свої припущення.

Збагацуй своє мовлення

1. Слово **кипіти** має такі лексичні значення:

- *варитися* (про їжу — набувати готовності під дією вогню);
- *вирувати* (про воду, течію тощо — утворювати вир, коловерт);
- *вирувати* (про багатьох людей — бурхливо рухатися великою масою; виявляти збудження, неспокій швидкими рухами, криками тощо);
- *вирувати* (протікати, виявлятися на повну силу).

Чи відповідає слово *кипіти* в реченні *Перед оком Чепіжного на воді тишенько кипів осінній дощ* хоч одному з цих значень?

Як ти розумієш значення цього слова? Як воно образно змальовує картину пригоди?

2. *Накивати п'ятами* — утекти:

Сіроманець *накивав п'ятами* — не то вертольотом, ракетою його не доженеш.

3. *Сидіти в печінках* — набридати, ставати неприємним, нестерпним.

Сіроманець, ох, якби ви знали, як він *сидить мені в печінках*, спати не можу, жити не можу.

Будь уважним до слова

Їхати óхляп — їхати на коні без сідла.

Харапудитися — лякатися, жахатися.

Патронта́ш — сумка для патронів.

Мочарі — багно, трясовина.

Мрячіти — густий дощ, мокрий сніг, що падає дуже дрібними краплями.

Дріботіти — ходити дрібними, частими кроками.

Сіроманця повезли до кузні. Дядько Василь відчинив двері і сказав: — Отут перележить, коли не хотів у лісі.— Вони поклали Сіроманця на драбину і віднесли в кузню.

Падав тихий впокоєний сніг, на горбі темнів ліс. За хатою плакав Сашко.

Зімлілий вовк лежав у кузні на драбині біля горна. Зі стелі крізь старі щілини на нього сіявся іній. Вовк розкрив рота під іній, і йому стало легше дихати.

«Ну і ну, — сказав собі вовк.— Дожився».

Він поворухнув замотузованими лапами, понюхав молоток біля ковадла та й наче заснув....

Сашко вийшов у коридор, намацав татові валянки, вліз у них, наче провалився у воду, накинув кожушок, тихо прочинив і зачинив за собою двері, пішов подвір'ям до груші: на груші на сучку висів садовий ніж — тато забув його, коли восени підрізав пагілля. Сашко зняв ножа, пригнувся під вікнами, щоб тато з мамою чого доброго не помітили, і вибіг на вулицю.

Повалило снігом, потонули в ньому хати і дерева, невидима собачня потягнула свої зморені голоси по своїх домівках.

Сашко прямував до кузні. Кілька разів падав, провалювався по груди, у валянки набилося снігу.

Біля кузні оглянувся на білий глухий світ, прислухався, засунув шапку у кишеню, — щоб не злітала з голови та щоб лишній раз по неї не нагинатися, — і підійшов до дверей. На дверях висів не замок, а замчище — так постарався Чепіжний.

Вовк розплющив очі і заводив носом.

— Сіроманцю, це я, Сашко! — почулося вовкові з того боку дверей.— Замок, горе моє! Попались...

Сашко обійшов кузню — ні вікна, ні віконця. На причілку кузні ріс берест: обліплений снігом, берест злився з усім білим навколишшям, і Сашко відразу його не помітив. Берест ще дуже давно поклав на плоский дах кузні своє гілля, і так вони разом з кузнею доживали віку.

Сашко скинув на сніг кожушину, хукнув у долоні, ще раз оглянувся, поліз на берест. Лізти не давали татові валянки, чіплялись за гілки, не згинались у колінах. Тоді Сашко махнув однією ногою, другою, валянки попадали біля кожушка в сніг, поліз босий. Лізти було невисоко, і нараз він опустився на засніжений дах кузні. Руками, ногами розгорнув сніг, колупнув ножем інтернітину.

На вовка зі стелі посипало снігом, вовк завовтузився, зітхнув і затих.

Сашко працював, і вже за кілька хвилин на нього зсередини кузні глянула темінь.

— Готово! — прошепотів він у темінь.— Плигаю! Сашко бухнувся біля голови Сіроманця.

— Де ти тут? Нічого не бачу, хоч око виколи!

— «Хох!» — сказав вовк.

Сашко став на коліна, почав обмацувати темінь, наткнувся добряче лобом на ковадло, і вже Сіроманець щімко задихав Сашкові в обличчя.

Сашко обійняв обома руками вовка за шию.

— А ти думав як? Ти думав, що тобі кінець, Сіроманчику, ну скажи, думав? Не кінець, давай сюди лапи!

Захрумкотіло під ножем мерзле мотузяччя, тріснув під ножем брезентовий пояс, яким Сіроманець був прив'язаний за горло до драбини, і вовк звівся на замлілі лапи.

— Ти, головне, не бійся. Як тільки завтра відчинять двері — кидайся прожогом, напролом. Бо витягти тебе через оцю діру в стелі я не можу... Найголовніше — кидайся і лети скільки сили, щодуху до лісу... Прощай, вовчику, я пішов, бо Чепіжний, він такий, може сюди прийти і серед ночі, подивитися, як тут і що... Як будеш живий, не забувай мене, я тебе ніколи не забуду. Прощай! — Сашко ще раз обійняв Сіроманця, той лизнув Сашкові руку, щоку...

Сашко підняв драбину, приставив її до стіни і поліз у діру. Виліз на дах, обережно відштовхнув драбину назад у кузню, заклав дірку інтернітом, — все як і було, — спустився берестом на землю. Швидко витрусив з ваянок сніг, взувся, накинув кожушину і побіг, як міг, крізь білу снігову глибіню додому...

Сашко навшпиньках зайшов у свою кімнату, хутко ліг, заплющив очі: в синьому океані біля Сашкової хати повз голу грушу пропливали білі айсберги. На одному під пролітаючими птицями сидів вовк і махав на прощання Сашкові лапою.

Вранці перед конторою сів вертоліт. Сашкові він дав себе знати в повітрі, і Сашко був на ногах. З вертольота вийшло двоє чоловіків у білих халатах, з носилками.

— Зловився! — дихав морозом Чепіжний. — Стільки років пильнував я його, посивів і серце зірвав на ньому! Чепіжний був урочистий, і його буряковий кулак грізно здіймався над фланелевими снігами...

Чепіжний розмахнувся ломом, і замок відвалився йому під чобота.

Чепіжний відкинув лома, викашлявся і відчинив двері.

«Що таке? Де вовк? Чому він не вибігає?» — Сашка кинуло в жар. Ті двоє в білих халатах взяли носилки й слідом за Чепіжним зайшли в кузню.

«Що таке? Що таке? Може, він здох чи злякався? — горіло в Сашковій голові. — А може, вночі він стіну прогриз у кузні чи підкопавсь під фундамент та втік?»

Раптом з кузні вискочили ті двоє в білих халатах, без носилок, вискочили і кинулись тікати:

— Тікайте! Вовк!!!

Тітки, малеча, дядьки не встигли до ладу гаразд нічого зрозуміти, як, рачкуючи, з кузні виповз сам Чепіжний. За ним поволеньки йшов вовк. Чепіжний зарачкував уліво, потім управо, вовк дихав йому на шапку. Чепіжний загарбався головою у сніг і вкляк.

Всі тікали: мале плакало, старе кричало, підхоплювало малечу на руки, бігло, губило в снігу шапки і рукавиці...

Скрутні часи

Вовк знехотя перескочив через Чепіжного і невеликими стрибками завернув поза кузню до тихого лісу...

— Доженуть вони його, тату, чи ні? А вовк у сніг заритися може, доки вони пролетять, і пролежати в снігу до темноти?

— Ти говориш, синочку, наче ти з Сіроманцем на одній парті сидиш, — сказав тато.

— Сидіти-то я не сиджу, а Надія Петрівна каже, що треба оберегати не тільки воду, повітря і ліс, але й звірів... А вовка я, може, люблю, тату! — Сашко став на ліжжі і пішов до школи. Над ним і вовчим слідом від кузні пострекотів вертоліт...

Тим часом Сіроманець тікав. Пахли здалеку кошари і ферми, пахли села, але він ухилявся від тієї знади і нанюхував степ.

Кілька разів він зупинявся, піднімав голову в небо і слухав, чи не летить вертоліт.

Забіг аж до лиману. Лиман тієї зими не замерз. Вовк підійшов до води, лизнув її солонини і зрозумів, куди йому треба бігти: бігти в солоні степи, в солончаки, де хоч і немає лісів, але й мисливців не мусить бути.

Раптом Сіроманець заліг: з горба вітер доніс йому запах дикого звіра. Саме дикого, бо за своє життя Сіроманець нанюхався всяких запахів, в тому числі і свійських, повільних та теплих, відгодованих запахів кіз та овечок... Він ще раз понюхав простір навколо себе, чи не пахне селом чи людиною, поповз на той горб, де стояла скирта соломи.

Від тієї скирти Сіроманцеві забило подих дикими кабанями. Проти вітру він доповз до скирти на два-три стрибки, як раптом табун свиней почув хрюкіт свого головнокомандувача і шмигонув за ним у степ. Останнім потелющився в снігу підсвинок: тягнув задню, видно хвору, ногу, заборсався, та було пізно: Сіроманець збив його на бік і вчепився зубами...

...Сховався Сіроманець на полігоні. Далеко в піщаних неродючих степах він надивав на полігон і наче знав — відчував, що тут йому буде спокій.

Фанерні танки, старі віджилі машини стояли в цій мертвій зоні, — ні деревини, ні куща, — сніги, та піски, та воронки від бомб.

Старші льотчики навчали молодих влучати в ціль з неба: над вовком розламувалося небо, і літаки починали своє навчання.

За кілька днів Сіроманець вивчив їхній графік, достоту залазив в якусь воронку, коли літаки були ще далеко, і там спокійно перечікував смертоносний тайфун з вогню і сталі.

Потім приїздили льотчики, оглядали свою роботу; вовк одбігав від них подалі, не потрапляв на очі.

Зате по ночах було тихо. Така тиха благодать наступала, якої, мабуть, не знав жоден вовк у світі...

Біда прийшла з неба. Повалили такі могутні сліпі сніги, що навіть і він, Сіроманець, злякався: він добре знав, чим ці сніги йому пахнуть. Вдень і вночі він рився в снігах, орав їх лапами і зубами, але небо наче прорвало, і жодної миші, як на гріх!

Сіроманець охляв. Він часто провалювався в сніг з головою, годинами лежав, збираючись з останніми силами, щоб виповзти на поверхню і поповзом добиратись: куди — невідомо.

Нарешті однієї ночі підморозило. Сіроманець зрадів, але на лапи зіпнутися не міг, безсили лапи вже не носили його. Він ліг на спину і покотився з горба покотом.

В білому колесі землі і неба він викотився на дорогу, де слабо пахло конем і старою соломою.

Чомусь прилетіла ворона. Покружляла над вовком, сіла недалеко і сказала: «Кар!» Вовк не поворухнувся. Прилетіло ще три. Поговорили між собою, посідали носами проти вітру і наче поснули... Вовк розкрив пащу і — здох. Тоді злетіла одна ворона, друга, політали низько над вовком, подивились на вишкірені його зуби. Повсідалися ближче. Погойдали носами, хвостами, і тоді одна з них, найбільша, очевидно ворон, пішла до вовка. Ворон ішов важко, наче мав на ногах пудові чоботи. Він зупинився збоку від вовка і дзьобом, завбільшки як великий часниковий зубок, сказав вовкові: «Кра!»

Вовк лежав мертвий. Ворон подивився на сніги, на біле небо, підняв крило, друге і вискочив вовкові на спину: вовчий хвіст порішив ворона одним махом... Вперше за багато днів вовк водночас поснідав, пообідав, ще й повечеряв...

...Сіроманець уже не котився — його котив вітер. Вночі подув такий степовий надлиманський вітер, що захилиталися навіть шкрти. Вовка закотило в лісосмугу, він обійняв лапами якусь деревину, навіть учепився за неї зубами, але вітер відірвав його і від неї. Його котило на вогні невеликого висілка, і він нічого не міг удіяти: тільки-но ставав на свої вкрай знесилені лапи, як вітер здував його і робив своє...

Знайшли його льотчики. Вранці капітан Петро Лях біг на фіззарядку і за щось зачепився, впав. Витрусив сніг з-під майки, придивився — собака. Собак у їхньому молодому висілку ще не було.

— Хлопці, а чий собака? — гукнув Петро своїм товаришам.

— Де?

— А ось, замерз.

Льотчики чобітьми повідкидали з вовка сніг.

— Цуценятко — слава Богу! — сказав Петро. — Щось змахує на вовка. Андрійку!

Прибіг Андрійко Лях, став на коліна, придивився і прошепотів:

— Вовк... Тату, це вовк! Не канадський, не кордільєрський, а наш степовий, польовий вовк!

— Замерз, бідолаха... Чи, може, вбили? Але хто? — звернувся Петро до товаришів. — Ніхто у нас ніколи не стріляв. — Вітер забив Петрові подих. — Добре. Побігли на зарядку, а потім розберемось!

Льотчики побігли на спортивний майданчик. Андрійко Лях схилився над Сіроманцем, відгорнув йому сніг від пащі — під пащею сніг трохи відтав.

Андрійко підняв вовчу голову, поколупав підталий сніг пальцем і закричав:

— Тату! Тату, а вовк живий!

Доки біг тато з товаришами, Андрійко потягнув вовка до гаражів:

— Тату, розпалюй плитку в гаражі, я його тягну. Він дихає, хоча й помирає.

— Не тягни! Покинь, бо, може, вкусить, — з порога крикнула Андрійково мати.

— Не вкусить! Він непритомний! І, видно, голодний, диви, які ребра, тому й прийшов до нас при такому вітрі та при зимі.

Андрійко заволик Сіроманця в гараж, підстелив під нього стару куфайку. Петро Лях нагримав на сина:

— Не підходь до нього! Якщо вовк, то нехай буде вовк. Але ти мені до нього не підходь!

Андрійко підійшов і сказав:

— Тату, ти не знаєш вовків.

Петро Лях розпалив плитку, його товариші-льотчики миттю збили в кутку гаража вовкові клітку з дверцями, принесли м'яса і води.

Петро Лях сказав:

— Хай полежить до вечора, може, одійде.

— Прилетимо, а там побачимо...

— А що ми з ним будемо робити, якщо він оклигає? — запитав Андрійко. — Тату, хай живе у нас! Я ж то всіх вовків знаю тільки по картинках, але це ж справжній. І такий здоровенний!

— Побачимо! — сказав Андрійкові тато і з товаришами пішов до зелених машин.

Вовк підняв носа — пахло бензином і м'ясом. Нанюхав м'ясо, з'їв. Десь далеко на полігоні зірвалися бомби, вовк ледь-ледь їх почув із далеких степів. Потім він обнюхав куфайку, прислухався: за стіною хтось ходив. Андрійко і висілкові хлопчики попрутуляли замерзлі помідорні вуха до гаража:

— Ходить.

— Не кричи...

— Ходить, кажу...

— Га?

Андрійко приліг до дверей і запитав:

— Кажи, ти є?

«У-у-у», — тихо відповів вовк.

Андрійко скочив на ноги:

— Ви чули — він говорить! Він упізнав мене по голосу!

Друзі

— І що ти там крутишся біля того вовка? — сердилася Андрійкова мати, нагрібаючи на подвір'ї віником сніг на килим.

— Тата жду. У мене канікули, — буркнув він.

Минули дні, і не раз можна було бачити Сіроманця в ярах за висілком: він сидів і терпляче чекав, доки Андрійко Лях покатається на лижах зі своїми однокласниками. Хлопчики гасали навколо Сіроманця, перекидалися, падали, сварилися, виходило часом не без бійки та сліз: тоді Сіроманець подавав голос, і вся ватага рушала за ним снігами у виселок додому.

Віднині Андрійко, Андрійкова мати та Сіроманець стали далеко виходити в степ і слухати в небі ревіт реактивних літаків, ждати з аеродрому Андрійкового тата з товаришами. Вовк, зачувши «газони» ще за горбами, мчав їм назустріч.

Петро Лях пригальмовував, Сіроманець вскакував у машину, щасливо повискував.

Льотчики видовбали ломами у мерзлій землі Сіроманцеві яму під лісо-смугою, вкрили її соняшничинням, і він став там жити, аби не нюхати бензину в гаражі, їсти йому було що, та він тепер і сам добував дещо в полях, щоб не засиджуватись.

— Коли?! — кричав блідий Петро Лях до своєї дружини.

— Після обіду... взяв лижі і пішов...

— Сам чи з вовком?

— З вовком...

Петро Лях вискочив у темінь. Вітер зі снігом збивав з ніг. — А може, він до кого зайшов? — Петро Лях кинувся назустріч товаришам-льотчикам.

— Оббігали всі будинки — нема!

— Давайте ракетниці! Швидко! — крикнув Петро Лях, а сам, як птах проти бурі, заточуючись і провалюючись в темно-білі снігові вирви, подався до лісосмуги, до вовчого пристановиська.

Вітер розніс соняшничиння, яма завалена снігом, вовка не було.

— Ага-га-га! — у відчаї закричав Петро Лях у степ, але вітер задув його крик назад до рота.

Блідо-розмиті ракети повисли над висілком. Кілька «газонів» рвонувались від висілка в сніговий здиблений океан, але й вони потонули у ньому, поглухли. Вовк тяг Андрійка за комір. Вітер підганяв їх на снігових белебнях, але як тільки вони скочувалися в яр і треба було знову підійматися вгору — отут Сіроманцеві доводилося похекати та попріти. Тоді вовк закидав Андрійка собі на спину, розсував грудьми свіжий сніг, лапи ставали на твердіше, і з такою швидкістю вони посувалися до висілка.

Вовк жалібно вив. Покидав Андрійка, сам відбігав, вив на всі боки, прислухався, повертався до Андрійка знову, знову закидав його на спину і ніс далі. Андрійко обнімав вовка руками й ногами, щоб не зсуватися, щоб вовкові було легше.

Льотчики з ракетницями та ліхтарями вийшли за лісосмугу, але що ти його побачиш чи почуєш в цьому шипінні, ревінні, стогнанні, летінні?

Вовк поклав Андрійка на сніг і почав рити у снігу яму. Вирив яму, зсунув туди Андрійка і сам ліг біля нього. Сніг і вітер засипали їх швидко, охоче.

— У ямі тепло, — прошепотів вовкові Андрійко. — Аби нам до ранку не замерзнути, а там уже якось доберемося.

Раптом вовк насторожився: йому почулися постріли. В одну мить він вискочив з ями і завив. Так він ще не завивав ніколи. Все своє життя він завивав з голоду або з горя. Тепер в його завиванні була надія і радість.

— Вовк! — крикнув Петро Лях. — Я чую вовка!

Андрійків тато скинув кожуха, щоб легше було бігти, покидали з себе кожухи його товариші-льотчики, і всі вони кинулися на вовчий голос. Раз по раз стріляючи з ракетниць, вони на мить зупинилися, щоб не збитися з вовчого завивання.

— Он він темніє! Он! — ледве перевів подих Андрійків тато.

Знесилений вовк ліг на спину, лизнув того снігу з вітром. Підбігли льотчики і побачили Сіроманця. На його спині лежав Андрійко.

Андрійкова мати плакала та розтирала снігом йому руки, щоки, вуха, ноги.

— Заїхали ми не так і далеко, — виправдовувався Андрійко. — А заметіль почалася ну в одну мить...

— А ти не бачив по небу, що заметіль починається? — Андрійковому татові потроху одлягало од серця.

— Щоб я та тепер куди пустила тебе одного!

— Мамо, не тріть так сильно, вуха болять! — просився Андрійко.

— Я тобі дам «вуха болять»! В тебе ще не те мало б боліти!

— А тут лижа зламалася... Тату, а де вовк? — запитав Андрійко і встав.

— Справді, де вовк? — перепитав Андрійків тато і вибіг у коридор. У коридорі вовка не було. Вибіг на вулицю — нема. Андрійків тато схопив ліхтаря і, як був роздягнений, так і побіг до лісосмуги.

Вовк лежав у себе вдома. Розгріб сніг і влігся на ньому під вітром, що свистів над ним на всі свої пальці... Андрійків тато важко зайшов у кімнату...

— Є, — сказав він. — У себе вдома. Приготуй, жінко, вечерю. Понесу йому щось повечеряти...

Поліркуй над прочитаним

1. У який спосіб Сашко допоміг Сіроманцеві визволитися? Стисло перекажи цей епізод.
2. Автор не описує почуттів Сашка, коли той визволяв вовка. Але він переживав їх, і вони були різні! Читай не поспішаючи цей епізод і намагайся визначити, які почуття вирували в його душі в цей час. Поділися своїми міркуваннями з однокласниками.

3. Добре чи погано вчинив Сашко, залізши до чужої кузні? Чому ти так думаєш? А як зробив би ти на його місці?
4. Як Сіроманець вирішив врятуватися від переслідувань Чепіжного?
5. Опиши місцевість, де знайшов собі притулок Сіроманець. Чому він вирішив жити подалі від лісів?
6. Як проявив Сіроманець свою хитрість, коли майже вмирав від голоду? Прочитай цей епізод.
7. Як випадок урятував напівмертвому Сіроманцеві життя? Прочитай виразно цей епізод.
8. Чим віддячував Сіроманець своїм рятувальникам? Наведи **один** приклад відданості вовка людям.
9. Як можуть далі розвиватися події? Чому ти так думаєш? Прочитай продовження повісті й перевір свої припущення.

Збагацуй своє мовлення

Хоч око віколи — дуже темно.

Будь уважним до слова

Ковáдло — підставка для обробки металів куванням.

Дихнула весна з лиману. Теплий погляд весни зупинився найперше на снігах — і осіли сніги. Навпроти сонця удень засокотіли з-під них золоті струмки. Вологими ночами Сіроманець покрадьки зачав виходити в степ і там непорушно сидіти. Щось бентежило його вовчу душу, кликало її на ноги.

«А ти думав як, Сіроманчику, це вже нам з тобою кінець? Ну, скажи, думав?» — не покидав його голос Сашка...

— Дядьку Василь! — гукнув Чепіжного від воріт Сашко.— А ідть-но сюди, я вам щось покажу!

— Що там іще на мою голову? — Чепіжний поволі, насторожено підійшов до Сашка.

— Сьогодні наша районна, не бачили? Натє, прочитайте ось.

— «Цієї зими, — почав читати Чепіжний, — в Н-ську льотну частину прийшов пірат польових просторів — здоровенний вовк-сіроманець. Прийшов добровільно. Сам. Пригнав його голод. Крилаті сини неба обігріли, нагодували, і тепер цей степовий розбійник мирно живе в частині, возить дітей на санях...» Оце так да... Але як же так, — розгубився

Чепіжний, — щоб отак добровільно, сам? Сіроманець. Сіроманець здохне, а не прийде... Може, це його брат? Треба буде поїхати та подивитися.

— Якщо вас пустять, — сказав Сашко. — Частина ж то військова.

— А вовк-то мій! — скипів Чепіжний. — Хто його перший вловив? Я? Я. І козу він з'їв чию? Мою.

— А навіщо він тепер вам? Хай собі у них живе.

— А збитки за козу? Я своє дарувати «за так» не звик!

— Ви зловили його, — гостро сказав Сашко. — Але ж Сіроманець утік!

— А хіба я винен, що його хтось відпустив, — обурився Чепіжний. —

Може, ти?

— Я, — відповів Сашко.

— Ну да... — засміявся Чепіжний. — Сіроманець перекусив би тебе, як сірника! Отак: тільки хресь! — Чепіжний навіть показав, як би перекусив його Сіроманець.

Після обіду, коли добре випогодилось, Чепіжний поїхав до Сіроманця...

Чепіжний повернувся додому на другий день. Заїхав мотоциклом на подвір'я і так і сидів на мотоциклі, не злазив. Побачивши господаря, Геракл відразу звалував від хати світ за очі — на город. Сидів Чепіжний довго, і грязюка на плащі стала підсихати навпроти сонця, взялася синюватим туманом, наче Чепіжний горів.

— То що, дядьку? — спитав Сашко. — Здрастуйте.

— Іди-но сюди.

Сашко підійшов.

Чепіжний витяг з-за пазухи кольорове фото:

— Дивись. Він?

На Сашка глянув Сіроманець. Біля нього стояв Андрійко Лях і льотчики.

— Він, дядьку, він. Сіроманець. А поправився як! Ще більший став. Ну то й що?

— Війна триватиме, — похмуро прокричав Чепіжний.

— Як триватиме? Не оддають?

— Втік і від них Сіроманець! На цьому тижні втік. Добре людьми сказано — скільки вовка не годуй... А годували ж його там як, а як дивились за ним! За малою дитиною так не дивляться — втік! Сказав: привіт, свободная стіхія, — і втік.

— То що ж ви тепер думаєте робити?

— Почнеться другий тайм. Боротьба триватиме. Хто кого.

— А якщо, дядьку, він вас?

— Тоді чорт зі мною...

Сашко не повірив своїм очам: на стежці перед ним стояв Сіроманець! Високий, широкогрудий, з великими димчастими незрячими очима.

— Здрастуй... — самими губами сказав йому Сашко. Сіроманець плакав. Великі срібні сльози котилися по його морді і падали на пісок під лапи...

[Сашко із Сіроманцем вирушають в Одесу на консультацію до лікаря-ветеринара.]

В самій Одесі Сіроманець занервував: на вулицях траплялись собаки і собачата, на таких, як і він, повідках, але, зачувши його, одні в паніці рвалися з рук господарів тікати, а другі ошкірювались на нього, бризкали слиною, кипіли очима, повними зненависті.

Сіроманець сопів у намордник, по шкурі пробігали дрижаки. В таких випадках Сашко прискорював ходу або забігав у якийсь під'їзд, і там вони з Сіроманцем перечікували...

Сашко зайшов у тихий двір лікарні. Сліпі люди ходили по споришу з паличками. Ходили, видно, і не зовсім сліпі, попідруки, говорили, навіть посміхалися своїм словам.

Перше, що впало Сашкові в очі: густий бузок біля сарайчиків під червоною марсельською черепицею. Туди він і повів Сіроманця:

— Стій отут, Сіроманчику, і не ворущись. Я миттю все розізнаю.

Від лікарні до моря було недалеко, і дачники чи курортники спускали з повідків своїх собачок, аби вони погуляли саме в цьому місці біля лікарні, де в глибині синіло море...

— Що там за гвалт? — занепокоїлась прибиральниця.

Сіроманця обступило в бузку все собаконаселення району, він відступив до ракушнякової стіни паркану, далі вже було нікуди, а воно лізло, його було багато, тоді Сіроманець перекусив намордник і став хапати їх за загивки і викидати на черепицю.

Сашка, йому здалося, дуже довго не було, позаду — стіна, тоді Сіроманець перескочив через стіну і щез.

Сашко кинувся в бузок, вискочив на вулицю, в один провулок, в другий провулок, покликав Сіроманця над глиняним урвищем понад морем — сів і заплакав...

Сіроманець прийшов у Сашкове село. Сіроманець минув пошту, контору, зупинився перед хатою Шевчука. Постояв. Почекав, доки з хати вибіжить з рушницею Шевчук і смальне по Сіроманцеві. Той не вибігав. Скавуліла лише у дворі його собака.

Сіроманець підійшов до хати Побігайла. Не вибіг і Побігайло. Всі були в полі, косили горох. Найдовше стояв Сіроманець перед будинком Чепіжного, але й Чепіжного, на його превеликий жаль, не було на цей раз удома: косив горох.

На цей раз Чепіжний укохав би Сіроманця, який прийшов помирати сам...

Сашко зліз з одеського автобуса і полем побіг до лісу. В лісі Сашко ходив до вечора, кликав Сіроманця у глинищах... Сіроманця не було...

Сірий степ з вовнистими хмарами над собою лежав у Сіроманця перед лапами.

«Ого-го!» — сказав собі вовк, і почав ловити у траві коників.

Ловитися коникам не хотілось, і вони стрибали від зубів Сіроманця через Гіндукуш на Гімалаї... Тоді Сіроманець ліг на спину, підняв лапи, і на його лапи западав дощ, за дощем — сніг, аж до тих пір, коли на кожній його лапі не звили собі гніздечка сорокопуди... Бігла біла вода, відцвітав пізній глід, пищали сорокопуденята, і синє небо переходило в небеса.

З води сходило сіре сонце, на ньому скидалась риба, і Сашко обнімав Сіроманця за шию.

«А ти думав, вовчику, як? Ти думав, що це нам уже і кінець з тобою?..»

Поліркуй над прочитаним

1. Чому Сашко розказав Чепіжному про місце перебування Сіроманця? Чи хотів він вовкові лихого? Як ти поясниш такий вчинок хлопчика?
2. Що у відповідь зробив Чепіжний? Чи міг ти передбачити, що його помста вовкові триватиме? Чому він так зробив?
3. Спробуй дати визначення поняття *дружба*. Що для тебе найважливіше у дружбі? Сформулюй і запиши в робочому зошиті «Правила справжнього друга».
4. Як ти оцінюєш вчинок Сашка? Чи здатний *ти* на самопожертву заради друга?
5. Прочитай уривок із повісті від слів: *Сіроманець прийшов у Сашкове село*. Який настрій створила в тебе ця розповідь?
6. Чому Сіроманець підійшов до хат своїх заклятих ворогів? Що він хотів цим вчинком сказати людям?
7. Які риси характеру виявив Сашко протягом повісті? Називай рису характеру й підтверджуй її прикладом із повісті.
8. Які важливі питання порушує М. Вінграновський у творі?
9. Сформулюй тему твору.
10. Чого навчає тебе ця повість?

Збагатуй своє мовлення

Чепіжний Сашкові каже: *Добре людьми сказано — скільки вовка не годуй...*
Закінчи прислів'я.

Домашнє завдання

Чи могла б історія про дружбу Сашка й Сіроманця закінчитися якось по-іншому? Склади історію про цих героїв з іншою кінцівкою.

Ти — творча особистість

Порівняй повість «Сіроманець» і вірш «Пісня Сіроманця». Що між цими творами спільного, а чим вони різняться в розкритті теми?

Прочитай вірш Миколи Вінграновського «Пісня Сіроманця».

Познайомився з лісом, травою, грозою,
І на лапах моїх доцвітає весна.
Походив по снігах, понапився водою,
Понаслухав рушниць — їм немає числа.
Вийшла з дому зоря й піднімає вітрило,
Степ з лиманом лягли — ждуть вітрило зорі...
З-поза хмари на вечір дощем засвітило —
То вже я народився при дубовій корі...
Познайомились дні, день за днем за собою,
Невелике життя засміялось і — вже...
І тече далина, як ріка за сосною,
І в Сашковому зошиті *il a neige**...

Твої літературні проекти

Подумай, як ти можеш зробити світ кращим. Може, хтось потребує твоєї дружби й допомоги? А чи треба про свої добрі справи писати й розповідати — вирішуй сам/сама...

* *il a neige* (фр.) — це сніг.

На допомогу справжньому читачеві

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

Бáлка — вибалок, видолинок, видолинка, виярок, лощина.

Бистрэсьенько — швидко, стрімко, скоро, хутко, прудко, мерщій, прожогом, стрімголов, чимдуж, щодуху, галопом, притьмом, умить.

Бідувáти — злидарювати, злиднювати, старцювати, нуждатися, нуждувати.

Бір — ліс, гай, перелісок, приліс, діброва, дубина, дубняк, дубник, дубиння, пуща, хащі, праліс (старий ліс), лісопарк.

Блукáти — бродити, тинятися, плентатися.

Волюці́га — бродяга, мандрьоха, пройдисвіт, прибулда, бурлака, галайда. Слово *бурлака* є застарілим, *галайда* вживають на певних територіях, усі інші слова в цьому синонімічному ряду вживають із відтінком зневажливості.

Вшквáрити — ударити, стукнути, відважити, припечатати, загілити, зацідити, вгатити, угріти, уперіщити.

Жагу́чий — пристрасний, палкий, гарячий, полум'яний, спраглий.

Запа́дина — улоговина, падина, впадина, жолоб.

Здолáти — перемогти, побороти, збороти, перебороти, подолати, одоліти, подужати, здужати, звоювати, розбити, побити, розгромити, добити, виграти.

Кмітлі́вий — тямущий, метикований, покітливий, меткий, здогадливий.

Коло́дязь — криниця, копанка, керниця, кирниця (на певних територіях).

Кохáти — умирати (за кимось), пропадати (за кимось), сохнути (за кимось).

Ліс — бір, гай (невеликий, переважно листяний, ліс), діброва (листяний ліс, у якому переважає дуб), пуща, хащі (великий густий, дрімучий ліс).

Неквáпом — повільно, поволі, звільна, нешвидко, неспішно, спокійно, тихо, стиха, помалу, повагом, потихеньку, помаленьку, спроквола, мало-помалу.

Одруж́итися — узяти шлюб, поженитися, побратися, пошлюбитися.

Оздóбити — прикрасити, приоздобити, розцвітити, убрати, прибрати, причепурити, прихорошити, оформити, уквітчати, завітчати, закосичити.

Охля́нути — виснажитися, знемагати, замучуватися.

Пільний — терміновий, негайний, нагальний, невідкладний.

Принішкнуті — замовкати, затихати, стишуватися, нишкнуті, німіти, спитися, перериватися.

Скніти — животіти, нидіти, бідувати.

Торохкотіти — тріскотіти, цокотати, тарахкотіти, стрекотати, сокотати, щебетати, ляскотіти.

Тяма — розум, здоровий глузд, глузд, толк, розуміння.

Тямущий — кмітливий, тямовитий, хитрий, метикований, метикуватий, меткий, догадливий, здогадливий.

Химérний — дивний, дивовижний, диковинний, дивакуватий, чудний, чудернацький, чудакуватий, курйозний.

Хнікати — плакати, рюмсати, нюнити, розпускати нюні, ридати, ревіти, вити, голосити, пхикати, квилити, скімлити, скавучати, скиглити, хлипати.

Чимчикувати — йти, простувати, прямувати, мандрувати, крокувати, пливати, шурувати, рубати, перти, тарабанити. Останні чотири слова вживають із відтінком зневажливості.

Шкутильгати — шкандибати, шкандиляти, кульгати, накульгувати.

Яр — переярок, приярок, яруга, крутояр, улоговина (з похилими схилами), байрак (порослий лісом, чагарником).

СЛОВНИЧОК-ДОВІДНИЧОК

«Берегиня»

Пек — син Чорнобога і Мари. Боявся бога роду Чура. Звідси давнє прислів'я: «Чур тобі, Пек!»

Вирій — перша земля, острів у Всесвіті, у Вирії росте Першодерево світу.

Зображення Світового Дерева — зменшеної копії Всесвіту

Рід-Сокіл — символічна назва божественного подиху. Він сидить на Першодереві, пірнає у воду й виймає каміння для створення Світу.

Віти Першодерева, спрямовані до неба, символ духовного. Світове дерево заселене богами, на гілках — планети, зірки і птахи.

Стовбур стоїть на землі — місце проживання людей і звірів.

Коріння підземного світу, де живуть злі духи.

Усі три світи поєднуються між собою. Із Землі можна потрапити на небо або дістатися підземного світу. Звідси й можливість казкових героїв переноситися в підземне царство.

У стародавній пісні розповідається про творення світу так:

А як то було з Початку Світу?
Не було тоді ні Неба, ні Землі,
А лишень було Синє Море.
А на тім Морі ой Два Дубочки,
А на тих Дубоньках Два Голубоньки...
Стали радити, як світ сотворити.
Спустимось в Море до самого дна,
Виберемо собі Синій Камінець,
Синій Камінець — Синє Небо.
Виберемо собі Жовтий Камінець,
Жовтий Камінець — Жовта Земля.

Першодерево і Рід-Сокіл зображалися на українських вишивках.

Слова *мор*, *морок*, *марєво*, *хмара*, *мерзнути*, *смерть* утворено від імені богині Марі.

«Дажбог»

Цікаво знати, що міфічний Дажбог діє в українських народних казках під іменем *Іван*. Пригадуйте: Іван-побиван, Іван-царевич? Це про нього, про Дажбога. Йому до снаги все, він завжди бореться за добро і перемагає зло.

«Неопалима купина»

Неопалима купина — рослина, терновий кущ, оберіг від пожежі. 4 вересня у завершальне свято на честь бога Перуна, який у цей день замикає блискавку і грім та йде у свої небесні палати відпочивати, предки палили вогнища з тернового гілля, яке горить і не згорає. Терновий кущ — неопалиму купину — побачив біблійний герой Мойсей на горі Хорив.

Славне місто, міська брама, поле, узвиштя, довкола на пагорбі його (неопалимої купини) цвіте скільки завгодно, довкола синє небо та ясне сонце.

«Як виникли Карпати»

У реченні *Земля... вкрита вічнозеленими, могутніми буками і яворами, берестами й тополями перед смереками і ялинами стоїть слово вічнозеленими*, отже, ці дерева хвойні, решта — листяні.

«Мудра дівчина»

У давнину відгадування загадок було справою дорослих. Так перевірялися розум та кмітливість людини. Тому в казках герої загадують і відгадують загадки, виконують важкі завдання.

«Яйце-райце»

Казка «Яйце-райце» належить до різновиду чарівних. Колись у давнину чарівні казки були призначені для дорослих і пояснювали таємні знання. Які ж закодовані секрети містить твір «Яйце-райце»?

Щоб з'ясувати це, умовно поділимо його на кілька частин та витлумачимо деякі приховані в ній смисли.

1 частина — про жайворонка й мишу та війну між ними.

За давньою міфологією, на Дереві життя птах (жайворонок) уособлював небо, високе й духовне начало. Миша була втіленням нижнього світу, тілесного начала. Через жадібність і підступність злих духів підземного царства мир і благодать були порушені, внаслідок чого почалася війна. Дріб'язковість, втіленням якої виступає комашня, перемогла духовне начало всесвіту.

2 частина — про орла та його спілкування зі стрільцем.

Але надія на повернення духовного у Всесвіт залишилася, тому врятувався орел. У міфології багатьох країн світу він уособлює Дух або Сонце як вище божество. Образ стрільця, можливо, є втіленням земної людини. Вона недосконала й завжди вагається, що вибрати — матеріальне (худоба) чи духовне (орел) життя. Пожертвувавши матеріальним заради духовного (згодував орлові всю свою худобу), стрілець був винагороджений — отримав рай (подарунок орла — яйце-райце).

Свій рай людина повинна оберігати (вдома поставити загороду). Але вона часто потурає своїм бажанням (спрага), тому й втрачає свій рай (худоба розбіглася). Змія в казці символізує багато небезпек, що підстерігають людину. Допомігши загнати худобу, змія забирає в неї набагато цінніше — нащадків (у казці — сина). Отже, заради матеріальної вигоди стрілець позбувається раю, а потім і майбутнього для свого роду.

3 частина — виконання парубком завдань змії.

Син стрільця змушений іти до змії й виконувати її завдання. Таким чином він був поставлений перед вибором — смерть або воля. Виконати завдання йому допомагає дочка змії. Вона виступає протилежністю своїй матері й символізує мудрість і духовну силу. Поєднавшись із духовною силою, людина, нарешті, отримує щастя.

У казці знайшли також відображення згадки про магічні перевтілення (золотого Зайця в змію, стару бабусю; парубка; змію й парубка в поле та діда, монастир і ченця).

Про чарівні казки «Ох» і «Летючий корабель»

У прадавні часи, коли наші предки добували собі їжу мисливством і рибальством, існував обряд посвяти юнаків у доросле життя. Після обряду юнак ставав повноправним членом племені та міг одружитися. Над хлопчиком під час обряду виконували певні дії і вважали, що він помирав, а потім знову воскресав уже новою людиною. Тому коли ти читаєш, що в батьків були два старших розумних сини, а третій дурень, це означало, що старші пройшли посвяту, а молодший — ні. Чому дурень у кінці казки завжди перемагає? Він, пройшовши певні випробування, здобув магічні знання.

Посвята відбувалася у спеціальних будинках у лісі в суворій таємниці. У казках «Ох» і «Летючий корабель» дурень і ледар теж ідуть із дому, тобто вони ви-

рушили в таємне місце для посвяти. Під час обряду хлопчика символічно спалювали і знову воскрешали. Він проходив школу мисливця, вивчав міфи племені, учився пісень і ритуальних танців. Після цього юнак здобував магічну владу над тваринами. Пригадай, чи не так відбувалося з ледарем із казки «Ох»? Чаклун Ох тричі спалював хлопця, і він став прекрасним юнаком. А коли перетворювався на хорта, сокола і коня та міг уполювати будь-яку тварину, це означало, що після посвяти він набув магічних здібностей і мав владу над усіма тваринами, потрібними мисливцеві. Усе це показувало одну рису в мисленні первісної людини: головне — мати магічну силу. Якщо мисливець уполював тварину, то це відбулося не тому, що стрілець був спритний або стріла була хороша, а тому, що він знав заклинання.

А що ж це за герой у казці «Летючий корабель», скажеш ти, якщо за нього все роблять інші або він діє за допомогою чарівних предметів? Помічники доправляють його в далекі краї, борються за руку царівни, вирішують царські завдання, а герой тільки спостерігає за всім. Річ у тім, що помічники в казці виражають силу і здібності героя. Слухало, Скороход, Стрілець, Об'їдайло, Обпивайло втілюють у людських образах здібностей героя, а Морозко означає, що герой підкорив собі ще й сили природи.

«Фарбований Лис»

Іван Якович Франко, пишучи «Фарбованого Лиса», використав індійську народну казку «Фарбований Шакал». Ця розповідь належить до пам'ятки санскритської прози «Панчатантра». Твори в цьому збірнику розповідають про тварин і мають повчальний характер.

Збірка І. Я. Франка «Коли ще звірі говорили» — своєрідна українська «Панчатантра». Казку «Фарбований Шакал» письменник узяв за основу для написання свого твору. Він її ґрунтовно доопрацював, доповнив деталями, надав колориту, характерного українському життю.

Соломон — згідно з Біблією, один із найрозумніших царів давньої держави Ізраїль.

«Хуха-Моховинка»

У казці Хуха могла ставати зеленою, рудувато-червоною, блакитною, жовтою, рожевою, фіолетовою, білою.

З давніх-давен люди помітили, що колір впливає на людину і навіть на стан її здоров'я. Прочитай про «силу» впливу деяких кольорів:

зелений — це гармонійність, сила та благополуччя природи, її мирна тиша;

червоний — створює відчуття тілесного тепла;

рожевий — допомагає позбавитись від туги;

жовтий — стимулює уяву, колір гарного настрою, позбавляє байдужості й тривоги;

фіолетовий — приводить думки до порядку;

блакитний — знімає гнів, сприяє розвитку творчих здібностей і зосереджує увагу на духовній бадьорості;

білий — колір чистоти і незаплямованості.

«Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»

Безголовий — пряме значення — той, хто не має голови; переносне значення — нерозумний, дурний.

Лімерик — короткий гумористичний вірш, у якому обігрується нісенітниця. Складається з п'яти рядків. Перший рядок римується з другим і п'ятим, а третій — з четвертим. Лімерик пишуть так:

- до першого рядка ставиться питання *хто? і звідки?*;
- до другого рядка — *який? яка? яке?*;
- до третього й четвертого — *що сталося?*
- останній рядок розповідає, чим все закінчилося.

У лімеріку кінець останнього рядка повторює кінець першого.

У лімеріку може статися будь-яка нісенітниця, як і в країні Недоладії!

Наприклад:

Жив собі старий болотний,
Нісенітний дід тягомотний,
На колоді він сидів,
Жабеняті пісню вів,
В'їдливий старий болотний.

Жила-була співуча пташка,
Була маленькою, як мурашка.
По дорозі вона за жуком поспішала,
А потім на травичці довго лежала.
Ось яка безтурботна пташка.

Буріме — переважно жартівливий вірш на заздальгідь запропоновані рими, які не можна ні переставляти, ні змінювати. Як грати в буріме? Наприклад, тобі запропонували заримовані слова: *чари — хмари*. Які можуть бути варіанти? Почнемо з написання двовірша. Наприклад:

Літо шле канікул чари,
Не зашкодять навіть хмари.

Де поділись літа чари,
Якщо мчать по небу хмари?

Варіантів на одну пару рим може бути багато. Вибери найкращий варіант і прочитай на конкурсі буріме в класі.

«Хто розмовляє?»

В акровірші є згадка про дитячий віршик-гру «Сорока-ворона...»:

Сорока-ворона на припічку сиділа,

Діткам кашку варила:

Цьому дам, цьому дам, цьому дам і цьому дам,

А цьому не дам,

Він дровець не рубав, води не носив, кашки не варив.

«В бур'янах»

Вираз **майнути (летіти, полетіти) вітром** означає «дуже швидко бігти, їхати, йти».

Навчання грамоти в часи Шевченкового дитинства було для дітей непростим. Учні мали зазубрити назви букв:

А — Азь

Б — Буки

В — Веде

Г — Глаголь

Д — Добро

Е — Есте

Ж — Живите

З — Зело...

Щоб прочитати, наприклад, слово *баба*, учень називав по черзі букви: *буки — аз — буки — аз*. Небагато дітей могли після цього зрозуміти, що це слово *баба*. Навчання було незрозумілим, а дяк думав, що учні не хочуть учитися, тому й карав їх різками.

«За сонцем хмаронька пливе...»

У Словничку настроїв наведено перелік деяких настроїв, які ти можеш відчути в поетичному творі. Прочитай і запам'ятай їх, доповнюй словничок новими настроями, які ти виявиш у віршах.

СЛОВНИЧОК НАСТРОЇВ

- Спокійний
- Окрилений
- Веселий
- Радісний
- Доброї усмішки
- Світлий
- Лагідний
- Натхненний
- Надії
- Замріяний
- Сонний
- Збентежений
- Роздратований
- Розгніваний
- Втоmlений
- Розчарування
- Тривожний
- Похмурий
- Сумний
- Смутку
- Печалі
- Байдужості

ЗМІСТ

Про музику слова і мистецтво читання	4
ВСТУП	5
Художня література як мистецтво слова	5
СВІТ ФАНТАЗІЇ ТА МУДРОСТІ	8
Початок словесного мистецтва: фольклор і літописи	10
Міфи та легенди	11
«Берегиня»	13
«Дажбог» (Скорочено)	16
«Про Зоряний Віз»	18
«Чому пес живе коло людини?»	19
«Неопалима купина»	20
«Як виникли Карпати»	22
«Чому в морі є перли і мушлі»	26
Народні перекази	29
«Приєм у запорожців»	29
Народні казки	32
«Про правду і кривду» (Скорочено)	33
«Мудра дівчина»	38
«Яйце-райце» (Скорочено)	43
«Ох»	49
«Летючий корабель» (Скорочено)	57
Літературні казки	65
<i>Іван Франко</i>	67
«Фарбований Лис» (Скорочено)	69
<i>Василь Королів-Старий</i>	76
«Хуха-Моховинка» (Скорочено)	77
<i>Василь Симоненко</i>	85
«Цар Плаксій та Лоскотон»	87
<i>Галина Малик</i>	95
«Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» (Скорочено)	96
Із народної мудрості	124
Загадки	124
Прислів'я та приказки	126
<i>Леонід Глібов</i>	130
«Химерний, маленький»	132
«Що за птиця?»	133
«Хто вона?»	134
«Хто розмовляє?»	135
«Хто сестра і брат?»	136

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ НАШОГО НАРОДУ	138
«Повість минулих літ» — найдавніший літопис нашого народу	139
Повість минулих літ	140
«Три брати — Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь»	140
«Святослав укладає мир з греками і повертається до Києва. Смерть Святослава»	142
«Володимир вибирає віру»	145
«Розгром Ярославом печенігів. Початок великого будівництва в Києві. Похвала книгам»	146
<i>Олександр Олесь</i>	148
«Княжа Україна»	149
«Микита Кожум'яка» (Скорочено)	159
<i>Зірка Мензатюк</i>	172
«Таємниця козацької шаблі» (Скорочено)	173
РІДНА УКРАЇНА. СВІТ ПРИРОДИ	183
Гімн природі і красі	185
<i>Тарас Шевченко</i>	186
Степан Васильченко «В бур'янах» (Скорочено)	186
«За сонцем хмаронька пливе...»	192
«Садок вишневий коло хати...»	193
<i>Павло Тичина</i>	194
«Не бував ти у наших краях»	195
«Гаї шумлять...»	196
«Блакить мою душу обвіяла...»	197
<i>Євген Гуцало</i>	199
«Лось»	200
<i>Максим Рильський</i>	209
«Дощ (благодатний, довгожданий...)»	210
«Осінь-маляр із палітрою пишною...»	210
«Люби природу не як символ...»	212
<i>Григій Тютюнник</i>	214
«Дивак» (Скорочено)	216
<i>Микола Вінграновський</i>	225
«Сіроманець» (Скорочено)	227
НА ДОПОМОГУ СПРАВЖНЬОМУ ЧИТАЧЕВІ	247
Словничок синонімів	247
Словничок-довідничок	248
Словничок настроїв	253

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

КОВАЛЕНКО Людмила Тарасівна

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

5 клас

Підручник для закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видання друге, доопрацьоване

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *Н. Чаплюк*
Технічний редактор *Л. Аленіна*
Коректор *Л. Еско*
Комп'ютерна верстка *П. Ширнін*

Формат 70x100 $\frac{1}{16}$, Ум. друк. арк. 20,736 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 20,0 + 0,55 форзац. Наклад 127 070 пр.
Зам. №

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61012, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com